

ИЫЛДЫЗ

ISSN 0207-6472

1992

**«Ант эткенмен,
Сёз бергенмен
Миллет ичюн ольмеге...»**

Номан Челеби-Джиһан.
(1885 — 1918)

ЫЙЛДЫЗ

ЭКИ АЙЛЫКЪ
ЭДЕБИЙ-БЕДИЙ
ВЕ ИЧТИМАНИЙ-СИЯСИЙ
ЖУРНАЛ

3

1992

МАЙ
ИЮНЬ

Айдер ОСМАН
(баш муаррир),

Закир КЪУРТНЕЗИР
(баш муаррир муавини),

Риза ФАЗЫЛ
(месуль кятиб),

Айше КОКИЕВА
(болпок мудири).

Он учюнджи
сене чыкъувы

Тәсис этиджилер: Кърым джумхуриети Министрлер Совети
янындаки сюрдюн олунган халкъларнын ишлери боюнджа Коми-
тет ве Кърым Языджылары бирлиги.

МУНДЕРИДЖЕ

Кърымтатар миллий арекетине
ашларыныъ къошулувы

МУСТАФА ДЖЕМИЛЕВ. П. Г. Григоренкогъа.....3

Кечмиш левхалары

ИБРАИМ ОТАР. *Джафер Сейдамет Кърымэр*.....20

ДЖАФЕР СЕЙДАМЕТ. *Антлы Къурбан*.....33

* * *

ТАИР ХАЛИЛОВ. *Сонъки нефеске къадар. Повесть*. 54

* * *

ДЖЕВАИРЕ. *Шиирлер*.....73

РАМИЗ РОВШАН. *Сют тишининъ агърысы. Поэма*. 78

Умер Ичининъ 95 йыллыгъы алдындан

УМЕР ИПЧИ. *Мырзанынъ хатыра дефтеринден*....99

Тарих санфелетери

Истидатлы алим.....107

ХАКЪАН КЪЫРЫМЛЫ. *Кърымтатарлар арасында
миллий арекет ве миллий
анълылыкъ*.....111

Улу меденнет абидеси

Къурбан-ы Керим.....143

Балаларгъа

АСАН ЧЕРГЕЕВ. *Тильки ве Къоян*.....187

ИБРАИМ БАХШЫШ. *Шиирлер*.....190

* * *

АЙДЕР ОСМАНОВ. *(Сабрие Эреджепованынъ до-
гъгъанына 80 йыл олды)*.....198

Хайырлэйчыз!

УРИЕ ЭДЕМОВА. *Узюльген йипнинъ багъланувы. (Ша-
милъ Алядиннинъ 80 йыллыгъы-
на)*.....205

*Дженк ве бала такъдири. (Джевдет Аметов 75
яшында)*.....210

А. ОСМАН. *Шаирни халкъ догъура. (Шакир Селим
50 яшында)*.....214

Окъуйджыларыныъ истегине бинаэн

ИДРИС АСАНИН. *Ина Жаба*.....220

*Кърымтатар миллий арекети
тарихындан*

Мустафа
Джемилев

**«КЪРЫМТАТАР ЯШЛАР СОЮЗЫ»
АКЪКЪЫНДА ИШ**

Пётр Григорьевич Григоренкогъа

Ташкент шеэри, 1968 с., ноябрь.

Мухтерем Пётр Григорьевич!

Мен Сизинъ риджанъызы мемнуннетле еринс кетирем
ве 1962 сенеси бизде нелер олгъаны акъкъында икяе
этем. Лякин меним икяем керек дереджеде там ола
бильмез, чюнки мен озюмни бутюн шейлерден толусынен
хабердарым деп оламайым. Бунынъ устуне де энди
арадан баягъы вакъыт кечти ве базы шейлер хатырдан
чыкъмасы ийтимал. Бу шейлерни о вакъытта тюрьмеге
тюшкен аркъадашларымыздан бири даа яхшыджа яза
билир эди беллейим. Чюнки оларгъа суд иши мате-
риалларынен де таныш олмагъа имкян бар эди.

Меним икяем исе тек озюмнинъ шахсий хатырла-
вларыма ве теэсурутларыма эсаслангъан оладжакътыр.

1962 сенеси, февральнинъ сонъларында олса керек, Ташкенттеки А. Навоий адына меркезий кутупханенинъ сыйрек ве къадимий неширлер болугинде Кърымшынъ ве кърымтатарларнынъ тарихына аит малюматлар мевджут олгъан китапларны къарыштырып отургъан ва-кытда, мен озюмизнинъ халкътан олгъан ве кутупханеге айны шу мевзуиен меракъланып кельген эки йигитнен таныш олдым. Кыска субеттен сонъ олар манъа бизим халкъымызнынъ тарихы акъкъында материал топламакыны ве эки афтадан озъ халкъымыздан олгъан 30-40 адамлыкъ джемиетте шу мевзуда кыска бир лекциянен чыкышта булунмакыны теклиф эттилер. Мен чокъ сораштырып отурмай теклифке разы олдым, амма эр алда, озюмизнинъ бу саада бильгим гъает тар олгъаныны айтып ташладым. Олар, субетимизге бакъкъанда, башлангъыч ичюн меним бильгим стерлик олгъаныны къайд этип мени рухландырдылар.

Бельгиленген кунде, элимде кърымтатар халкъы тарихынынъ эсас девирлерине аит язылар олгъан дефтер иле тайин этильген ерге бардым.

...Тар бир оада, узун скемле устюнде 25 къадар яшлар ве къызлар, эсасен студентлер ве ишчилер отура эдилер. Арада де къызгъын дава кете, де татарджа ве русча шиирлер окъула эди. Топлангъанлар кърымтатарларнынъ озъ Ватанына къайтув проблемасыны музакере эте эдилер. Сёзге чыккъанлар халкъымызнынъ ал-эхвалына аджынып, «садыкъ ленинджи» сайылгъан Хрущёвнынъ адына чешит сой куфюр ибарелер ягъдыра эдилер.

Манъа да сёз бердилер ве мен язып кетиргенлеримни окъудым. Эбет, макътанув сайылса да, айтмагъа меджбурым, меним чыкышым буюк бир мемнуистнен къаршыланып алынды. Омиюримде мени бу вакыткъадже даа ич ким бойле дикъкъатнен динълемеген эди. Манъа чокъ эльчырптылар, шу ерде булунгъанларнынъ эр бири меним конспектимни кочиюрин алмакъ истеди.

Эльбетте, ресмий эдебиятта озълерининъ эждатлары акъкъында, олар гуя насылдыр бир варварлар, саткъынлар деген ве эр вакыт шанлы русларгъа сныилип кельгенлер, деген сёзлерини окъуп алышкъан бу яшларгъа мешур рус чары Пётр I Прут озени янында тюрк-татар аскерлеринден зыккы ашагъаны ве оларгъа атта эсир тюшкени, кърым-татарлар Москванынъ озюнде де дефаларджа шорбаджылыкъ япкъанлары, яхут кърымтатарларнынъ бундан та беш юз йыл эвель озъ алий окъув юртлары олгъаны акъкъында «янгылыкъ»ны эшитмек гъает хош эди.

Сонъра, кимдир тарафындан къримтатарларнынъ озъ укъукълары огърунда курешмек ичюн яшлар тешкилятыны мейдангъа кетирмек керек, денильген теклиф аман-аман сабагъа къадар музакере этильди. Асылында бу тешкилятынъ «акъикъатен лениндже» олмасы ве куреш де тек конституцион шекильде алынып барылмасы макъсаткъа уйгъун деп танылды. Бираз выкъыттан сонъ, яни тешкилят кутълевий бир шекиль алгъан сонъ, ант мемуриетлерге мураджаат этмек ве онынъ ресмий суретте яшамасына рухсет сорамакъ козьде тутулды. Бойле рухсет алына бильмесине кимсе инанмаса да, меселенинъ анджакъ бойле къойылмасына кимсе къаршы чыкъмады. Эр ким меним киби: «Илериде не япмакъ кереклиги ишнинъ кетишатында белли олур», — деп тюшонсе керек.

Шу ерде озъ разылыгъыны бильдирген яшлардан бирине тешкилятынъ программасы ве Низамнынъ лейхаларыны, тешкиляткъа киреджек азалар ичюн емин текстини азырламакъ авале олунды.

Корюшювининъ сонъунда топлангъанлар къримтатарлар арасында анълатув ишлери алып бармакъ ичюн Ташкенттинъ ве Ташкент областынынъ районларына пекитильдилер. Манъа Ташкент янында ерлешкен бир район меркези тюшти. Бундан да башкъа, мен озюм чалышкъан ишханеде не къадар къримтатар булунгъаныны бельгилемек ве имкяны олгъаны къадар оларнынъ дикъкъатыны миллий меселемизге джелъп этмек борджлы эдим. Мегер бу ерде энди бойле эки топлашув олып кечкен экен.

Эки афтадан сонъ, анълашкъанымыз киби, бизлер кене шу эвде топландыкъ. Бу сефер янъы адамлар да бар эди. Мында аркъадашларнынъ шеърдски ишханелерде ве окъув юртларындаки къримтатарларнынъ сайысыны бельгилев ве оларны инетленген ишимизге джелъп этив боюнджа озъ устылерине алгъан вазифелерининъ эдасы акъкъында эсабатлары динъленильди. Манъа эсабат бермеге шей ёкъ эди. Чюнки чалышкъан ишханемде мен бир къримтатар кишисини тапмадым. Сонъундан мен анда, эр алда, секиз къримтатар чалышкъаныны анълагъан эдим. Он бинълернен эмекчи чалышкъан бу ишханеде олгъаны-оладжагъы секиз къримтатар чалышкъанынынъ себеби шу ки, бу ишхане арбийлештирилген олып, мында самолётлар чыкъарыла эди. Къримтатарлар исе, ресмий совет матбуатынынъ кученип айткъанына коре, саткъынлыкъкъа авес, ишанчсыз бир халкътыр. Сонъра 8 адам деген бу ракъам-

ны манъа, къримтатарларны дискриминация япалар, оларны бир чокъ ишханслерде ишке алмайлар, деген итиразы-ма джевап оларакъ, УзССР Министрлер Совети янындаки КГБ реисининъ муавини де айткъан эди. Эм о бу ракъамны бир ерге бакъмайып агъыздан айтты ки, атта оларнынъ насыл вазифелерде чалышкъанларыны да хатырлады. Бунынънен о, истер-истемез базы бир къримтатарларгъа бойле «нишанч» бильдирильген олса да, оларнынъ эписи «девлет хавфсызлыгъыны къруджылар»нынъ къатты ве гизли незарети алтында булунгъанларыны анылатты.

Эсабатлардан сонъ яшлар тешкилятынынъ энди тизильген программасы ве Низамынынъ лейхалары, сминнинъ тексти ве кимдир тарафындан бельгиленген азалыкъ билет-ти этрафында мунакъашалар алышып барылды.

Тешкилятны илькиде «Къримтатар яшлар союзы» деп адландырмакъ къарарына келинген эди. Бу топлашувда онъа «Ватангъа къайтув боюнджа» сёзлери къошулды.

Акъылымда къалгъанына коре, Низам тыпкъы КПССнинъ принципи эсасында тертип этильген эди. Программанынъ лейхасында, биринджи небетий вазифе оларакъ, къримтатарларнынъ миллий аныны ве сиясий фаллигини юксельтюв боюнджа кениш мыкъяста анылатув ишлерини алыш бармакъ зарурлыгъы огге сюрюле эди. Якъын вакъытта къримтатар меселесининъ бакъылмасыны ве оларнынъ озъ Ватанларына къайтарылмасыны талап этерек, укюметке мектюп язып, онъа имза топравны, къримтатарларнынъ делегациясыны Москвагъа ёлламакъ ичюн халкътан пара джыювны тешкиятландырмакъ иши бельгиленди.

Бельгиленген азалыкъ билетининъ нумюнеси устюнде Кърим ярым адасынынъ шекили ве онынъ юкъярысында Ленин эсерининъ джылты ерлештирильген. Сонъ бутюн буларны къабул этиув ве тасдыкълав ичюн рейге къоймагъа къарар берильди. Бази аркъадашлар Низам ве программа лейхаларына айры денъишмелер кирсетмек истедилер. Лякин эксерий чокълукъ оларнынъ ич бир денъишмесиз къабул этильмеси ичюн рей берди. Шахсен мен озюм Низамнынъ да, программанынъ да денъиштирмей къабул олунмасы ичюн рей бердим. Мен ялынъыз азалыкъ билетининъ шекилинъи разы дегиль эдим. Мен онынъ устюндеки Ленин эсерининъ джылты еринс БМТнинъ Низамы якут Инсан укъукъынынъ Умумий Декларациясы олмасыны теклиф эткен эдим.

Тешкилятта бир къач болюк олмасы козьде тутулгъан эди: алякъа болюги, матие болюги, тарих болюги, ве атта

даа бир хусусий болюк ки, онынъ вазифеси тешкилятк. бир де-бир хайн-провокатор сокъулмамасыны козетип турмакъта ибарет оладжакъ эди. Мен иште шу болюкке кирмеге пек истедим, лякин меним кандидатурамны чет-леттилер ве манъа тарих болюгине рехберлик япмакъны авале эттилер, яни мен озюмнинъ этрафыма тарих авескярларыны бирлештирип, кърымтатар халкъынынъ тарихыны огренюв ве оны язувисн мешгъуль олмакъ, бу тарихны бозгъан фальсификаторларгъа къаршы давалы макъалелер язмакъ, халкъ агъыз яратыджылыгъы нумюнелерини топлав ишини тешкилятландырмакъ керек эдим.

Энди аман-аман эр шей хусусында бир фикирде токъталыш, умумий бир къараргъа келинген вакъытта, янъы кельгенлерден бири сёз истеди. Онынъ ады Велит Гъазиев эди. Яшы да шу ерде булунгъанлардан баягъы зияде эди. О, еминге де Низам ве программагъа да, азалыкъ билетлерине де къатиен къаршы эди ве оларнынъ эписине керекмеген бир сафсаталыкъ деди. Ве о, затен яшлар тешкиляты тизюв гъаесининъ эпимизни апсханеге сокъа биледжек бир авантюрадан башкъа бир шей дегильдир, деди.

— Биз не къадар чокъ олмайыкъ, эпимизни къыралар, — деп къычыра эди о. — Бизге бутюн халкъымыз къол тутар дейсиз амма, миллионларнен адамларны апсханеде тута билген акимьет 400 бинъ къадар кърымтатаргъа да ер тапар. Олар, эпимизни бир къалдырмай, ватандан сюртюп эте билъдилер де. Бойле ёл тутмакъ олмаз! Бундан да башкъа, бизим бу аркетимизден акимьет органлары, умумен халкъымызнынъ укъукъларына даа янъы уджюмлер япмакъ ичюн ве ондан ресмий даирелерде гуя кърымтатарлар Совет акимьетине душмандырлар, дис кездирильген фикирни тасдыкъламакъ ичюн файдалана билирлер, эм олар бу тешкиляткъа атта о КПССнинъ озюнден де зияде коммунистик олгъан такъдирде биле «антисовет», «антикоммунистик» тамгъасы такъарлар, — деди.

— Сиз къайда яшагъанынъызны билесизми?! Кокте учманъыз, достлар, ерге эниъиз! — деп бизим устюмизден кульген эди о. Озю исе бунынъ ерине конкрет бир шей теклиф этмей ве: «Я сенинъдже насыл аркет этмек керек?» — деген суальге, тюшюнип бакъмакъ керек, деп джевап берс.

Онынъ чыкъышы шу ерде булунгъанларнынъ арасына анылашылмамазлыкъ кирсетти ве онынъ тарафыны туткъан бир къач киши пейда олды ки, олар бельки Низамшы ве дигер весикъаларны шимдилик къабул этмей турармыз,

деген фикирни ортагъа сюръдилер. Бунынънен бирге Велит мында япылгъан эр анги языларны, джедвеллерин деръал ёкъ этмек ве илериде ич бир тюрлю протокол язмамакъ керек, деген фикирге чокълукънынъ разылыгъыны эльде эте билъди. Мен шахсен озюм о вакъытта оны къоркъмакъ, весесе бир киши ве оны эндицен сонъра бизим топлашувларгъа чагъырмакъ олмаз, деп ойладым.

Топлашувнынъ сонъунда тешкилятнынъ низамы да, программасы да, смини де, азалыкъ билетипинъ нумюнеси де — шимдилик буларнынъ ич бириси къабул олунмады ве яшлар тешкиляты да даа тешкиль олунмады, деп саймакъ къарарына келинди. Эки афтадан сонъ кене корюштирмиз, деп анылаштыкъ.

Топлашув та саба саат 8-де битти ве мен аркъадашлардан бирисинен «озь» районыма кеттим ки, анда энди чокъл олмаса да, бизим ишетимизге къол туткъан 11 кишилик ячейка бар эди. Заводларда, алий окъув юртларында, районларда ве атта дигер областларда энди бойле бир къач ячейкалар тешкиль этильген эди.

Ташкентке мен эки кунден сонъ кельдим ве ярамай хабер эшиттим. Мегер апрель 8-де, яни шу биз топлашувдан даркъалгъан сонъ, бир къач саатке бармай, КГБ хадимлери бир къач адамымызны къапагъанлар. Мына олар:

Ташкент трактор заводында смена устасы олып чалышкъан **Марат Омеров**. Ташкент университети физика факультетининъ студенти **Рефат Годженев**, айны шу университетининъ юридик факультетинде окъугъан екяне кърымтатар студенти **Сент-Амза Умеров**, бизим топлашувларымыз кечирилген эвнинъ саибни, шофер **Ахмед Асанов**.

Оларнынъ эписининъ эвлери тинтильген, айры язылар, шиирлер алынгъан; Ахмеднинъ эвинде собанынъ ичинден топлашувларымызнынъ йыртылгъан, лякинъ якъылмагъан протоколлары танылып алынгъан. КГБде о кягъыт парчалары бирер-бирер япыштырылып, сонъра олардан эсас къабаатлав весикъалары сыфатында файдаландылар.

Аркъадашларымыз тыштан озьлерини тынч этип къосьтермеге тырышсалар да, баягъы шаималагъан алда ве эеджанлы эдилер. Эр кес бунда насылдыр бир саткъыннынъ къолу бар, деп сайды. Кимдир аркъадашларымызнынъ къапатылгъанына протест иле шеэрде листовкалар япыштырайыкъ, деп эклиф этти.

Учъ кунден сонъ КГБнинъ бинасы япында протест нумайышы япмакъ къарарына кельдик. Саба саат 10-да, Ленинград сокъагъында, шу бинанынъ янында 50-ге

якын адам топландык. Бираз фикир алышып-беришкен сонъ, оларнен башта «яхшылыкынен» лаф этмек къарарына келинди.

Бизни УзССР Министрлер Совети янындаки КГБ реисиниъ озю генерал Наймушин къабул этти. Килимлернен тѣнселген буюктен-буюк олада, юксек кресло устюнде, этрафыны бир чокъ электрик сигналы, телефонлар иле сарып алгъан ири кевдели адам чай ичип отура эди.

Бизлер, дивар янында сыранен тургъан скемлелер устюнде ерлешкен сонъ, генералнынь бизге айткъап ильки сѣзлери шулар олды:

— Ойле, ойле... Демек, сиз энди КГБге кирмеге де къоркъмайсыз! Я биз сизни мындан йибермесек?! Ха-ха-ха...

Бу онынъ шакъасы эди.

Генералгъа якъынджа, лякин айры-айры столлар башында, ондан анагъы рутбели хадимлер отура ве онынъ эр айткъанынен разылаша эдилер. Хусусан узун бир стол башында отургъан подполковник эрмени генералнынь эр бир сѣзюне айрыджа, бир гъайретге башыны саллай ве озю де бир шей къона.

Генерал бизнен сонъ дередже къаба лаф этти ве ким де не айтмакъ истесе, къабаджа онынъ сѣзюни больди.

— Сиз не дейсиз! Билем мен чеченлерни де, кърым-татарларны да, — деди о креслосында къабарып. — Оларнынь не ичюн сюрдюн этильгенлерини де билем. Сиз бишесизми онда нелер олгъаныны, онда къайда бакъсанъ саткъышыкъ олгъаныны? Чечняда да олдым, Кърымда да булундым. Даа бу куньгедже омузымда чечен къуршуны тура — экимлер чыкъарып оламайлар. Эбет, ойледир...

О чокъ вакъыткъадже миннетдарсыз адамлар олгъанымызны исбат этип отурды. Чюнки «бир шейге бакъмадан» девлет бизге эмекке, раатлыккъа, окъувгъа, сайлавгъа укьукъ берген эмиш, бизлер исе миннетдарсызлыкъ косьтерип, партия ве укьуметке сонъсыз тешеккурлер айтмакъ ерине антисовет, миллий топлашувларда иштирак эте экенмиз ве насылдыр эсассыз бир талаплар къоя экенмиз. Озю исе Кърым русларнынь къадимий топрагъы олгъаныны ве бизлер ичюн анда къайтарылмакъны талап этмеге ич бир тюрлю эсас олмагъаныны исбатлай.

Бизни о асыл диньлемей де. Хатирымда, мен онъа, шу ерде пек ери олмаса да, Кърымнынь тарихы акъкъында басылмакъта олгъан бир чокъ эдебиятларда бизим халкъымызнынь адына кескин акъаретлев сѣзлери язылгъаны ве булар миллетлерни бир-бириге зытландыргъаныны

айта башладым. Амма... Генерал меним агъызымдан сёзни къакъып алды да, элини саллап, отур еринде, деп эмир этерек:

— Ойле экен, сиз Кърым тарихыны окъуманъыз. О сизге керек дегиль. Умумен СССР тарихыны окъунъыз, о сиз ичюн етерлидир.

Затен биз онда, эр ким бир-бирине ишанып, азырлыкъ-сыз баргъан экенмиз. Эбет, генералнынъ юкъарыдаки «шакъа»сы да озь тесирини япмай къалмады.

Нетиджеде, эсасен онынъ озю сейленди. Бизимкилерден исе ким де сёз сораса, башта эрмени подполковник онынъ адышы, фамилиясыны, чалышкъан я да окъугъан ерини ве даа насылдыр малюматларны сорап язып ала. Бу исе, табийи ки, аркъадашларны хавфсырата ве оларны ишнинъ сонъу не ола билди, деген тюшонджеге далдыра.

Генерал исе ич бир маниасыз сёзлерини девам эте бере:

— ...Биз муим девлет ишлеринен мешгъульмиз. Бизлер душман агентлерининъ ве оларнынъ ярдымджыларынынъ ич юзълерини ачамыз. Сизлер исе озь арекелеринизнен оларгъа ярдым этесиз, бизим кучюмизни четке тартасыз... Истесенъиз, шимди сизге якъалангъан валютаджы-судийлерден алынган шейлерни косьтерейик. — Генералнынъ козьлери айдынланды ве онынъ ишмарына бинаэн, бир къач адам ичлери алтын саатлер, юзюклер, къыйметли ташлар иле толу 15-20 дане джам къутулар кетирдилер.

— Бу даа бизим махсус серги ичюн азырлагъан шейлеримизнинъ аз бир къысмыдыр, — деп кулюмсиреди генерал креслода къабарып.

— Сиз бизни янълыш анъладынынъыз, генерал аркъадаш, — деди бираздан бизимкилерден бири Ташкент университетининъ студенти Эскендер Ибранмов. — Биз мында сизинъ мемуарларынынъизни динълемеге ве кимдендир тутулып алынган шейлерни бакъмагъа кельмедик. Биз мында сизинъ тарафынынъыздан апске алынган аркъадашларымызынъ такъдирини бильмеге кельдик.

Генералнынъ бир кереден чырайи дёнди ве о еринден атылып туруп, къутуларны алып кетмелерини эмир этти. Озю исе ачувдан къан баскъан козьлерини бизге тикерек, джекире башлады:

— Биз сизинъ эпинъизни къапата биле эдик, лякин аджыдыкъ. Бир къач йыл эвель бойле иш ичюн биз сизинъ эпинъизни къуршунгъа тизер эдик! Чюнки сизинъ арекелеринъиз душмангъа хызмет этмекте. Мен корем, сизинъ аранъызда ойелелери бар ки, оларны биз нафиле аджыгъан экенмиз!..

— Ёкъ, аджып дегиль де, буюк шамата чыкъмасын деп, къоркъып къапамалыңызиз сиз бизни, — деп ташлады бизимкилерден бири.

— Эгер сизде имкян олса, сиз кърымтатарларнынъ эписини къапатыр эдиңиз, сизинъ сёзлеринизден бойле корюне, — деп къол тутты онъа бириси даа. Бу гъалиба Гомер Баев эди.

— Сизинъ къапагъан адамларыңызиз, айны бизлер киби, адий иштиракчилердир, амма сиз оларны бу ишнинъ ёлбанчылары, деп косътермек истейсиз. Бу янълыш шей, — деп къошты Эскендер.

Будан сонъ генерал адам акъыллы бир шей айтмады, ялыңызиз бир де-бир шей айткъан адамларымызнынъ эр бирини шахсен къоркъуза башлады. Подполковник лаф айткъанларнынъ фамилияларыны зорисен язып стигтире эди.

Биз ондан ачувлы алда чыкътыкъ. Эскендер чыкъаяткъанда: «Мен мында озъ язымны къалдырмайым», — дерек, невбетчи хадимнинъ элинден КГБнинъ бинасына киргенде берген джедвелимизни чекип алды да, парча-парча этип йыртты. Неге ограгъаныны билмеген невбетчи, бу дёрт дивар ичинде корюльмеген бойле арскетке шашып, бизни озгъарып чыкъкъан офицерге бакъып къалды.

Рефат Годженев ве Ахмед Асанов апсте чокъ булунмадылар. Оларны «къабаатлав себеплери олмагъаны» ичюн чыкъарып йибердилер.

КГБ бастырыгында къалгъан Марат ве Сент-Амзаны УзССР Джинаст Кодексининъ 60-джи ве 61-джи маделери боюнча, яни антисовет тешиклятыны мейдангъа кетириювде ве Советлерге къаршы пропаганда ве тешиклят япувда къабаатладылар. Бизлерден иссе шаатлар оларакъ соргъу алып бардылар.

Менден учъ кунъ девамьнда, уйлелик теневфюс биле ямадан, сабадан акъшамгъадже соргъу сорадылар. Соргъуны капитан Коршунов алып барды, базада уйкен лейтенант Лизовский де иштирак этти.

Эссен топлашувларымызда ким ве не айткъаны, бир-биримизге не дереджеде таныш олгъанымыз, тешиклятчымыз ким олгъан, чеченлернен ве ингушларнен алякъаыз бармы-ёкъмы, — иште шулар акъкъында сорайлар. Ахмакъчасына берильген суаллер де ола эди. Меселя:

— Тыш мемлекетлерден ангилеринен алякъа багъламакыны козьде тута эдиңиз?

— Силяны кьайдан ве насыл тападжакъ эдинъиз?

— Мемлекет ёлбашчыларында кимши ольдюрмеге ниетлене эдинъиз?..

Лякин менден эсас итибарен, кьрымтатарларнынъ тарихы боюнджа чыккышы акъкъында сорадылар. Оларны, меним о я да бу тарихий вакъналар акъкъында малюматларны кьайдан алгъаным, «миллий бакъышларым» манъа кимден кечкени, уйкен несиля кьрымтатарлардан кимнен якъын таныш олгъаны меракъландыра эди. Соргъуджы менден язгъап конспектимни кимге бергенимши я да кьайда сакълагъанымны айтмамны талап этти.

Бу конспектининъ мундериджеси оларгъа бутюнлей таныш эди. Затен бизим топлашувларымызда олгъап бутюн лакъырдылар оларгъа малюм эди. Бутюн булар бизге арамызда джеп магнитофоны иле КГБге хызмет эткен хаин бар экен, деген хуляса чыкъармагъа себеп олды. Чокъ вакъыткъадже биз буны арамыздаки снгильдже табиятлы бир кьыздан корип юрьдик. Бу фикримизни шу шей де пекитти ки, чокъкъа бармай о КПСС сафларына кьабул этильген эди. Оньа кьаршы бир кьач малюматлар даа олса да, бизим элимизде конкрет бир факт ёкъ эди ве биз бундан сонъ оны озь арамызгъа кьошмаювнен сынъырландыкъ.

Соргъуджылар белли бир дереджеде бизим оларнен кьарардан зияде лафазашлыгъымыздан да файдаландылар. КГБ бизим акъкъый ниетлеримиз хусусында яньыша деп, аркъадашларымыз билъген эр шейлерини айтып, соргъуларда озьлерининъ акълы экенини исбатламагъа тырыша эдилер ки, гуя олар бизим макъсатларымызнынъ темиз-саф олгъанына ве талапларымызнынъ эсаслы олгъанына кьаныш, ишни токътатаджакъ ве бизим аркъадашларымызны азат этеджеклер. Амма соргъуджылар бизим айткъанларымыздан ялынъыз озьлерининъ эвельден азырлагъан кьабаатлав укюмине эсас ола билъген ерлерини кьыдырып, олардан файдалана экенлер. Месселя, меним насыл себептен билъсем, Марат Омеровнынъ тешкилятчлыкъ кьабилиетине юксек кыймет кескенним ве оны энъ анълы ве намуслы аркъадаш олгъаны акъкъында айткъан сёзлеримни, соргъуджылар гуя мен Маратнынъ бизим тешкилятнинъ ёлбашчысы олгъаныны танувым сыфатында файдаландылар.

Шаатлар сыфатында соралгъанларны бир-бирлерине сыттырув усулында да кениш суретге файдалана эдилер. Капитан Коршуновнынъ:

— Мына, коресинъми, Марат сени ахмакъ деди ве сенинъ акъкъында бир талай шей айтты, сен исе оны

кьорчаламагъа тырышасынъ, — деп чиркин-чиркин ырджайып хихилдап кулгени хатырымда.

Соргъу вакътында соргъуджынынъ озюни тутувы шаатнынъ джеваплары оны не дередже къандыра бильгенине багълы эди. Менимле ялынъыз шахсий турмуш малюматларым акъкъында лакъырды кеткенде нормаль сёйлениле эди. Ондан башкъа меззуларгъа кечильдим, сёгюнюв, кьоркъузув, акъаретлев башлай. Лякин акъкъы керекмей, къол котергени ёкъ.

— Встань! Сволочь! В тюрьме сгною, националист! — деп къычыра эди Коршунов силекейлерини сачратып. — Шимди сен отургъан бу ерде АКЪШта ве Германияда махсус разведка мектеплеринде талим алгъан юзлернен агентлер булунып кечкендир. Меним элимде олар биле мышыкъдай сёйлесе эдилер. Сен исе, къатыкъавуз, озюнъи къарамаи этип косътермек истейсинъ. Мен сени ойле бир йырлатмагъа меджбур этерим ки, озъ сесинъи танымасынъ!

Эм бутюн бу къычырув тек Сеит-Амзанынъ топлашувымызда гуя кърымтатарларгъа озъ хурешинде «джезаир усулы»ндан файдаланмакъ керек дегенини хатырлап олмагъаным ичюн эди.

Амма мени эр шейден зияде озген шей, соргъу вакъытларындаки джан сыкъысы эди. Соргъуджы насылдыр бир суаль я да бир кереден бир къач суаль бере, сенинъ айткъан джевабынъны динълей ве язмагъа башлай. Энъ аздан ярым саат, базыда исе эки-учъ саат яза. Сонъ «шаат»къа озюнинъ язгъанларыны имза этмеге бере. Амма онынъ язгъанларынен сенинъ айткъанларынъ арасында дагълар-ташлар бар, яни протоколда затен шаатнынъ айтмагъан шейлери толугъа. Эгер шаат язылгъан протокол янълыш деп имза чекмектен ред этсе, тюзетмек я да алынып-ташланмакъ керек олгъан ерлерини косътерип буны талап этсе, соргъуджы деръал джекирип башлай, сёгюне ве адети узьре, УзССР Джинаний Кодексининъ 161-джи ве 162-джи мадделери эсасында, яни шаатлыкъ малюматларыны бермектен ред этиов яхут биле-биле ялан малюматлар берюв ичюн джезагъа укюм этерим деп кьоркъуза. Эгер бу да файда бермесе, соргъуджы янъыдан стол башына кече ве акъаретли сёзлернен мыдырдана-мыдырдана озъ протоколынъ кене кочюрип язмагъа башлай. Амма эп бир япкъан къайдларынынъ эписини эсапкъа алмай. Протоколны дефалдарджа гъайрыдан кочюрип яза биле, лякин эи бир анда олюне керек фикирлерни сокъмагъа тырыша.

Ве ахыр-сонъу шаатнынъ озьнде: «Ма, айван, ал,

богъулып олы!» — десрек, санъа не берсе де, атта санъа кършы ифтира, ялан олса биле имза чекмеге истек пейда ола.

Соргъунынъ экинджи кунс акъшам саат 10-да мен Коршуновгъа:

— Анълайсызмы, шеэрде сонъки емекханелер саат 11-ге дже къапала. Эгер мени эвге йибереджек олсанъыз, йиберинъыз, мен бир шейлер ашап етиштирейим. Мен сизлер киби уйлелик ашамадым да, — дедим.

— Шимдичик, мына бунъа имза чек де, юребер, — деп Коршунов манъа 20 санфелик протоколны узата.

Мен протоколны окъуп чыктым ве онъа имза чекалмайым, чюнки мен ойле шейлер айтмадым, дедим де, анда насыл япълын къошмалар кирсетилгенини къостердим.

— Ну что ж, гад! Не будет тебе ужина! Будешь ждатель, пока я это перепишу, — деп джекире де, Коршунов кене къалемине япыша.

Эльбет, онынъ гъайрыдан кочюрип язгъан санфелернин де имзаламадым, чюнки о анда ич бир шей депъиштирмеген. Эр алда мен ондан гедже саат экилерде къуртулып чыктым, амма энди бир тюрлю транспорт юрьмегенинден, ятакъ ерме джаыв кетмек керек олды.

Соргъунынъ сонъки куню менимнен пек незакетли лакъырды эттилер. «Сиз» деп лаф этерек, «бу миллетчилерге» яшлыгъынъа барып къанылгъансынъ, деп мени къандырмакъ истедилер. Акъылымда къалгъанына коре, Коршунов тахминен шойле деген эди:

— ...Эгер сиз 18-де олмайып, яшыныыз бираз зияде олгъан олса, сиз оларнен ич къошулмаз эдинъиз. Мен корем де, сиз бильгили огълансыз. Сизинъ оларнен ишинъиз олмасын. Олар асыл озь вакътында атылмагъан халкъ душманларынынъ несиллеридир. Мына, мисаль ичюн шу Амзаны алайыкъ... Оларны да бу ишке етеклеген уйкен адамлар бар ки, сизлерни анджакъ ана шойселери себебинден сюрьгюн эткендирлер. Сиз, эльбетте, бу шейлерни бильмей эдинъиз. Яхшы, олгъан шей олды энди! Соргъу вакътында мен бельки бираз кызматабанлыкъ якъандырым, багъышланъыз — ичимиз ойле! Бар озь турмушынъызны къурынъыз, институткъа киригъиз. Биз сизге бунда кедер этмесмиз, бельки ярдым да этермиз. Базы шейлерде бельки биз де сизден ярдым сорармыз. Ишанам, биз даа чокъ корюширмиз, амма энди достлар сыфатында корюширмиз. Бизнен хызметдашлыкъ япсанъыз, сиз озь халкъымызгъа файда кетире билесинъиз. Бизге хызмет

эткен адамларыңыз не кьадар чокь олса, о кьадар сизинь халкьыныызгьа ишанч чокь олур...

Кыскьасы, о мени озьлерине хызмет этмеге, яни саткьынлыккьа джелъп этмекте эди.

Мен онъа незакетли сёзлерни кьадышларгьа сакьламасыны тевсие эттим, амма илериде «дост оларакь» корюшновге кельгенде, бунъа имкян олур, лякин бунунь ичюн аркьадашларымызынунь апстен чыкьарылмасы ве онунь озюнинь де бу идарени ташлап, адий эмекке яни, онъ олмагьанда, заводгьа чиленгирлик ишине кирмеси шарт, дедим.

Биз бир-биримизге ачувлы назар быракьаракь, айрылдыкь.

Бу согьулардан сонъ базы аркьадашларымыз озь алий окьув юртларындан, дигерлери исе чальшкьан ерлериндеп кьувулдылар.

Медицина институтундан, бизим топлашувларымызда шиирлер окьугьан Кьубединов Сейран кьувулды. (Соньундан о, белгисиз себептен, Победа раатлыкь багьынынъ голюнде богьулды).

Ташкент университетинден Эскендер Ибраимов кьувулды. Эбет, оны догьрудан-догьру университеттен айдап оламайджакь эдилер. Акьылымда, онунь окьугьан группасынынъ студентлерини топлап, учь КГБ хадимининъ (шу джумледен Лизовский де), университет мемурieti векиллерининъ иштиракисен топлашув тешкиль этил, кунъ тертибинде Эскендернинъ «ахлякьий меселеси» акькьында, яни онунь «антисовет миллетчилик йыгьылышлар»да иштирак этюви хусусында меселе кирсетильди. О топлашувгьа ят адамларны йибермедилер ве мен онунь бир группа достларышен берабер коридорда, кьапы артында турун диньледим.

Багьта КГБнинъ векили сёзге чыкьып, топлашув иштиракчилерине бизим топлашувларымызны санки хасис бир айдутларнынъ ве Совет акимieti душманларынынъ йыгьылышы сыфатында тариф этти ки, гуя «анда атта сиялы куреш хусусында лакьырдылар олгьан» эмиш. Сонъ комсомол «етекчилери» ве азырлангьан бир кьач студент чыкьып Эскендерни «масхара» эттилер. Эскендернинъ озюне де сёз бердилер. О, бизим топлашувларнынъ адына япылгьан уджюмлерни эсаслы суретте урып кьайтарды ве кьыскьадан халкьымызынунъ шу куньки вазиетини тариф этти. Сонъ кене КГБ векили сёзге чыкьты ве Эскендер тюзелир деген умюти бутюнлей кесильгенини кьайдетип, о, дегиль якьканлары ичюн афу сорамакь, атта «шу джинаий йыгьылышлар»ны кьорчаламагьа юзьсизлик эте, совет аятыны кьаралай, деди.

Студентлар бу чыккышларны индемей диньледилер, амма Эскендер университеттен чыккарылсын, деген теклифке оларнып чоктусы кыаршы рей бердилер. Демек, Эскендерни университеттен «демократик» ёлнен айдав максады чул тутмады. Лякин сонъундан университетнинъ мемурieti тарафындан онъа кыаршы эр тарафлы ойле бир тазыйыкъ тешкиль этильди ки, Эскендернинъ озю ондан чыккып кетмеге меджбур олды. О вакытта о, физика-математика факультетининъ дёртюнджи курсында окъуй эди.

Мени исе иштен бошаттылар. Директорнынъ кадрлар боюнджа муавини Хакимов, мени соргъу биткенден эки куньден сонъ, озъ одасына чагъырып:

— Истесенъиз, иштен озъ истегимнен кетем деп ариза язынъыз, акс алда сизни яман себен иле иштен кыувармыз, — деди.

— Я насиль себеиен? — деп сорадым мен.

— Месея, иш вакътында ичкиджилик ичюн яхут завод махсулатыны хырсызлагъанынъыз ичюн.

— Я меним байрамда биле ичкен адетим ёкъ да, зан этсем, сизинъ самолётларынынъ да хырсызлагъаным ёкъ!

— Зарар ёкъ, тешкиль этермиз, уйдуырмыз, — деди о озюни сыкъмай.

Нетиджеде, мен истер-истемез заводдан озъ истегимнен чыккып кетем, деп ариза бермеге меджбур олдым.

1962 сенеси август 10-да Марат Омеров ве Сент-Амза Умеровны «Кърымтатар яшлары союзы» деген антисовет тешкилятыны мейдангъа кетирювде эм де онъа реберлик япувда, Советлерге кыаршы пропаганда ве тешвикъат алып барувда къабаатлав боюнджа махкеме башланды.

Джумледен, Марат тешкилятынъ программасыны ве Низамыны тизгени ве смирнинъ текстини язгъаны ичюн къабаатлана. Айны вакытта судда онъа даа 1957 сенеси бир топлашувда якъан чыккышы вакътында миллетчилик фикирлерини ортагъа сюрсенини де хатырлаттылар.

Сент-Амза тешкилятынъ реберлеринден бири оларакъ эм де топлашувларда антисовет шиирлери окъугъаны ичюн къабаатлана. Онъа да эски «гунахларыны» хатырлаттылар. Мегер даа орду сафларында хызмет эткен вакытта ондан миллетчилик рухунда бир шиир тапкъан экенлер. О шиир толусынен хатырымдадегиль, амма соргъуджынынъ маъна о шиирде миллетчилик руху мевджут олгъаны яни о антисовет шиيري олгъаныны исбат эткени пек акълымда. О, шиирден шойле сатырлар да кетирген эди: «Когда татарин

молодой поведет коня в Учан-Сув на водопой». Яни шиирде ойле кунь келеджегине ишанч бильдириле эди.

Учан-Сув бу эбет Кърымдаки Учан-Сувнынъ ады. Мадамки, Амза бунда кърымтатарларнынъ Кърымгъа къайтаджакъларыны козьде тутта, демек, миллетчилик пропагандасы да анджакъ бунынъ озюдир. Чюнки о бунынънен «яньи ерде «тамырлашкъан» халкъны къозгъалта», эмиш.

Бу махкеме Узбекистан ССРининъ Юкълари Судында кечирильди. Махкеме къапалы муитте алынап барылды. Бир чокъ аркъадашларны ве шу джумледен мени де махкемеге шаат сифатында чагъырдылар.

«Шаатлар»нынъ эр бири, махкеме залына киргенде, прокурорнынъ ве судьянынъ кескин тенбиелерине къулакъ асмайып, эвеля махкемеге чекильгенлернен татарджа селамлашты ве Маратны догъгъан кунюнен тебрикледи. (Марат шу куньлерде 25 яшыны толдыргъан эди ве о Сент-Амзадан эки яш уйкен эди). «Шаат»ларнынъ эписи «биз эр шейде оларнен бирдайып иштирак эттик ве шунынъ ичюн мында биз шаатлар дегиль де, иштиракчилермиз», дедилер.

— Шунынъичюн, эгер сиз оларны джинастчи деп танысанъыз, мен де айны шойле джинастчим ве меним срим оларнынъ янында олмакъ керек, — деди ишчи Ремзий Юсупов.

Бизим бойле позициямызны хусусан адвокатлар пек бегендилер, чюнки оларнынъ суд этильгенлерни къорчалавлары шунъа базана эди ки, чокъ кишилер къабаатлы да, не ичюн тек эки киши махкемеге чекиле?! Биз, эльбетте, олардан къорчалавнынъ дигер шекилинден файдаланмакъны талап эттик, амма олар разы олмадылар. Булар да Узбекистанда энъ яхшы адвокатлардан эдилер. Б. А. Золотухин, С. В. Каллистратова, Д. И. Каминская киби адвокатларны биз даа бильмей эдик.

Махкеме дёрт кунь девам этти.

— Укум къарарларынен сиз бизим озъ ватанымыз Кърымгъа олгъан севгимизни ёкъ эталмазсынъыз! — деди Марат судьяларгъа озюнинъ сонъки сёзюнде.

Узбекистан ССР Юкълари Суды Марат Омеровны дёрт йылгъа, Сент-Амза Умеровны учъ йылгъа азатлыкътан махрум этмек укум къарарыны чыкъарды.

Махкеменинъ сонъки куню оларны конвой алып кетякъанда, къызлар аркъадашларымызнынъ аякълары тюбюне чечеклер тапшаладылар. Кенарда тургъан КГБ хадимлери иссе бойле «джанай» арекетлери ичюн о къызларны фото суретке ала эдилер.

Иште бу акъта меним хатырымда къалгъаны шу къадарлыкътыр. Эбет, эгер мен о вакъытта алып баргъан куньделик языларымдан файдаланып олсам, бу вакъиалар акъкъында баягъы толуджа икъе эте билир эдим. Лякин 1966 сенеси мен апске алынгъанда, аркъадашларым, КГБ хадимлери кельмез эвель, яшагъан одамда аджеле суретте бутюн къыгъытларымны джыйыштырып алып, къайдадыр сакълагъанлар. Бир бучукъ йылдан сонъ мен апсханеден чыкъкъанда, энди олар къапалгъан эдилер. Шунунъчюн мен о языларымдан якъын вакъытта файдаланып оламам. Эр алда Сизни насылдыр бир фактлар, малюматлар меракъландырса, язымъыз. Мен бир шейлер япмагъа тырышырым.

Анам-бабам яшагъан ерге, меним адыма язымъыз:

УзССР, Сыр-Дарья виляети, Гулистан шеэри, Октябрь сокъагъы 16. Джемилев Мустафагъа.

* * *

Р. Маратны ве Сент-Амзаны Мордовиядаки Потъма станциясына якъын лагерьлерден биринде, яни сонъундан Синяевский ве Даниэль булунгъан лагерьде туттылар. Олар бир-биринен шу лагерьде де корюштилер. Олар озъ муддетлерини куню-кунюнен толдырып чыкътылар. Сент-Амзанынъ сагълыгъы пек зарар корьмеди, лякин сачлары ап-акъ олгъан эди. Марат исе сонъ дередже азгъын алда ве ашкъазан язвасы хасталыгъынен къайтып кельди.

Бу вакъиаларнынъ иштиракчилерининъ илеридеки омиюрлери чешит-чешит ёл алды. Оларнынъ чокъусы 1964 сенеси кучълешип башлагъан миллий арекетте фааль иштирак этти ве даа этмектелер. Олардан 1941 сенесининъ баласы инженер Энвер Абдулгъазисев шимди къапавлы ята. О, 1968 сенеси апрель 21-де Чырчыкъ шеэринде олып кечкен ве Сизге белли вакъиалардан сонъ «кутьлевий суретте низам бозув»ны тешкиль эткенлерден бири оларакъ ве гуя совет ичтимаий ве девлет къурумыны къаралайыджы ялан фикирлерни ве весикъаларны даркъаткъаны ичюн къабаатланып, бир бучукъ йылгъа сербестликтен маһрум этильди.

Гомер Баев, 1938 сенесининъ баласы, инженер-механик. 1968 сенеси август 29-да Симферопольде къапатылды. Сонъки вакъытта о Новороссийск шеэринде яшай эди. (Красина сокъагъы 30). Онъа къаршы антисовет пропагандасы ве тешвикъатындакъабаатлап, Украина ССР Джинаий Кодексининъ 62-джи маддеси боюнджа тефтишлев алышып барылмакъта. О, Ташкент ирригация инженер-

лери институтыны битирди ки, 1966 сенеси мени анджакъ шу институттан айдагъан эдилер. Яни мен оны пек яхшы билем. Бизим арамызда о инамлы марксистлерден эди.

Иззет Хаиров (Иззет Хайрий), 1938 сенесининъ баласы, инженер-физик. 1968 сенеси сентябрь 13-те Ташкентте къапатылды. О, гуя совет къурумыны къаралайджы весикъалар тизювде къабаатлана. Насыл весикъалар акъкъында сёз кеткенини Сиз аныласанъыз керек. Булар — халкъ тарафындан кърымтатарларнынъ озъ Ватанына — Кърымгъа къайтарылмасыны ве оларнынъ миллий акъ-укъукъларынынъ тикленильмесини талап этип язылгъан мураджаатлар, аризалар ве протестлер эм де мемлекетте умумдемократик аркетнинъ весикъалары ве академик А. Сахаровнынъ рисалеси эди.

Бу аркъадашларнынъ суд махкемеси якъын кунълерде беклениле.

Гомер Басвни къорчалав ичюн биз адвокат Д. И. Каминскаяны джелъп этмек истеген эдик. Лякин бизим махкеме системамызнынъ амелияты бунъа гъалиба ёл бермез, чюнки Сиз бильгешинъиз киби, онъа багълангъан мадде боюнджа къабаатлангъан кишини къорчаламакъ ичюн КГБ органлары тарафындан берильген хусусий рухсетнаме олмасы талап этиле.

Иззет Хайрий апске алынгъан вакъытта, о манъа адвокат тутманъыз, мен озюмни къорчалайджагъым, деди.

НУРЛЫ КЪАБИРЛЕР

Кечкен сене Тюркиеде Тюрк медениетини араштырув ве тапшытув вакъфы «Эмель» тарафындан меркум Джафер Сейдамет Кърымэрнинъ «Нурлы къабирлер» умумий серлевалы алтында 11 икlesi китап шекилинде нешир этильди. Муаллифининъ бу икяелери «Эмель» журналында илки кере 1937 — 1963 сенелери басылган эди. Икяелерде Кърым тарихынынъ учъ деври — Кърымнынъ руслар тарафындан басылып алынувы, ишгъалъ вакътындан 1883 сенесине къадар деври, бунынъ киби де, Исмаил бей Гаспринский башлагъан улув арекетлери иле Къурултай деври акс олуна.

Муаллиф икяелерини «Къуртвели» адлы бир генчининъ агъзындан айтлап кы, о, эскери алда, Джафер Сейдаметнинъ озюндир.

Биз бу китапкъа кирсетильген икяелерининъ окъуйдыжларымызда буюк меракъ догъураджагъыны козь огюне аларакъ, оларны татарджалаштырып, «Йылдыз» журналынынъ бу санындан башлап, дикъкъатынъызга авале этмектемиз. Икяелерини лыздыжы Закир Къуртнезир азырлады.

Китапнынъ ильк саифелеринде къайд этильген киби, о халкъымызнынъ Ватан ичюн озъ джаныны къурбан эткен федакар огълу Муса Мамутнынъ хатрасына багъышланган. Китаптаки икяелерининъ эр биринде бир де-бир мешур эрбабымыз акъкъында сёз юрсетиле. Бунынъ киби де, китапта Ибраим Отарнынъ, Джафер Сейдаметнинъ алты ве фаалиетине багъышланган макъалеси де ер алган. Ашагъыда башта шу макъалени, ондан сонъ муаллифининъ мешур медениет ве сиясий эрбабымыз Номан Челебиджиханнинъ хатрасына багъышланган икяесини теклиф этемиз.

Ибраһим Отар

ДЖАФЕР СЕЙДАМЕТ КЪРЫМЭР

Кърым истикълял курешининъ ёлбашчысы ве меф-куреджиси Джафер Сейдамет Кърымэр 1960 сенеси апрель 3-те, базар куню, акъшам саат 22-де, Истанбулда мийини къан басувы себебинден вефат этти. Тюрк дюньясынынъ адалет ичюн белли курешчиси ве мутефеккири Джафер Кърымэрнинъ вefаты, дегиль тек Кърым тюрклери (Тюркиеде кърымтатарлар бойле деп адландырыла. — тердж.) айны вакъытта бутюн тюрк адеми ве Русиедеки махкум миллетлер ичюн де, буюк бир гъайыш олды.

Джафер Кърымэрнинъ шахсиетини анъламакъ ичюн, Кърымнынъ 1783 сенеси Руснеге къошулувындан сонъки ичтимай ве фикрий разиетине къыскадан бир назар ташламакъ лязимдир.

Къошулудан сонъ, кърымтатарларнынъ топракълары тутулып алынды, медениет муэссиселери ёкъ этильди. Халкънынъ бир къысмы асылып-кесильди, бир къысмы да чарлыкъ идаресининъ зорбалыкълары нетиджесинде юртларындан кочъмеге меджбур олды. Бу девирлерде къримлылар да, Русиедеки дигер тюркий халкълар киби, диний фанатизм тесири алтында ичтимаий теракъкыят ичюн имкян ве васталардан махрум эдилер. Кърымтатарларнынъ маарифлери кериде олгъаны киби, ич бир ичтимаий teşкилятлары да ёкъ ве олар Авропа фикир джерьянларындан бутюнлей узакъ эдилер. 1854 сенеси Акъяр (Севастополь) джекинден сонъра икътисадиъ вазиятлери даа зияде бозулды ве иджрет эткенлер даа да чокълашты.

Анджакъ 1883 сенесинде, Исмаил бей Гаспринскийнинъ Кърымда дердж эткен «Терджимаи» газетасы ве дигер кунъделик матбуат кърымтатарларны «далмыш булундыкълары гъафлет уйкъусындан уяндырмагъа» башлай ве эдип озюнинъ бу пешери иле ялышгъыз къримтатарларны дегиль, Русие эсирлигинде булунгъан джемий тюркий халкъларны «Тильде, фикирде, иште бирлик!» шиары иле уяндырмагъа, Авропа медениетине ве фикриетине багъламагъа, ичтимаий ве икътисадиъ сааларда юкселивни теминлемеге гъайретини сарф эте. Буннынъ нетиджесинде эски зехниетни темсиль эткен медреселер ерине янны усулда мектеплер ачыла, татарлар арасында бирдемликни теминлесе биледжек джемиетлер тизиле, фикир арекетлери джашлана ве муневвер бир кадрлар етишип чыкъалар. Бойлеликлс, Кърым теракъкыят ве текмиллешюв ёлуна мине.

1905 сенеси Кърымда Решит Медий ве Асан Сабрийнинъ реберлигинде инкъиляпчы бир генчлик фаалиети башланды. Олар «Ватан хадими» адында бир газета чыкъардылар ве чарлыкъ идаресине къаршы ачыкъ ве къатий бир ёнелиш алдылар. Бу девирнинъ генчлиги акъыкъаткъа, урриетке, адалетке кыймет кескен бир мефкуре шекилленмегендже, рус олмагъан миллетлернинъ чарлыкъ идаресининъ руслаштырув сиясетинден къуртулып оламайджагъына ве миллий-медений юкселивге имкян буламайджакъларына инанаракъ, бу къурумнынъ йыктылмасы огърунда куреш алып бардылар. Олар халкъымызгъа, хусусан маариф ве топракъ меселелеринде олдыкча файда темини ичюн огърашсалар да, о заманки шараит бу инкъиляпчыларнынъ миллий-медений мухтариет ёлуна биле кирмелерине имкян бермеди ве къримтатарлар сийсий бир teşкиляткъа багъланып оламады.

Кърымда ичтиманй юкселювнинъ учюнджи деврини къурултайджылар деври тешкиль эте. Та 1909 сенеси миллий эсаскъа базангъан сиясий къурумларгъа эмиет берген бу деврининъ илери адамлары озь фаалиетлеринде ильк-эвселя миллий-медений мухтариет, ондан сонъра мулъкий мухтариет, ве ниает, истикълялгъа догъру ёл ачтылар. Бу деврининъ ёлбашчылары 1918 сенеси февраль 23-те шенит олгъан Челеби Джиһан ве Джафер Сейдамет-тир. Истикъляль девришинъ азырланувунда, урриетчи ве истикълялий-сиясий муэссиселернинъ ве тешкилятлар-нынъ къурулувунда ве 1917 сенесинде Кърымнынъ истикъ-ляль огърундаки курешлерде эм де кърымтатарларнынъ сиясий акъ-укъукъ талапларынынъ бугунъге къадар девам эттириливинде Челеби Джиһан ве Джафер Сейдамет му-им роль ойнадылар.

Джафер Сейдаметнинъ омюри къримтатарларнынъ миллий мустакъиллик огърунда курешине ёлбашчылыкъ этмек, онынъ гъассини яратмакъ, махкум тюрк иллери-нинъ миллий сербестлик огърундаки бирлик ве бирдемлик факторынынъ темелли ве эсас къувет олмасы ичюн куреш-мек Русиедеки махкум миллетлернинъ муштерек олгъан даваларында бирдемликлерини темин этмек ичюн усан-мадан, ёрулмадан курешмекле кечти.

Джафер Сейдамет (о сонъундан озюне Кърымэр адыны къошты) 1889 сенеси сентябрь 1-де Кърымда, Ялта уездининъ Къызылташ коюнде догъа. Ильк та-силини Кърымда, орта ве лицей тасилини Истанбулда ала. Лицей талесеси экенде тюрк шаир ве эдиплерининъ урриет рухы иле ашлангъан эсерлерини окъуй ве олардан ильхам ала. Тюркиедеки конституцион монархия ин-къилябындан сонъ, фикрен ве рухен даа онъайтлы ша-рантта инкишаф имкъяны була. Бу вакъытта Иста-нбулгъа кельген Асан Сабрий ве Юсуф Акъчорадан Тюрк алсми ве тюркий алемнинъ вазieti акъкъында бильги ве тасавургъа саип ола.

1908 сенеси Челеби Джиһан, Алим Сейит, Абдулхаким Ильмий, Абдураим Сукютий ве дигер аркъадашларынен бераберликте Истанбулда «Кърым талебе джемиети»ни мейдангъа кетирелер. Джемиетнинъ Низамнамесининъ мукъаддемесинде «Кърымдаки халкъымызнынъ медений ве ичтиманй севисини юксельтмек ве онынъ озь такъ-дирина озю саип олмасы ичюн чалышмакъ» лязимлиги языла. Бу себептен де, аркъадашларынен алып баргъан мунакъашалары оларнынъ акъикъат ёлунда япкъан ильк мунакъашалардыр. Башлагъан курешлери ичюн бу дже-

миетнинъ етерли олмайджагъыны анълагъан сонъ, олар Якъуб Керчий, Амет Шукрий ве Челеби Джиһанле бирликте, 1909 сенеси «Ватан джемиети» адлы гизли бир тешкилят мейдангъа кетирелер. Кърымда медреселерининъ, диний идарелерининъ исляхы, вакъуф идаресининъ эльге алынувы киби мевзуларда Истанбулда язгъан беянатлары гизли оларакъ Кърымгъа ёлланыла ве халкъ арасында даркъатыла эди. Бойлеликле, Джафер Кърымэр кърым-татарларнынъ ичтимай меселелери огърунда куреш аркетине къошула.

1909 сенеси Истанбулда Исмаил Гаспринский бу генчлик иле корюшип, оларны ильмий ишнен огърашмагъа давет эте, Назип бей Юсуф-бейли исе озюнинъ инкъиляпчы руху иле Джафер Кърымэрде ярыннынъ адамы дуйгъусыны уянта. 1910 сенеси Тюркстан зельзелеси мунасебетинен, Истанбулда ярдым кампаниясы башлана. Бу адисе себебинден Джафер бей халкъ кутълесине хитабда булуна. Язда орта мектепни битиргенинен Кърымгъа кете ве о ерде муаллимлер ве муневверлернен топлашувлар япаракъ, халкъ арасында чалышув программасыны тизе. Бу онынъ Кърымда ильк сийсий фаалиети эди. О, йыл девамында, Истанбулгъа къайткъандже, «Шахап Незихий» лагъабы иле «Йигирминджи асырда татар миллети мазлумеси» адлы ильк эсерини нешир эттире. Озю бу девир хусусында шойле яза: «Биз о вакъытта Русининъ текмиль дагъыладжагъыны корип оламадыкъ. Юртумызнынъ эйналлыккъа, халкъымызнынъ медениетке ирише бильмеси ичюн эр шейден зияде Русиеде инкъиляпнынъ джанланувы огърунда чалышувны зарурий дсп биле эдик... О девирде тюркчилик де белли бир шекильде ишленильмеген эди... Биз Кърымдаки халкъымызны тюшонемиз ве халкънынъ истибат зулумындан къурулмасыны истеймиз... Рисалемде руханис идаресининъ исляхы, вакъуфларнынъ эльге алынамы, маарифнинъ ве медений джерьянымызнынъ къуветленмеси ичюн инкъиляпнынъ гъалебе къазанмасындан ве чаризмининъ йыкълмасындан баас этем. Эсерлеримиз бу зехниетнинъ махсулыдыр...»

Джафер Кърымэрнинъ бу рисалеси чыкъувы мунасебетиле Русининъ эльчиси Чариков, эсер муарририни якъаламакъ ичюн мураджаатта булуна. Бу меселе рус консуллыгына етиштирилъгени себебинден, Джафер Сейдамет 1911 сенеси апрель 10 (23)-те Парижге ёл ала. Парижде о профессор Сенёбоснынъ «Рус укюмети, я да къамчы салтанаты» эсерини тюркчеге чевире ве Истанбулда таб эттире. Парижде укьукъ факультетине окъумагъа кире,

бундан да башкъа, газетаджылыкъ ве ичтимай илимлер болуклерининъ дерслерине къатнай. Онынъ конференцияларда булунувы, чешит миллет векиллери иле корюшюви инкъилябий фикирлерини пишкинлештире. Бу девир акъкъында Джафер Сейдамет шойле яза: «Чарлыкъны йыкъкъан ве онъа къаршы къуветли арекетлер яраткъан эр бир тешеббюс менимдже мукъаддес эди. Чарлыкъ истибадаыннынъ йыкъылмасы меним ичюн белли, къатий идеал эди. Бу ёлда адымлагъанларнынъ эписи меним меслекдешлеримдир».

1913 сенеси Авропада сиясий аятнынъ кергинлешмеси себебинден Джафер Сейдамет арбий алында, деръал Кърымгъа кетмек ве миллий гизли тешкилятны къуветлендирмек къарарына келе. Русиеде инкъиляпчы социалистлерининъ мувафакъиетлери миллий укъукъларымызгъа къыймет кеседжегине инана эди.

Биринджи Джихан дженки башлангъанынен Тюркиеден Одессагъа авуша, анда Халиль Чапчакъчы ве Амет Озенбашлы иле корюше. Олар инкъиляп вазиятинде Кърымда япыладжакъ ишлерни бельгилейлер. О, Кърымгъа авушуву акъкъында бойле дей: «Мен бу ерден Кърымгъа кетеджек гемие миндим. Аятымнынъ янзы саифеси башланмакъта эди. Кърымгъа инкъиляп ве акъкъат ичюн курешчи олмакъ ниети иле кете ве бу ёлда чалышмагъа ве ольмеге къарар берген эдим». «Инкъиляп олса, демократик бир Русие оладжакъ, миллетлернинъ миллий-медений укъукълары таныладжакъ, икътисадий теракъкъияты къуветленеджек ве артыкъ не руслаштырма ве не де зулум тазыйыкълары япыладжакъ. Бельки де Русие федератив джумхуриетлер эсасында къуруладжакъ ве Кърымгъа мулыкый мухтариет укъукъы танытыладжакътыр. Буннынъ ичюн де эр шейден эвель, чарлыкънынъ йыкъылмасы лязимдир». Акъмесджитте Челеби Джиһан ве дигер аркъадашларынен Кърымда гизли бир инкъиляпчы тешкилят къурмакъ къарарына келселер ве къуралар. Бундан сонъра тасилини девам эттирмек ичюн эвеля Москвагъа, о ерден Петроградгъа кете. Аскерликке алына ве Бессарабия джебэсини ёлланыла. Бу сярде «Миллий дуйгъу» икяесини яза.

1917 сенеси меркезде инкъиляп башлангъаны акъкъында хаберлер келе. Изин алмакъ баанасынен Джафер Сейдамет Одессагъа келе. О сярде Челеби Джиһан ве Озенбашлынен корюше. Кърымдаки вазияет хусусында сораштыралар. Джафер Сейдаметнинъ вакъуф ишлери реислигине ве Челеби Джиһаннынъ баш муфтийликке сайлангъанлары

акъкъында хабер алалар. Бу сайлавлар бойле ола: Кърым-даки гизли тешкилят азаларынынъ фаалиетлери нетиджесинде 1917 сенеси март 15 (апрель 7)-де Акъмесджитте 2000 къадар кърымтатарнынъ векиллери топланып, Кърым мусульманларынынъ съездини кечирелер ве «Кърым мусульманлары меркезий иджра комитети»ни сайлайлар.

Кърымнынъ такъдирине саип ве миллий бирлигини тешкиль эте бильмек ичюн, Джафер Сейдаметнинъ къалемине менсюп Низамнамеге коре, Кърымнынъ эр бир еринде миллий комитетлер тизиле. Муаллимлер, хатип ве имамлар имтиандан кечирилелер, кърымтатарларнынъ вакъуф топракълары эльге алына ве халкъкъа болюштириле.

Бу вакъытта Русиеде вазиет даа да къарыша. Чаризм йыкъыла, солдат советлери тешкиль олуна, милиция мейдангъа кетириле, губернаторлар денъиштириле, эшедий солджулар исе сиясий инкъиялпны дегиль де, ичтимай инкъиялп япмакъ ве амельде диктаторлыкъны тиклемек ичюн курешелер.

Кърымда исе Джафер бей ве онынъ аркъадашлары большевик ве социал-демократларнен дегиль, инкъиялпчы социалистлернен берабер олмакъ къарарына келелер. Чюнки инкъиялпчы социалистлер Русиенинъ федератив эсаста къурулмасы, миллетлернинъ миллий мухтариет укьукъы танылмасы тарафдары олып, топракъ меселесинде де, озьлерининъкине якъын фикирде эдилер. Бунинъле берабер, кърымтатарларнынъ миллий джержьянларыны да сербест алда булундырмакъ ичюн эр анги рус партиясы ичинде джоюлмамакъ гъаесини куте эдилер.

1917 сенесининъ майыс айында Москвада отъкерильген «Русие мусульманлары конгресси»нде Джафер Сейдамет Кърым эйтининъ реиси сыфатында иштирак эте. Бу конгрессте Кърым векиллерининъ де иштирак этюви сасинде миллий-мааллий мухтариетчилерининъ тезислери мутлакъ эксериетле къабул олуналар.

Русие инкъыразгъа юзь тутаркен, кърымтатарларнынъ къуветлерини топлаяракъ, анархик тедебирлерни темин этеджек къадар, кърымлыларны озь такъдирлерине саип эте бильмек ве оны инкъиялп усулларына уйгъун бир сечимле меркезий бир тешкиляткъа багъламакъ ве бунинъ сассинде меркезий рус укюмети къалгъан такъдирде даа эмиетли роль ойнамакъ, къалмаса, такъдирни бельгилевде амиль олабильмек гъаесинен кърымтатарларнынъ Къурултайыны топламакъ зарурлыгъыны Джафер Сейдамет Челеби Джихангъа аңлата ве бунъа разы олып: азырланмакъ къарарына келелер.

Бу арада Джафер Сейдамет озьлерининь нешир органлары олгъан «Миллет» газетасына макъалелер язмакъны девам эте.

1917 сенесининь июлинде Джафер Сейдамет Амет Озенбашлынен берабер Украинагъа кете. Киевде Украина миллий арекетининь эрбапларынен ве бильхасса профессор Грушевскийнен алякъа багълай.

Бу вакытта Кърымда кырымтатар оджалары азырлав окъув юртлары, санъат мектеплери ве миллий музейлер ачыла.

1917 сенесининь сентябрь 8 (21)-де Киевде топлангъан федералистлер конгрессинде Джафер Сейдаметнинь реислигиндеки эйэт де иштирак эте. Бу мунасебетнен Украина Радасынынъ (меджлисининь) реиси профессор Грушевский иле корюшювлерде украиналыларнынъ илян этеджек беянетнамесинде (универсал) «Кърым — кырымтатарларнынъдыр!» дие илян этиледжеги бильдириле.

Кърымгъа къайткъан сонъ оларнынъ оглеринде Русиедеки къарышыкълыкъ рус партияларынынъ ич бирисининь рус олмагъан миллетлернинь укъукъ ве иддаларыны аныламагъанлары, большевиклернинь мусульман халкъкъа козьбояв ваделерине рагъмен, оларгъа къаршы дуюлгъан инамсызлыкъ ве бу вазиятке бинаэн Кърымны мулыкый мухтариетке чевирмек ичюн япылмасы лязим ишлер, Кърымда бу девирде мевджут меркезий укюметке багълы ресмий даирелерге кирюв ве Кърымнынъ тышында булунгъан кырымтатар аскерлерини Кърымгъа кетирмек меселелери тура эди.

Кырымтатарларнынъ вазияти исе, икътисадиетлерининь ашагъы севиеде олувы, муневвер кадрларнынъ етишмемезлиги, техникий саада азырлыкълы адамларнынъ, офицерлернинь етерли олмаювы ве саире себеплерден долайы, деръал Къурултайны топлаяракъ, укюметни кърмаларына ве Кърым такъдирини татарларнынъ озь эллерине алмаларына кыйынлыкъ догъураджакъ алда эди. Дигер тарафтан Украина мулыкый мухтариеттен истикълялгъа догъру адымлай, Русиеде меркезий укюмет исе, аджиз бир вазиятте олмакъле, кырымтатарларнынъ укъукъларыны танымакътан узакъ эдилер. Бу вазият къаршысында «Кърым — кырымтатарларнынъдыр!» деген фикир эсасына багъланмакъ ве инкыляпнынъ куветленмеси, рус меркезистининь зайыфланмасы, Кърым этрафындаки миллетлернинь сиясий арекетлерининь кувет булмасы нисбетинде, ильк адымда акъикъаткъа чевирильген миллий-медений мухтариеттен мулыкый му-

хтариетке кечмек ве ниае, истикълялгъа догъру юрмек лязим эди.

Бу вазифелерни назаргъа аларакъ, Кърым мусульманлары иджра комитетининъ къарары иле 1917 сенеси ноябрь 1-де кърымтатар комитетлери сайлагъан 1500 къадар векиль Акъмесджитте топлана ве Къурултайны откериюв, эр бир миллетнинъ диний, миллий, сиясий укъукъларына урьметле Кърым Халкъ Джумхуриети къурулмасы хусусиндаки эсасларны тасдикълай ве Кърым тышындаки аскерлеримизнинъ аджеле суретте Кърымгъа кетирильмелерине къарар бериле.

Джафер Сейдамет сайлав ве талиматнаме лейхаларыны азырлагъандан сонъра, деръал эвеле Одессагъа, о ерден де аскерлеримизни кетирмек ичюн Херсонгъа кете. Рус забитлери ве ерли идарелер иле курсшлерден сонъ, бу аскерлерининъ Кърымгъа кельмелерини темин эте.

Бу заманда Русие анархия ичинде эди. Кърымтатарлар бу вазиятте биле кендилерининъ не оладжакъларыны тюшюмектен зияде Русиенинъ, рус империализмининъ йыкъылмасыны ве онынъ тюркикнинъ, ве бильхасса, Тюркиенинъ телюкели вазияттен чыкъмасыны коръмек умутинде эдилер.

Къурултай сайлавлары кете. Бу эснада Джафер Сейдамет конституция ве Къурултай весикъаларынынъ лейхаларыны азырлай ве Челеби Джиһаннен берабер оларны тертипке кетире. Ниае, 134 йыллыкъ чарлыкъ идаресинден сонъ, кърымтатарларны озъ такъдирлерине саип эте биледжек къурултай 1917 сенеси, ноябрь 26-да чагъырыла. Кърым Халкъ Джумхуриети илян олуна. Челеби Джиһан укюмет реиси оларакъ сайлана. Джафер Сейдамет де Арбий ве тышкы ишлер векиллигини бойнуна ала. Къурултай къабул эткен къарарларнынъ эсасында Франсыз инкъилябы ве Тюрк девлетчилигини анълав, ичтимай инкъиляптан зияде акъикъий демократия руху аким эди.

Русиедеки инкъилябий арекетлернинъ сонъунда большевиклернинъ акимияти эльге алув иле башлангъан дагъылувда кърымтатарлар Кърым такъдирини озъ эллерине алмагъа ниет этиювлери ве бу макъсатнен Къурултай кечирмеге къарар берювлери, халкъымызнынъ Къурултай сайлавларына джан-гонъюльден иштирак этиювлери ве акъ-укъукъларыны къорчаламакъ ичюн къаапларыны тёммеге разы экенлери акъ-укъукъ даваларына миллет оларакъ инагъанларынынъ махсулы эди. Къурултайнынъ Багъчасарайда кечириливи, ильк ачылувы Хансарайнынъ мешур тарихий меджлислер одасында япылувы да сиясий джерьянынъ миллий характерини ифаде эте.

Аскерлерни Кърымгъа кетирюв ишинен мешгъуль Джафер бей дигер тарафтан Кърым Арбий баш штабыны мейдангъа кетирюв ишинен де огъраша.

Кърымтатарлар 1918 сенесининъ башларында Ялта ве Алма бойларында большевиклерге къаршы мудафаа урушлары алып баралар. Магълюбиет узерине Джафер бей Бессарабия джебэсинде булунгъан Польша татарларындан генерал Сулейман Сулькевичнинъ къоманданлыгъы алтындаки мусульман къысылларыны Кърымгъа кетирмек макъсадында Кърымдан тышкъа чыкъа. Киевгедже бара. Эр ерде ватандашлыкъ дженки, исъян ве анархия укюмран эди. Ондан о якъкъа кетип оламай. Екатеринославгъа келе. Бу ерде меслекдеш аркъадашы Челеби Джиханнынъ дженкте эляк олгъаны акъкындаки хаберни эшите. Кърымгъа ярдым этмек макъсадынен олюм хавфларындан кечерек, Кавказдан Тюркиеге кече. Истанбулгъа келе. Талят ве Энвер Пашаларнен корюше.

Кърымнынъ большевиклер тарафында ишгъаль этильгенинден, Алман ордусынынъ Кърымгъа киргенинден сонъ, кърымтатарларнынъ къурултайы деръал топлана. Бир тарафтан, къурултай, Алманлар тарафындан къаршылыкъ коръмеден Джафер бейнинъ Кърымгъа келе бильмеси огърунда гъайрет этеркен, дигер тарафтан, Джафер бей де деръал Кърымгъа кельмек имкянларыны азырлай. Османлы девлетининъ эмирине бойсуныджы ве узерине Шималий тюрклернинъ тарихий кок байрагъы алтындаки ве муджахитлер (иман ичюн курешиджилер)нен толу геминен Кърымгъа келе.

Къурултай укюмет тешкиль этиовни Джафер бейге авале эте. Ялынъыз Алманларнынъ о девирде Русие сиясетиндеки бильгисизлик дигер сиясий ве объектив себеплерден долайы теклифни къабул этмей ве Сулейман Сулькевичнинъ укюмет реиси олмасыны истей. Кендисе де Хариджисе векиллиги вазифесини бойнуна ала.

Сулейман Сулькевич, бейпельмилель вазиятнинъ айдынланмасына къадар Кърым истикълялыны къорчалайджакъгъыны илян эте.

Генерал Скоропадский идаресиндеки Украинанынъ Кърымны ёкъ этиов макъсады земининде оны икътисадий блокада алгъаны себебинден Джафер бей Берлинге джоней. О ерде Тюркиенинъ баш эльчиси Талят Пашанынъ ярдымынен блокада токътатыла ве Кърымнынъ дженк сонъунда барышыкъ конференциясында иштирак этиови къарары бериле.

Дигер тарафтан алманлар Кърымда кърымтатарлар-

нынъ миллий ордуларыны тешкиль этювлерине имжян бермейлер. Бу себептен 1918 сенесининъ октябринде алманлар Кърымдан чекильгенлеринден сонъ, Кърым эвселя Деникин, сонъра Врангель къуветлери тарафындан басылып алына ве Сулейман Сулькевичининъ укюмети де йыктыла. Бу басып алувлар эснасында кърымтатарларнынъ ич бир тюрлю акъ-укъукълары танылмай ве оларгъа къаршы аняневий рус сиясетини тедкыкъ этюв девам эте.

Бу эснада Кърымдан тышта Кърым парламентининъ там укъукълы векиллери оларакъ, чешит алякъаларда булунгъан Джафер бей Бабиали ве дост девлетлерге базанып бу акъсызлыкъларгъа протест япа.

1919 сенеси Тюркиде миллий курешчилернен гизли корюшювлер вакытында Джафер бей Дамат Ферит Паша укюмети тарафындан девлет сынъырындан тышкъа чыкъарылып йибериле. Сиясий фаалиетини о Авропада девам эте.

Бир муддет Швейцарияда булунгъан Джафер бей Лозанна конференциясы вакытында тюрклик ве тюркчилик шууры иле Тюркиде белли реберий роль ойнагъан Исмет Пашамен корюшювлер япа. Бойле гизли фаалиетинен Тюркие ичюн файдалы олмагъа тырыша.

1921-1922 сенелериндеки Кърым ачлыгъы девринде халкъкъа ярдым тешкиль этмек макъсадынен чешит девлетлерге, Тюркиеге ве Папалыкъкъа мураджаатта булуна ве ярдымны теминлей.

Юрт тышындаки фаалиетинде Джафер бей дюньянынъ чешит девлетлерине, миллий джемиетлерге кърымтатарларнынъ вазieti, курешлери ве истикъляль давалары акъкъында весикълалар берс. Бу девлетлерининъ ильмий ве сиясий даирелери ве тешкилятларына кърымтатарларнынъ Русие басып алгъан халкълар ве миллетлерининъ куреш гъаселерини олгъаны киби анылатмакъ ичюн чокъ-тан-чокъ сеятлар япа. Бу сеятларында, бир тарафтан, Русиедеки махкум миллетлерининъ ве татарларнынъ истикъляль ёлундаки курешине алякъа багъламагъа арекет эте, дигер тарафтан да, Русиеге табий олгъан татарлар ве миллетлерининъ ичтен къуветленмелери ичюн фаалист косьтере. Бу арада Польшанынъ къуртарыджысы Маршал Пилсудскийнен корюшювлери Русие башы олгъан миллетлерининъ истикъляль ёлундаки курешлерине земин азырламагъа эсас ола. Русие тарафындан басылып алынган миллетлер тизген («Прометей») тешкиляты экинджи джиан дженкинедже озь фаалиетини девам эттирди.

Экинджи Джиан дженки девринде большевиклерге уд-

жюм эткен Гитлер Алманиясы, Русие басып алгъан миллетлерге якъаны киби, къримтатарларнынъ акъ-укъукъыны танымады. Къримтатарларнынъ дегиль акъ-укъукъларыны танымакъ, атта «Къримтатарларынынъ миллий азатлыкъ меркези» киби тешкилятларнынъ мейдангъа кельмесине де имкян бермеди. Бу къапа-къаршы турув вазиятинде Джафер бей чешит ерлерде бирлик ве бирдемликте иш коребиледжек фикирдеш ве ниетдешлери иле анджакъ халкъымызнынъ маддий ве маъневий варлыгъыны къорчаламакъ ичюн гъайрет косьтере.

Дженк сонъларында мейдангъа чыкъкъан мессле Европадаки татарлар ве дигер тюрк муаджирлерининъ вазияти олды. Онынъ эки джеэти бар эди. Биринджиси, Европада чыкъкъан я да чыкъарылгъан татарларнынъ, мумкюн олгъаны къадар, Европанынъ гъарп ве дженюн районларында топланмалары, экинджисинде, оларнынъ Советлерге къайтарылып теслим этильмелери фаджиясындан бир анъ эвель къуртулмаларыны ве Тюркиеге ерлешювлерини теминлемектир. Биринджи девирдеки фаллиетлерден сонъра, экинджи этапта Джафер бей бир къачкере Анкарагъа бара ве инает Швейцариягъа кече. Муаджирлер комитетининъ реиси Генри Поисенинъ ярдымынен, мешакъкъат ве истираблар ичинде азаплангъан бу къардашларымызнынъ Тюркиеге алынмалары меселеси Тюркиенен аль олуна ве муаджирлеримиз о срге келелер.

Джафер бей муаджирлик меселесининъ энъ джиддий девиринде баягъы эзиетли аят кечирди ве чокъ къувет сарф этти. Бу меселелер ве 1944 сенеси къримтатарларнынъ юртларындан бир къалмай сюргюн этильгени акъкъындаки хаберни эшитип, о дередже кедерлене ки, хасталыкъларынынъ менбаыны бу йыллардан арамакъ догъру олур.

Джафер бей 1946 сенеси Советлернинъ къримтатарларнынъ тогъан сюргюн этильгенлери ве 1954-те Кърымнынъ Украинагъа багъышланылмасы адиселери боюнджа бутюн дюнья девлетлери ве Бирлешкен Миллетлер Тешкилятына протест бильдире.

Джафер бейнинъ Тюркиеден тышта, Кърым истиклялялы огърундаки куреши, къримтатарлар арасындаки фаалиети Румынияда, Добруджада ве Польшада айрыджа файдалы олды.

1930 сенеси Румынияда Авукъат Мустеджип Улькюсал тарафындан нешир этиле башлагъан «Эмель» меджмуасынен Джафер бей къавий багъ тута ве бу меджмуа Кърым истиклялялы дафасынынъ органына чевириле. Кене де Мустеджип бей реислик якъан ве мааллерде 116

болуги олгъан «Добруджа къримтатар медениети бирлиги» тешкиляты ялыпъыз Добруджадаки къримтатарларнынъ ичтимай ве медений юкселювлери огърунда чалышмакъле сынъырланмадан, айны заманда, Кърым даvasынынъ бир фаалиет темели вазифесини де эда эте. Меджмуа муаррири ве медениет бирлигининъ реиси Мустеджип Улькюсал Джафер бейнен эмекдашлыкъны бир заман джоймай. Бойле вежялетли тешкилят Польшада да къурула ве о айны макъсатнен фаалиет косьтерсе.

Джафер бей омюрининъ сонъки беш йылы ичинде, хасталыгъынынъ агъырлашувы себебинден, Кърым даvasы иле эвельдеки киби актив фаалиет косьтерип оламагъанындан, озю иле берабер куреш арекетлеринде белли гъайрет косьтерген меслекдеш аркъадашлары онынъ тевсиесине бипазн Авукъат Мустеджип Улькюсал этрафында къуветлерини бирлештирерск, арекетлерини девам эттирелер. Эсасен мерхумнынъ бирден-бир язылы хатырлавларындан гъайры, вефатындан еди ай къадар эвель бир суалимизге берген джевабында: «Энъ чокъ сербестликле, федакярлыкъле, догърулыкъ ве джиддиетле, идеалгъа багълылыгъыны косьтеререк фаалиетте булунгъан кимсе, кечмиши де бу джеътлерини къавийлештирсе, бу киби миллий ишлернинъ башында олур. Бугуныкъ вазнетке корс, мен сизлерге вефатындан сонъра Мустеджип Улькюсалнынъ этрафында топланманъызны тевсие эте билем», деген эди.

Джафер бей, сиясий фаалиетинден гъайры, Русие меселелерине, махкум къримтатарлар даvasына ве Кърымгъа даир, олсун Авропада ве олсун Тюркиеде бир чокъ докладлар ве лекцияларнен чыкъышта булунды, китаплар нешир этти, макъалелер язды. Сиясий макъалелеринден гъайры Джафер бей миллий и яеджилекте де нумионе ола биледжек эсерлер яратты.

1919 сенеси эвленип алгъан къадышы Анифе ханым ферагъат, фед къярлыкъ ве дигер фазилетлернинъ бир орынсини тешкиль этерск, Джафер бейнинъ фаалиетине ярдымджы олгъан ве ювалары севги-сайгъынынъ бир темсили олгъан.

Джафер Кърымэр кямиль бир инсан эди. Алчакъгонъюллилик, мерамет, самимият, сезгирлик, незакетлик, вефа, инсан къадрини билюв, аджайип сабырлыкъ, алидженаплыкъ онынъ чизгилеринден бир къачыдыр.

Джафер бей инсанларнынъ берадерликлерине бутюн къальби иле багълы эди. О, дюнья къурумынынъ шахс сербестлиги мыллетлер истикълялы, бирдемлиги ве демократия ёлунен темин олуна биледжегине инана эди.

Фикрий ве сиясий сербестлик ашыгы, миллетсвер, тюрксевер инкыляпчы эди. Чюнки:

* «Илим ве фикир дургъунлыгы ерде терракъкыят джанланамаз!»

* «Фикирлернинъ джесарети — эсирликинъ энъ элери, энъ фаджасыдыр».

* «Бир миллетке шерефини, шаныны, намусыны ве инсанлыгыны мевджут ве вакый эте бильмеси о миллетнинъ сербестлик ве мустакъиллигине саип олмасынен берабердир».

* «Мустакъиллик миллий джерьянларнынъ табий бир нетиджесидир. Джан терракъиятыны темин этювде ярагъан энъ мукъаддес бир эсастыр. Мустакъиллик теракъкыят анъламынынъ эсасыдыр».

* «Бутюн мустакъилликлер иман огърунда олюмге атылгъан мубарек къанларнен ёгъурылгъандыр!»

* «Биз тюрк олгъанымыздан ве тюркликнинъ миллий джерьянынынъ къувет ала бильмеси иле бутюн тюркликнинъ сербестликке, саадетке ве мустакъилликке иришеджегине иман эткенимизден себеп тюркчидирмиз».

* «Тарихтан дерс алгъан эр тюрк генчининъ мефкуреси анджакъ миллетчилик ола билир. Миллетчимиз демек, тюркчимиз демектир. Чюнки тюрк тарихы ялынъыз бир улькенинъ вариети дегиль, тюрк медениети ялынъыз бир къабилемизге аит дегиль ве тюрк тилинде ялынъыз бир юртта лакъырды этильмез. Бутюн тюрклер бир медениет, бир миллеттир».

Джафер Сейдамет махкум миллетлернинъ урриет ве мустакъилликке иришмелерини джан-гонъюльден арз этти. Чюнки о: «Рус империализмине бериледжек энъ тарихий джевап, анджакъ ве анджакъ махкум миллетлер иттифакъыдыр». «Рус империализмининъ джанланмасына мейдан бермемек ичюн, эр шейден эвель, махкум миллетлернинъ самимий ве сагълам бирлигини къурмакъ лязимдир», деген фикирнинъ энъ джанлы курешчилеринден бири эди.

Халкъчан, инкыляпчы, идеалист олгъаны къадар да реалист олгъан Джафер бейнинъ аяты бу фикирлернинъ мудафаасы ве мефкуреси огърунда куреш иле кечти. Чюнки, Джафер бей индинде мефкуреджи ичюн аят, гъаесининъ анълашылмасына, менимсенильмесине, джанландырылмасына ве мудафаасына хызмет эткен имкъандан ибареттир».

Джафер Сейдамет Кърымэрининъ, даа догърусыны айтаджакъ олсакъ, Джафер Агъабейимизнинъ идеалына садакъатле сонъуна иркен пак хатырасы огюнде сайгы ве миннетдарлыкъ иле баш эгермиз!

Джафер Сейдамет Кърымэр

АНТЛЫ КЪУРБАН

1918 сенеси февралининъ 23 геджеси Къуртвели дагъгъа чыкъты. Большевиклернинъ Кърымны къангъа, атешке богъмагъа башлагъан кунъден берли о, энди къач кередир, дагъларгъа, яйлаларгъа чыкъа. Кърымнынъ эр фаджисыны дагъларымыз, яйлаларымыз ве къобаларымыз да ис этмишлерди. Олар да халкъымызнынъ юрегинден ташкъан изтирапларле инълей эдилер... Душмандан къачып къуртула бильгенлернинъ барындыкълары, раатча нефес ала биледжек, тюшонгенлерини сербестче сейлее биледжек ерлер, бутюн девирде ялынъыз бу дагълар, яйлалар ве къобалар олгъанлар. Бу дефа да Кърым дагъларында ве яйлаларында бинълердже инсан озюнинъ джаныны къуртармакъ ичюн ер булгъан. Бу ерде булунгъанлардан бир къысымынынъ къоранталары койлеринде къалгъан, дигерлерининъ аилелери исе Озенбаш, Къууш ве саире киби ичерилерде булунгъан ерлерге кочъкенлер. Къоранталарындан хабер ала бильмек, умумий вазиятни огренмек, эрзакънен темин этмек... дагъдакилернинъ энъ буюк дерди эди. Иште, Къуртвели де экиде бир бу себеплё дагъларгъа чыкъа эди...

О, дагъдакилерге бутюн барлыгъы иле багълы эди. О, юрегинде къайнагъан къуртулыш ишанчынынъ анджакъ бу ерлерден эскеп ава иле джанланып, къуветленеджегине умют эте эди.

Бутюн Кърым къутургъан большевик джанаварларынынъ аякълары алтында эзилмекте эди. Эр тарафта юзлердже къабаатсызнынъ къаны акъызыла, эр шеэр, эр кой, эр эв тонала эди... Булар, ичтимай акъсызлыкъларны сёзде ортадан къалдырадъжакъ ве бутюн инсанлыкъны сербест аяткъа наиль этеджек эдилер. Албуки, бутюн Кърым инълей, эр кес изтирап ичинде, эр оджакътан матем феръядлары юксельмекте эди. Ялынъыз дагъдакилер сербест эдилер... Ялынъыз олар кендилерини мудафаа эте биледжек дереджеде силалангъан ге челик киби сагълам

бир бирлик вуджуткъа кетирген эдилер... Дагъдаки муим кечит нокъталары олар тарафындан тутула эди. Ве олар гедже-куньдюз сакътлыкъле бу кечитлерни къоруй эдилер... Къуртвелининъ къуртулыш умютлерининъ буларгъа багъланмасы пек де бош дегиль эди. Кунь кечтикче оларнынъ сайылары да арта эди. Араларында дегерли инсанлар да чокълашты. Къуртвели душманынынъ бу къараманларгъа къаршы арекетлерини де козете ве алгъан малюматларыны тешкермек ичюн, мумкюн олгъаны къадар, дагъларгъа чыкъа эди.

Иште, бу къаранлыкъ февраль геджесинде о, кене аджеле-аджеле яйланыш тар бир кечитине тырмаша ве шиддетли рузгяргъа къаршы илерилсеге арекет эте. Чарыкълары экиде бир къалын къарда тая, тизлеринедже къаргъа комюле, рузгярнынъ шиддети нефесини кесе, факъат бутюн буларгъа рагъмен ве бу зорлукъларнынъ фаркъына биле бармадан илерилемекте. Къафасы бу зорлукъларнен дегиль, тамамиле башкъа меселелерле мешгъуль, юреги башкъа меселелерле къайнай.

Яйланынъ орталарына кельген сырада Акъярдан бирден къуветли юксек бир нур шавлесининъ юксельгенини коръди ве бар къуветинен багъырды:

— Антлы къурбан!.. Антлы къурбан!.. Козълери къарарды, богъазы тыкъанды, тизлери букюльди ве тургъан еринде къапакъланып къалды, козълеринден яш кельди... Ярым саат къадар бу вазиятте нидалары иле бир-бирге къалгъан Къуртвели бирден кендисини межджур этти ве арт-артына чалт-чалт кетмеге башлады. О, чалт-чалт кетмей, юварлана ве девамлы суретте: — Антлы къурбан!.. Антлы къурбан! — деп багъыра ве Кърымнынъ юксек дагълары да онынъ сесине джевап бере: — Антлы къурбан!.. Антлы къурбан!.. — Дагълар да, Кърымнынъ бахытсыз эвляды киби, бу вахшетке исыян эте ве бар къувети иле багъыра, инълей эдилер... О, анда, бу ерден юксельген бу феръядлар санки Кърым тарихына терджиман олалар, санки кърымлыларнынъ виджданларындан къопып келе эди. Антлы къурбан!.. Бу сес кельген тарафкъа ашыкъкъан бир къач генч Къуртвелини бир чукъурдан котерип сыртларына алдылар ве гизленген къобаларына кетирдилер. Къуртвелининъ юзю сыдырылгъан ве акъкъан къанлар козьяшларынен къарышаракъ ченгесинден тамлай эди. Генчлер онынъ ярасыны багъладылар ве бир кошеге яткъыздылар. Бираздан сонъ онынъ нефес алувы бир низамгъа киргенини ве козълерини ачкъаныны корьгенлеринен, башындан кечкенлерни сорамагъа къалкътылар... Къурт-

велининъ козьяшлары яныдан ташмагъа ве вуджуды титремеге башлады. О, анджакъ «Антлы кърбан!.. Антлы кърбан!..» келимелерини текрарлай эди.

Генчлер Къртвелининъ бу аркестлерининъ манасыны бир тюрлю анълап оламайлар, эсджанланалар... Аджеба, не олгъандыр? Бу себептен де ич бириси юкълап оламай, девамлы суретте сигар иче, бир-бирлеринен сейлеше ве бу меселени чезмеге огърашалар... «Антлы кърбан...» не демектир?

Къртвелининъ вуджуды текрар титремеге, ченгелери бир-бирине урмагъа башлады. Янындакилер онынъ зияде сувукълангъаныны дуйдулар ве истен сим-сия олгъан чайниклерини аджеле якъылгъан атеш устюне кюяракъ, кендисине сыджакъ чай бердилер. Къртвели, юзю бем-безъ ве козьлери къапалы алда озъ-озюнен сейленмеге башлады:

— Антлы кърбан!.. Иште, мелсклер онынъ этрафында саф-саф тизильгенлер... Аман ярабб! Иште, чал бир аткъа минди. Минген чал аты не къадар гузель, не къадар севимли... Эр вакыт джиддий ве дос-догъру бакъкъан парлакъ козьлеринде дерин бир татлылыкъ бар. Къырмызы череси шимди не къадар даа нурлы... Рухларгъа чалышкъан инсанларны кендисине багълагъан сеси шимди мелеклерни кендисине багълагъан. Келелер... Бу тарафкъа келелер... Иште, шимди башымыз устюнден кечелер... Иште, Чатырдагънынъ устюнде турдылар... Аман ярабб, не къадар даа къалабалыкълар... Бу къадар инсан переден чыкъты? Иште, эджат, иште ханлар, мираслар, алимлер... Иште, Мурат Батыр, Нурулла аджы, Йилмазлар, Шубеджи Молла, Мубарек Чобан... Иште, Гаспралы Исмаил бей. Иште, Абдурешит Медни... Иште, эски шанлы Кърым ордусы... Атлар къанатлангъан, учалар... Бакъынъыз, бакъынъыз, эписи бирден, бир анъда, бир тек инсан киби къылычларыны чектилер, Антлы кърбанны селямлайлар... Москованы забт эткен (тахт алгъан) Девлет Гирай бу ордугъа команданлыкъ этмекте...

Рагъте мейиль эдериз къамети дильчу ерине

Тугъа диль багъламышыз какули хош бу ерине, — деген улу Бора Гъазы Гирай да байракъ янында илерилей... Иште, Кърым ханлыгъыны кюргъан акъ сакъаллы Аджы Гирай атынен илерилей. Антлы кърбаннынъ янына, тамам кършысына келип токъталды, оны кючакълалды, козьлеринден опыти. Иште, шимди кюнушмагъа башлады. Бакъынъ не дей:

«Халкънынъ сеадетине темель олсун дие кюргъан

дэвлетимни йыкъкъанлардан, заваллы халкъымызны зумларынен махв эткенлерден, оларны дженнет киби юртымыздан алчалтылгъан ве ашшалангъан алда дёрт бир якъкъа котерип аткъанлардан интикъам аладжакъ эдждатынынъ йигитини биз тамам юз отуз дерт йыл бекледик... Эр кечкен йыл умуотлеримизни, къалыплеримизни кемирди. Козьлеримиз даима зиллетке, эсаретке, кедерге боюн эгенлерни корьди... Ярым асырдан берли юртумызда илим ёлуида юргенлерни, миллетнинъ акъкыны къорчалагъанларны корьгенде умуотлеримиз арта эди... Ниает, душман сарсылды. Буны севинчнен корьдик... Сенинъ «Ант»ынънынъ манасыны анъладыкъ... Бутюн халкъымызнынъ сенинъле берабер ант эткенини корьмекле умуотлеримиз бус-бутюн артты. Несиллеримизнинъ артыкъ джаны-башынен къуртулыш давасына къатыладжагъыны беклеген эдик. Сизинъ бутюн халкъымызны хан сарайына топламанъызны, айрыджа Къурултайны о ерде ачманъызны, аскерлеримизге о ерде кечит ресмий яптырманъызны ве Къурултайда, «бугунъ бир бучукъ асырдыр ки, орьтюли олгъан тарихий сиясетимиз текрар ачылмакътадыр» джумлесинен сёзге башламанъызны не къадар севинчнен ве умуотнен селямлагъан эдик... Юз отуз дерт йыл эсирликтен сонъра халкъымызнынъ давасыны къаннен савуша билседжек бир алда душмангъа къаршы чыкъара бильмек не къадар буюк бир иш эди... Сизлер буны багъармакъле буюк бир шереш къазандынъыз... Енъильдинъиз, юртны къуртарамадынъыз... Факъат бу ёлда шейт тюшмекле тарихымызнынъ бу янъыдан джаплангъан деврининъ энъ сагълам темелини къурдынъыз... Артыкъ Къырым бинъ бир фелякетке огърая билир, къырымлылар эзиле билирлер... Факъат олар бу мукъаддес гъасге багълы къаладжакълар... Сенинъ антынъ, сенинъ шеадетинъ оларнынъ бу ёлда юрмелерини темин этеджек. Сени бутюн эдждат ве бутюн келеджек несиллер урьмет, севги ве такъдирле селямларлар...»

Антлы къурбан бирден Аджы Гирайнынъ эллерине сарыларакъ, опыти... Иште, тыпкы сагълыгъында якъканы киби, башыны къалдырды, къашларыны чатты. Парлакъ козьлериндеки ифаде не къадар къуветли... О да сёзге башлады:

«Шанлы эждадым! Манъа ве аркъадашларыма о къадар севинчли ки, сизлер бизни такъдир ве севгилеринъизге лыйкъ корьдинъиз... Бизлерге ойле севинчли ки, тарихымызнынъ шерифини къуртармакъ, халкъымызнынъ фаджиясына сонъ нокъта къоймакъ ичюн ильк адымны ата

бильмек шерсфине наиль олдыкъ... Танърынынъ бизге насип эткен бу буюк лютюф олса-олса бизим иманымызнынъ паклигининъ мукафатыдыр. Аятта гъаемиз, аяттан беклсгенимиз ялынъыз ве ялынъыз давамызнынъ заферли олмасы эди. Бизлер аят дис эзнет чеке, аят бизге дегиль, биз аяткъа аким эдик... Яшасакъ да, ольсек де озюмизни дегиль, давамызнынъ келеджегини тюшуне эдик... Миллетим огърунда джанаварджа ольдюрильгенимден долайы мемнюним. Чюнки келеджек несиллернинъ интикъамы да бу нисбетте къуветли оладжакътыр... Улу эджадым! Къанымыз янъыдан джанланды, юреклеримиз янъыдан юксельди... Акъкъымызны, юртумызны, сизлерни, сизлернинъ яраткъан шанлы, урь ве мустакъиль девлет эсасыны янъыдан булдыкъ. Чеккен зулумларымыз, фелякетлер ве фаджиалар бизге дюньянынъ пек чокъ миллетлеринден даа эсаслы оларакъ, истикъляльнинъ не къадар буюк бир нимет олгъаныны огретти. Дюньянынъ дёрт буджагына дагъылгъан ве перишан бир вазиятте олгъан кърымлылар сербестлик ве тынчлыкъны анджакъ бу мубарек юртнынъ акъ ве пак топрагында була биледжеклерини анъладылар...

Узурынъызгъа яльшъыз иманле кельдим. Бу сёзлерни айтмагъа тек бир къанаат маъна джесарет берди. Кърымны къангъа богъа билирлер, юртны атеште якъа билирлер, эр шейимизни махв эте билирлер. Факъат булар кърымлыларнынъ мустакъиллик иманларыны йыкъмакъ дегиль, оны къуветлендирмеге ярайджакълар... Тарихнынъ эрте-кеч язаджакъ шейи: Мустакъиль ве месут Кърымдыр... Иште, мен бу буюк куннинъ ялынъыз бир мудждеджиси олдым. Рахметинъиз, севгинъиз меши джандан севиндирди... Келинъиз, эп бирликте Танърыны алгъышлайыкъ ве бу буюк даваны джанландыраджакъ олгъанларгъа имдат тилейик. Мусааде этинъиз де, бу буюк дуамызны улу эренлеримизден Нурулла Аджи япсын».

Къуртвели бирден дуа эткен киби эллерини котерди. Юзюнде буюк бир неше ве севинч, сонъсыз бир умют далгъалана эди.

Нурулла Аджи, эбет несиллердже унутылгъан, сонъра Къуртвелининъ гъайрети иле мазысы огренильген Нурулла Аджи, Кърым истикълялыны йыкъкъан русларгъа къаршы буюк бир къараманлыкънен юртунынъ акъ-укъу-къышы къорчалагъан ве бу огъурда шенит олгъан Нурулла Аджи, мегер не де мубарек адам, не къадар нурлы бир симадир ки, козьлери де не къадар джанлы эмиш...

Тамам бу арада яшындаки генчлер, устюни пек ачты

дие, Къуртвелининъ эллерини устуне оръткен пальтола-
рынынъ, къоюн терилерининъ астына сокъмагъа огъраша
эдилер. Онынъ, чекилинъ, мени раат быракъынъыз, токъ-
танъыз, токътапъыз, бозманъыз, демесине ве силькинип
арекет этмесине эмиеет бермедилер. Зорнен ерине ят-
къыздылар...

Къуртвелининъ элимизге кечкен язысында бутюн бу
корьгенлерини бу суретте тасвир эткенине коре, о ерден
ялынъыз: «Улу Танърым, сен генчлигимизни аяткъа эсир
этме, сен оларгъа акъны къуртараджакъ къадар йигитлик,
меденнетни юксельтеджек къадар гъайрет ве истидат
бер!..» джумлелерини хатырлагъаныны къайд эте.

Къуртвели бир-эки куньден сонъ тюзельди, аякъкъа
турды. О, корьгенлерине инангъан, иман кетирген эди.
Факъат кене сабырсызлыкъле, эеджанле яйланы ашмакъ,
саильге кетмек ве олып кечкенлерден хабер алмакъ истей
эди. Бу кереси Дегирмен койге энмеге къарар берди.
Дегирмен койнинъ ёлу даа узакъ ве даа сарп эди. Факъат
онынъ анъламакъ истегени меселени къаврагъан ве гъает
эйи анълашкъан дост бу койде отургъанындан, бу ерге
кетмек меджбуристини ис этмекте эди. Бунда амель олгъан
дигер муим бир себеп де, бу койге большевиклернинъ чокъ
сокъулмагъанлары ве бу ерде ерлешкен русларнынъ ве
румларнынъ булунмамалары эди.

Акъшамдан сонъ ава къарарып, этрафны гедже къаран-
лыгъы басты, кой сессиз, этрафта ич бир тюрлю гурульти
ёкъ. Къуртвели койнинъ юкъары мааллесинде булунгъан
достунынъ эвине догъруджа кельди. Достунынъ эвинден
ярыкъ корюнмей эди. Факъат ачыкъ бир сеснен дуа этиль-
гени ве эр бир агъыздан чыкъкъан (Аминъ) сеслери эшити-
ле эди. Къуртвели вазистни бирден анълап оламады,
достунынъ ве я да онынъ якъынларында бирисининъ
ольгенини ве онъа дуа этильгенини дуйду. Яваш-яваш
адымлады, къапы къапалы эди. Ичеридекилерни телаш-
ландырмамакъ, дуагъа кедер этмек ичюн къапынынъ
янынъда отурды ве къаранлыкъта отургъан еринден о да
дуагъа къошулды. Бир муддет сонъра дуа кесильди ве
лакъырдылар дуоюлып башлады. Достуна итикъады буюк
эди. Бу ерге дуагъа кельгенлернинъ де миллетчи ве кен-
дилерине ишангъан инсанлар олгъанына шубе ёкъ эди,
Факъат бунъа бакъмадан, ичериге кирмеди, эвининъ огюн-
деки багъчашынъ бир кошесинде гизленди. Арадан чокъ
вакыт кечмеден, эвдекилер бирер-экишер дагъылмагъа
башладылар. Эв саиби сонъки мусафирни де озгъаргъан
сонъ, эвине кирди, къапыны къапатты. Къуртвели аман бу

арада гизленген еринден чыкъаракъ, къапыны къакъты. Къапыны ачкъан эв саиби къаршысында Къуртвелини корьгенинен оны эеджан ве теляшле къаршылады. Ичери кирер-кормез бир-бирлерине сарылдылар, къучакълаштылар. Къуртвели аркъадашынынъ ве айелсининъ ал ве хатырыны сорады. Эписининъ сагъ ве селямет олгъанларыны билген сонъ мерагъы бус-бутюн артты. Ниает, даянамады, насыл кельгенини, дуада булунгъанларны ратсызламамакъ ичюн насыл беклегенини, дуанынъ ичюн япылгъанынен пек меракълангъаныны анылатты. Достунынъ козьлери яшланды, сеси титремеге башлады: «Хаберинъ ёкъ, хаберинъ ёкъ, демек. Миллет ичюн ольмеге сёз бергенинъ, ант эткенинъ шейт кеткенинден хаберинъ ёкъ демек!..» деди.

Бу аиьда Къуртвели аятынынъ бельки энъ эеджанлы дакъыкъасыны яшай эди. Козьлери ирилшти, багъырыш агълаяракъ достуна сарылды, онынъ козьлеринден опыти. Олюм хабири оны не къадар сарскъан олса, достунынъ бу къоркъулы заманларда, эвинде гизли оларакъ ве къаранлыкъта буюк миллет шейти ичюн дуа яптырмасы да оны о къадар эеджанландырды. Хаста яткъанда дуйгъанлары кене къулакъларында чынъламагъа башлады. Эбет, эбет: «Юртумызны атешке вере билирлер. Факъат халкъымыздаки иманны асла ольдюремезлер!..» Къуртвели джошкъан эди. Достуна бутюн нурлы къабирлерден, бильхасса февраль 23 геджеси Акъярдан юксельген къуветли нурдан баас этти. Байгъын бир алда яткъанда корьгенлерини, эшиткенлерини сёйледди. Эр тарафында билинген, танылгъан ве я да танылмагъан юзлердже, бинълердже мубарек шейтлер яткъан бу юртнынъ мукъаддес бир дуракъ олгъаныны, эр тарафтан юксельген бу нурларнынъ къыйметининъ, мукъаддеслигининъ артыкъ кушъ кечкен сайын даа эйи анылашыладжагъыны узун-узакъ анылатты...

«Къоркъмайджакъмыз, къоркъакъ киби олмайджакъмыз. Эр фыртына бизни хырпалайджакъ, факъат онынъ эр бир уджюми бизни анджакъ юксельтмеге ярайджакъ. Акъикъат къуветнинъ къаба ве залым атешинден кечерек пишкинлешир!.. Адалет, мазлумларнынъ баш эгмелери иле дегиль, залымларнынъ эзильмелери иле юзьге келир. Эсирлик зынджырыны ириткен атеш, анджакъ акъ ве адалет арагъанларнынъ тельчеленген юреклеринден чыккъан лаянетлернен туташтырылыр. Залымгъа къаршы интикъамнен алевленмеген рухлар, акъикъатны къуртармакъ ичюн интикъамнен урмагъан юреклер тапталмагъа, тельчеленмеге лаяикътырлар. Артыкъ бизим рухларымы-

зны ве къальплеримизни тек бир дуйгъу: Интикъам!.. дуйгъусы толдуыр. Бизге бир эйилик якъангъа биз бинъ эйиликле джевап бермекни бордж деп биледжекмиз!..»

Къуртвели достуна дагъдаки миллетчилернинъ насыл чокълашкъанлары, большевиклерге къаршы бельгиленген тедбирлерни, якъан уджюмлерини анылатты.

Эртеси куню эки аркъадаш тапъ маали дагъгъа догъру ёл туттылар. Саатлернен юрдилер, дагъны аштылар, яйладаки тепеликлерден кечтилер, ниает Къуртвелининъ аркъадашларына барып къошулдылар. Дагъдакилер буюк бир джиддиетнен муим бир меселени музакере этмекте эдилер. Кельгенлерни корьгенлеринен шу дакъкъасы лакъырдыларыны кестилер. Къуртвели оларгъа аркъадашыны таныткъандаш сонъ, экиси де ялыда юз береяткъан вакъиалар ве бутюн халкънынъ, бала-чагъанышъ, миллет огъурунда къурбан олгъан Буюк Челеби Джиһан ичюн агълагъанларыны, онынъ ичюн гизлидже дуа эткенлерини, эр кеснинъ дагъдакилерден ярдым беклегенлерини анылаттылар.

(«Челеби Джиһан ольдюрильген!..) Бу хаберден дагъдакилер юреклеринден урулдылар, къальплерини яныкъ ве матем сарды, козьлери яшланды, нефеслери богъазларына тыкъылды. Бу буюк фелякет огъунде эр бири озъ виджданынынъ сызлагъаныны ис этмекте эди: насыл олду да оны къуртарамадыкъ!.. Бу айып оларнынъ виджданларыны кемире, бу аджджы оларнынъ къальплерини якъмакъта эди. Къуртвели оларгъа: «Антлы къурбан! Антлы къурбан!..» деп ферьяд этмесининъ манасыны хаста алда олгъандаки хаяллары ве бу хаяллардан дуйгъанларыны анылатты.

Дагъдакилер шимди бам-башкъа бир рухнен джанлангъан яп-япы бир алемге кирген эдилер. Булар, затен аяты яныъларнынъ ёлуны булгъан эдилер. Булар, затен зулумгъа боюн эгмек ичюн бу дагъларгъа чыкъкъанлар. Булар, затен залымны эзмек ичюн аятларышы ортагъа къойгъанлар. Булар, затен эсирлик зынджырыны къопармакъ ичюн большевиклерге уджюмлер япалар. Булар да макъсад огъурунда кендилерини унуткъан инсанлар эдилер. Булар да аятынъ зевкъы ве раатлыгъындан вазгечкен йигитлер эди. Ялынъыз булар илъхамы акъкъымызнынъ мукъаддеслигинден, душманнынъ джанаварлыгъындан юксек эдилер. Буларнынъ рухлары эдждаткъа багълы дегиль эди; буларнынъ къафалары тарихымызнен ёгурулмагъан эди. Булар юртумызынынъ азат олунмасыны, халкъымызны сербест омюр кечирмесини истей эдилер. Олар

ялынъыз юртумызнынъ гузеллигини, зенгинлигини коре эдилер. Эр къарыш топрагъына ве сувуна къарышкъан мубарек шенитлеримизнен Кърымнынъ иляхий ве мукъаддес бир дергах алына кельгенини олар анъламайлар ве оларнынъ къабирлеринден юксельген иляхий нурнынъ манасыны къаврап аламай эдилер. Оларнынъ виджданлары юрт ве миллет огъурунда аятларыны феда эткенлерининъ эбедийликлерини джанландыргъан нурларнен айдышланмагъанлар, къуветленмегенлер. Къурбан оларны янъы бир alemге къошкъан, оларнынъ рухлары да бу саеде артыкъ эждат ве эбедиетге къошулмакъ ёлуны тапкъан эди.

Олар, анджакъ шимди Антлы къурбаннынъ олюмге данма кулerek бакъмасынынъ буюк манасыны анълай, рухларынынъ къанатлангъаныны ис эте, эр бири ялынъыз зулумны эздегегине дегиль, атта такъдирнинъ ёнелишини денъиштиредгегине ишана ве озюнде бу къуветни, бу иманны коре эди. Бойле эеджаннен ярысында токътатылгъан музакерелерине текрар башладылар: «Душманнынъ джанаварлыгъы арта, буларгъа джевап бермек, къанлы бир вазисте булунмакъ вазифеси бизге тюше. Масюмлер, фукъарелер ичюн интикъам алмакъ борджу бизлерни беклей». Бу сёзлер санки иляхий бир хытапнаме киби, бир минсиз, итиразсыз къабул этильди. Олардан ич бириси берген къарарларынынъ файдасыны я да зарарыны эсапламакъны ве бу къарарнынъ тадбикъынынъ кечиктирилмесини акъылларына биле кетирмедилер. Артыкъ къарарлар акъылдан, мантыкътан дегиль, буларнынъ виджданларындан догъа эди. Булар артыкъ файда ве зарар дегиль, эбедиет ёлунынъ ольчюсини тапкъан эдилер. О кунъ акъшамында аркетке кечеджеклер ве геджелейин къаранлыкъта Алуштагъа баскъын япаджакъ ве о ердеки душманларны темизлейджек эдилер. Алгъан хаберлерден бу ердеки большевиклернинъ джанаварлыкъларынынъ адден ашыкълыгъыны ве бу ерге янъы къуветлер кетиргенлерини анъладылар. Ёлгъа чыкъмаларына даа бир къач саат вакъыт бар эди. Къуртвели булардан файдаланаракъ, дагъдакилерге Антлы къурбан акъкъында бильгенлерини анълатты.

Мустакъиллик ёлунынъ буюк шеиди Челеби Джиһан (яхут Антлы къурбан) Орнынъ Сунакъ коюндендир О, бу этрафынынъ эски ве белли бир аилесине менсюптир. Бу аиле менсюплери зеникликлеринден зияде йигитликлери ве инсанлыкъларынен танылгъан адамлардыр. Олардан намлы алимлер де чыкъкъан. Бабасы Ибраим Челебигедже бу

тавабанынъ шерефи ве оларгъа нисбетен олгъан севги ве сайгъы гъает буюк эди. Акъсызлыккъа огърагъанлар эр тарафтан келир, оларгъа сыгъыныр, олар тарафындан имае этилир, оксюзлерни олар эвли-баркълы этер, скъсулларгъа булар ярдым косътерир ве топракъ берир эдилер. Халкъ арасындаки анълашмазлыкъларны олар аль этер, бозушкъанларны олар барыштырыр эдилер. Кой имамынынъ ве кой оджасынынъ сыкъынтыларына олар ярдым эллерини узатыр, руслардан кельген джезалардан адамларны олар къорчалар эдилер. Руслар ве мырзалар оларнынъ итибарыны тюшюрмеге кириштелер. Эр ерде олгъаны киби, бу ерде де бойле бир аиленинъ аякъта къалгъанышы истемегенлеринден Ибраим Челебининъ оджагъыны сѣндюрмекни къарарлаштырдылар.

Бинъ бир ифтира уйдуракакъ, онынъ халкъ назарындаки итибарыны ве шерефини сарсытмагъа арескет эттилер. Бу арескетлернинъ де бир тесири корюльмеди. Анджакъ бу сагълам аиленинъ оджагъышы йыкъмакъ ичюн эр ерде мельун нетиджелери корюльген къуветли бир ярдымджы булдылар: Ички... Ибраим Челебини ичкиге алыштырдылар. Бойледже, ниает, беш-он йыл ичинде бу эски ве сагълам темель де чѣкти. Бинъ гектардан зияде ери сатылды, бир чокъ мулъки эльден кетти. Булардан ич бириси генч Челеби Джиһангъа чокъ тесир этмеди. О, буюк аджджыны анджакъ атыны алып кеткенлеринде ис этти. Чюнки аты онынъ эр шейи эди. Аты онынъ энъ садыкъ аркъадашы, энъ джефакяр досту эди. Аятта къуветли бир севгининъ не демек олгъанышы, рух къудретини, ифадени, дуйгъуны, атикликни, эп атындан огрене эди. Инсан рухуны анъламакътан эвель о, атынынъ рухуны анълагъан ве оны севмеге, онынъ тарафындан севильмеге алышкъан эди. О, бутюн бу севгисине бакъмадан, атынынъ бедхуллашувына ве ялтакъланувына ёл бермей эди. О эр бир вазияетте атына ис эттирмеге биле эди. О бу акимликни серт арескетлернен ве чалыкълыкънен дегиль де, сувукъкъанлыкъ ве ирадесинен косътере эди. Керек олмагъан ерде атыны хырпаламаз, сыртында экен юрюшини сыкъ-сыкъ денъиштирмез, керекмеген ерде оны сыкъыштырмакътан къачыныр, сурьатнен кеткенде бир кереден токътатмаз эди. О атына кендисини ве кенди истеклерини тамамиле огреткен эди. Олар бир-бирлерини гъает эйи анълай эдилер. Бу атнен Челеби Джиһан къач дюгюнде, къач ярышта биринджилик къазайгъан, енъиш зевкъыны сюрген эди.

Атларыны алып кеткен вакъытта да о агъламады. Затен аятында Челеби Джиһаннынъ агълагъаныны коръ-

ген инсан пек аздыр. Онынъ элемлери ве истираплары о дереджеде къуветли ола эди ки, юзю агъара, манълайы терлей, санки козь яшлары даа корюнмеден, топланмадан був олып учып кетер эди. О, шу вакъытта да агъламагъан эди. Ялынъыз джан-юректен янды ве дегерли юрегининъ къанатлары къырылды. (Челеби Джиһан мерхум атыны ич унутмады, Тыпкъы кучлю севген ве ашкъкъа наил оламагъан инсанлар киби, о эр гузель атта озь атынынъ чизгилерини арады. Бу аты ичюн «Атым» адлы пек гузель бир икяе язмагъа башлагъан ве буны эппейидже илерилеткен. Петербургда булунгъан вакътында бу икяесини язмакъ ичюн ат акъкъында чыкъкъан русча ильмий эсерлерден пек чокъуны тедкъыкъ эткенини корьген эдим).

Бундан бир къач йыл сонъра да онынъ рухунда энъ терен излер къалдыргъан мектеп чар укуметининъ эмирини къапатыла. Бу дефа да онынъ руху илим ашкъы огюнде оксюзликке махкум этильген эди. Аркъадашларынен берабер мектебинден айырылыркен, о кеше козь яшларыны юрегине акъызды, кучюк юмрукъларыны сыкъаракъ, къадышынынъ мектеп къапысына ильген буюк ве агъыр килитни къонарып атмагъа къарар берген эди. (Мерхум бу адисени «Къарылгъачлар дуасы» адлы икяесинде тасвир эткен эди. Бу икяе ильк кере 1911 сенеси Истанбулда «Яш татар языджылары» джемиети тарафындан бастырылгъан эди).

О бундан сонъра акърабасы олгъан зекий ве бильгили афыздан эппейидже дерс ала, сонърадан Акъмесджит медреселеринде девам эте. Бу ерде зекасы, къаврайышы ве джиддиетинен эр кеснинъ такъдирини къазана. О, шаматадан, зияде мунакъашадан къачыныр, чокъ аркъадаш тутмаз, шакъаларгъа, оюнларгъа къарышмаз эди. Бу чагъында биле онда омузларына такъдирнинъ буюк вазифелер юклеген бир адамлыкъ алы бар эди. Бу вакъытларда биле онынъ мийине, рухуна «гизли сыры» аким эди. Медресе дерслери, музакерелери оны къанаатлендирмеді. «Терджиман»ны мунтазам суретте окъуй. Истанбулдан кельген эдебий эсерлерни текрар-текрар ве тюшюне-тюшюне тедкъыкъ эте эди. Буны да аз эсап эте, русча огренмеге арекет эте эди. 1905 сенесининъ инкъилябыны Челеби Джиһан бувнен чалышкъан бир машина устюнде къаршылады. О ялынъыз кой ходжалыгъы ве койлюлернинъ вазиятини дегиль, топракъ меселесини де, топракъсызларнынъ фукъарелигини де аяттан огренди. Машинанынъ ролюни ве эмиетини анълады, Кърымдаки немселернинъ къуллангъан алетлерини, оларнынъ иш усулларыны тедкъыкъ эте,

койлери, эвлерининъ низамы, темизлиги, сагъламлыгъы акъкъында джиддийликнен фикир юрсете, халкъымызнынъ къазанчынынъ, сагълыгъынынъ феналашкъанынынъ адджжысыны о даа о заманларда ис эте эди. (Мерхумнынъ 1911 сенесинде Истанбулдан Парижге, манъа ёллагъан «Татар хаста» серлевалы узун мектюби, беш-алты макъале алында 1917 сенесн Кърымда «Миллет» газетасында дердж этильген эди).

Онынъ тюшонджелернен ёгърулгъан генч къафасына «инкъиляп» хыдыр киби етишкен эди. «Ватан хадими», рус газеталары, рус инкъиляпчыларынынъ эсерлери, нутыкълары онынъ рухунда энъ буюк умютлерни, энъ юксек эеджанларны уяндыра.

Инкъиляпнынъ сёнюви, реакциянынъ къуветленюви, медресенинъ озь тюшонджелерине джевап бермеюви се-бебинден, Челеби Джиһан Истанбулгъа келе. Бу ерде башта Атбазарда, сонъра Къарагумрюкте мутевази, атта факъыр бир талебе аяты кечирип башлады. Истанбулда булунгъан къримтатар талелелеринде, озюнинъ фикирлери ве рухуна якъын бир къачынен танышты ве оларнен дост олды. Олар гизли оларакъ топлана, ве эр итималгъа къаршы, бир примус (газ оджагъы) башында, генч тюрклерининъ Парижде, Мысырда чыкъаргъан газеталарыны, Намыкъ Кемалнынъ ве дигер урриетперверлерининъ эсерлерини окъуй эдилер.

Бу девирде Челеби Джиһангъа Абдулхамидши танъры узурында месулнетке чеккен «Махкеме-и-Къубра» адлы кучюк рисале зияде тесир эте. Онынъ талабынен бу эсер шу топлашувларда бир къач кере окъула ве узеринде эппейидже мунакъашалар япыла. О, айны вакъытта эм медресе дерслерине къатнай, эм де хусусий суретте орта мектепни битирмеге тырыша.

1908 сенесинде олгъан Генч Тюрклер инкъилябы оны зияде севиндире. О, бу йылы дарульфунуннынъ укъукъ факультетине кире. Урриет анъламынынъ юксеклигини ве эеджанларыны о ерде даа эйи анълап башлай. Артыкъ бутюн къримлы генчлер сербест оларакъ топлана, дертлешелер, инкъиляпнынъ, урриетнинъ ичтимайи ве сиясий тесирлерини мунакъаша этелер. О девирде чыкъкъан газеталар, меджмуалар, инкъиляпкъа аит олгъан эсерлер оларнынъ эллеринде кезе, мийлери оларнен ёгъурыла эди. О вакъытларда окъулгъан лекцияларда, лекция залларынынъ ог сыраларында, атта меджлис-и Мебусан топлашувларында олар булуна, бутюн меселелерни якъындан ве юректен анълай эдилер. Олардан бир къачы «Генч Тюрк

инкѣлиябында» гизли ве сессиз чалыша, темизликнинъ ве рахметнинъ темсили оларакъ таныгъан мерхум Маняси-задени корьмек ве онынъ элини опьмек ичюн меджлис къапысында саатлердже беклей эдилер. Март 31 исьяныны бу генчлер джан-юректен къабул эттилер. Арскет Ордусы хабери оларны севиндирди, эеджанландырды. Араларындап базылары реакциягъа къаршы курешмек ичюн го-ньюолли язылмакъ макъсадышен Ешилъ койге биле кет-тилер. Челеби Джиһан бу арада дерслерине къатнай, оны давет этип кельген аркъадашларына: «Бу ерде инкѣлияп-чылар ордугъа базаналар, оларнынъ мувафакъиетке ири-шеджеклері акътыр. Урриет давасы мукъаддес бир иштир. Факъат бизлер даа мукъаддес ишлернен огърашмакъ ичюн яшайджакъмыз... Бугюн тюркийлернинъ асырлыкъ акъи-къый душманларына къаршы курешерек оледжекмиз!...» деген эди.

1909 сенеси Истанбулдаки кърымлы талелелер бир джемиет къурдылар. Бу джемиетнинъ Низамнамеси къо-лайджа музакере этильди ве къабул олунды. Ялынъыз онынъ башында язылгъан мукъаддемесинде сиясий ниет-лернинъ ачыкъчасына ортагъа къоюлувы себебинден дже-миетте къуветли бир дава чыкъты. Челеби Джиһан ве бир-эки аркъадашы ичюн бу ал ильки дерс олды. Энъ мукъаддес ниетлернинъ, энъ ашкъар укъукъларнынъ биле урлукълары сачылмадан, сечимлернинъ омюрге кечири-лип оламайджагъы бойле де анълашыла эди. Рухлардаки мефкуреджилик ве инкѣлияпчылыкъ атешининъ ачыкъ курешни къабул этежек дереджеде азыр олмагъаны да мейдангъа чыкъты. Бу сарсынтыгъа бакъмадан, джемиет-нинъ ильк рсиси оларакъ Челеби Джиһан сечильди. Агрес-сив алтмыш азасы олгъан бу кучюк джемиет кърымлы генчлернинъ азырланувында чокъ муим роль ойнады. Олар бу ерде мунакъашагъа, тенкъитке, сѣйлев саъатына алыштылар. Бир-бирлерини якъындан бу ерде таныдылар. Куньджилик, шиджааткъярлыкъ ве федакъярлыкъ бу ерде де чарпышты. Мантыкъ, сувукъкъанлылыкъ, иссиет ве эед-жанлар бу ерде къаршылашты. Мектеп, медресе, инкѣлияп ве теракъбият, миллетчилик ве социалистик, тюркчилик ве къабиледжилик къавгъалары бу ерде олды.

Челеби Джиһаннен бир-эки аркъадашы асыл макъсад-нынъ, гизли сырларнынъ бу ерде азырланмайджагъыны даа ильк куньлерде, ильки топлашувларда анъладылар. Бир къач ай ичинде бу джемиетте кимлерге тамамынен ишана биледжегини, кимлернинъ акъ ве юрт давасына сонъунадже джаны ве башынен багълы къаладжакълары-

ны исбат эттилер. Ниает ачыкъ сиясий ве инкыляпчы макъсаднен чалышмакъ ниетинде экинджи бир гизли джемиет тиздилер. Ве бу джемиетке «Ватан» адыны бердилер. Аз бир вакыт ичинде бу джемиет бир чокълаштырыджы машинасыны эльде этерек, чар зулумына, шерият макемелерининъ лякъайдсызлыгына, Кърым вакъуфынынъ руслар тарафындан идаре олунувына къаршы юзлернен беянетнамелер басаракъ, Кърымгъа ёллады. Челеби Джиһаннынъ одасында сакълангъан бу машинанынъ мевджуютлигини анджакъ эки-учь аркъадаш биле ве олар афтада бир-эки дефа гизлидже айры сокъакълардан келсрек, о ерде топлана, сес-солукъсыз, шаматасыз языларыны яза, машинада чокълаштыра, зарфлар азырлай ве чешит ёлларнен Кърымгъа ёнете эдилер. Заманынен ишлерини даа зияде илерилеттилер ве Кърымгъа гизли оларакъ бир-эки аркъадашларыны ёлламагъа ве оларнынъ вастасынен бу неширлерни даа буюк микъяста Кърымда даркъатмагъа мувафыкъ олдылар. Олар бу ишнинъ даа ишанчлы оларакъ япыла бильмеси ичюн янъы бир усул да кешф эттилер. Базардан бир къач дане боюнгъа асылгъан Къуръан сатын алдылар, джылтларыны сёктилер ве Къуръан ерине бутюн бу неширлерни толдуруп, кереги киби ерлештирип, аркъадашларынынъ боюнларына астылар ве Акъяр эм де Одесса гюмрюклеринден (таможня) Къуръан дие кечирдилер, Кърымгъа баргъандан сонъ да эр тарафкъа дагъылдылар.

Бу фаалиет кърымлы генчлерни тарихларыны огренмеге, эдебиятларыны къуветлендирмеге, сиясий бильгилерини арттырмагъа ве тешкилятларда чалышув къабилистлерини арттырмагъа ярады. Сиясий партияларнынъ насыл къурулгъанларыны ве чалышкъанларыны огренмек булар ичюн энъ эеджанлы бир мевзу эди. Чарлыкъ сиясети ве бу сиясетке къаршы курешкенлер огренильди. 1905 сененининъ инкылябында иштирак эткен базы аркъадашлардан малюматлар алынды, оларнынъ макъсадлары, чалышув тарзлары, кучлю ве зайыф тарафлары тедкъикъ этильди. Истанбулнынъ о девирдеки алимлеринден, инкыляпчыларындан лекциялар динъленильди. Оларнен сыкъы алякъалар багъланылды. Чыкъкъан джеми меджмуалар ве миллий эсерлер окъулды ве мунакъаша этильди. Ялынъыз Истанбул неширлери ве илим аяты дегиль, Кърымнынъ ве адельхусус шималий къардашларымызнынъ эдебиятлары, неширятлары, сиясий ве ичтимай джерьянлар огренильди. Кърымлы яшларынынъ буюк бир къысмы Токъайны Истанбулда таныды ве севдилер. Хусеин-заде Али бейнинъ

«Фуюзат»ынен азер эдебиятыны ве о ердеки фикир арекетлериин огрендилер, «Молла Насреддин»нинъ индже ве маналы нокъталарынен азерий зекасынынъ фааллигине та о заманларда ишандылар.

Бутюн бу фаалиет ве алякъаларнынъ сонъунда Кърым яшлары муим бир нетиджеге иришмекни козь огюнде тута эдилер: рус инкъилябына джан-гоньюльден сарылмакъ, бу буюк фуртунада такъдиримизни хайырлы бир ёлгъа кетире-бильмек ичюн сечювге ве ильмий нокътай назардан юксек дереджеде азырланмакъ...

Иште, бу къанаатле Челеби Джиһан дарульфунунны мукеммель бир дередженен битирди ве парасыз, пулсыз Петербургъа окъумагъа кетти. О ерде сокъакъта таш тёшеди, аз вакъытта русчасыны мукеммеллештирди, русларны даа якъындан таныды. Русие тюроклерининъ (татарларнынъ) бутюн къабилелерининъ муневверлерини узакътан танымагъа гъайрет этти. О девирде Петербургнынъ «Инкъиляп бешиги» дие танылгъан ве хусусий бир дарульфунун олгъан Психоневрология институтунда окъувыны девам эттирип башлады. Яз татиллерини Кърымда кечире, халкъымызны, ичтимай аятымызны тедкъикъ эте эди. Бутюн бу муддет зарфында Истанбулда ве Парижде булунгъан аркъадашларынен сыкъы ве мунтазам бир шекильде алякъада олды.

1913 сенеси Кезлевнинъ асыл ве зенгин къоранталарында олгъан Гъаффарийлернинъ киеви олды. Рефикъасы февкъульаде зекий, хассас ве Челеби Джиһанны гъает эйи анълагъан бир къадын эди. Аятлары там бир гъурур ве сеадет ичинде кече эди. Петербургдаки тасилини яры быракъмакъ истемеген Челеби Джиһангъа рефикъасы да эш олды, о ернинъ медений омюрини эйидже огренди. Бу гузель аят ве сеадет Челеби Джиһаннынъ ниетлеринден узакълашмасына дегиль, бу ёлда даа къуветли бир тарзда чалышмасына имкан берди. (Бу хассас ве юксек рухлы ханым, мерхумнынъ шаадетинден бир-эки айдан сонъра Кезлевде вефат этти).

1914 сенеси Дюнъя дженки башлагъан заман Парижде, Истанбулда, Одессада, Москвада ве Петербургда булунгъан ве «Гизли сыр» огърунда чалышув мевзусунда анълашкъан ве къолны-къолгъа берген Кърым яшлары юртта топландылар. Чюнки, рус инкъиляпчыларынынъ буюк бир эксериети киби, олар да дженкни инкъиляп мудждеджиси оларакъ къаршыладаьлар. Артыкъ юртта башлангъан гизли тешкилят къурув ишини къуветлендирмеге кириштилер. Сиясий иш программаларыны ке-

нишлетмек огърунда арекет эттилер. Челеби Джиһаннынъ ве эки аркъадашынынъ мытлакъа аскерликке алынмалары хусусында мырзалардан базыларынынъ якъан фаалиетлери ве буларнынъ оларгъа боюн эгмеовлери о заманлары бир чокълар тарафындан дуоулгъан эди. Оларнынъ бу арекети исе, бу яшларнынъ буюк бир макъсаднен азырлангъанларына ве юрген ёлларында ич бир седге къулакъ асмайджакъларына даир эр кесте сагълам бир къанаатленюв асыл этти.

Зынджырлы медресе меселеси де, Челеби Джиһаннынъ аскерлик меселесинде апске алынувы да бунынъ делиллери эди. 1917 сенесининъ инкылябы вакъытында Челеби Джиһан Одесса аскерий хастаханесинде яткъанда оны Акъмесджитте, бутюн Кърым койлеринде, шеэрлеринде сечильген 1500-ден зияде халкъ векили тарафындан муфтий сайланмасы, эм бу къанаатленювнинъ нетиджеси эди. Вакъуфларнынъ миллет сайлагъан комитетлер тарафындан идаре этилюви, къадынларнынъ эркеклернен мусавий укъукъкъа саип олувлары, миллий ве сиясий укъукъларымызнынъ танылмасы хусусындаки къатнетилик ве Иджра комитетининъ чалышувлары эпимизге беллидир. Гснчлерге къаршы аякъкъа тургъан фанатизм, реакция, русчылар, ниаат рус укюметининъ векиллери ве къуветлери эм де бутюн буларнынъ насып енъильгенлери де акълымыздадыр. Челеби Джиһаннынъ рус ордусыны даркъатувда къабаатланувнен якъаланаракъ, Акъяргъа кетирильгенини ве бутюн миллетнинъ аякъкъа тургъаныны ве оны къуртараракъ омузлар устюнде муфтилик вазифесине отурткъанларыны ве бутюн миллетнинъ бир агъыздан «Ант эткенмен»ни йырлагъаныны да билемиз.

Къурултайнынъ топланувы, кок байракънынъ Хан Сарайда далгъаланувы, ильки укюметимизнинъ къурулувы, большевиклерге къаршы дженкке кирювимиз, Челеби Джиһаннынъ айнеджиликнен Акъяргъа кетириливи ве джанаварджа ольдириливи... Бутюн буларны да огрендинъиз...

Антлы Къурбан неге ант эткен эди? Онынъ мукъаддес гъаеси не эди? Иште бизге тюшкен бордж оны анъламакъ ве буны онынъ ёлунда юререк яшатмагъа арекет этмектир... Кърым кърымтатарларнынъдыр! Бутюн кърымтатарлар юртымызда топланмалыдырлар. Кърымтатарлар янны аятларыны урриет, мусавийлик, къардашлыкъ ве адалет узерине къурмалыдырлар... Кърымтатарлар арасында дин, ыркъ фаркъы козетильмеген там къардашлыкъ ве инсаниетлик укюм сюрмелидир. Бир бучукъ асырдан

берли бахытсыз юртумызнынъ, заваллы халкъымызнынъ башына тюшкен зулум ве акъсызлыкъ саифеси анджакъ бу саеде къапатыладжакътыр.

Къуртвели аркъадашларына бутюн буларны этрафлы бир шекильде анылаткъан сонъра, артыкъ арекет этюв заманы кельген эди. Эписи бирден къалкътылар ве тюфеклерини аларакъ, Алушта яйласындаки топланаджакъ ерге ёлландылар. Ве къаранлыкъ басайым дегенде, о ерде озьлерини беклемекте олгъан аркъадашларына барып къошулдылар. Артыкъ Чатырдагънынъ юксекликлеринден энмеге башладылар. Къуртвели бирден оларны токътатты ве юзьлерини Акъяргъа догъру чевирмелерини риджа этти. Бу геджеси о ерден даа парлакъ ве даа къуветли бир нур юксельмекте эди. Эписининъ козьлери яшланды, юреклери титреди. Эписининъ мийинде ве рухунда буюк шейт джанланды. Эписи магнит чеккен киби бир ерде ве юзьлери Акъяргъа бакъкан бир вазиятте къатып къалдылар. Араларында булунгъан гузел сесли бир афыз яныкъ ве тыныкъ бир сеснен «Иннафетехналеке»ни окъумагъа башлады. Эписи онынъ этрафында отурдылар, къуветли бир багълылыкънен оны динъледилер, джандан дуа эттилер ве рухларынынъ, иманларынынъ бутюн къуветинен «Фатиха»ларыны окъудылар.

Къуртвели бу ерде къыскъа ве эеджанлы бир нутыкъ сёйледі. Тарихымызны, шанлы ве шевкъатлы девирлеримизни, инкыразымызны, Русиеге эсирлигимизни, иджрет фаджияларыны, топракъларымызнынъ ягъма этильгенини, укъукъларымызнынъ тапталгъаныны ве эксериетимизнинъ «терен гъафлет юкъусында» озюнден хаберсиз эзильгенини анылатты.

Ниает Гаспралы Исмаил бейнен илим ёлунынъ; Абдурешит Медиевнен акъикъат курешнинъ; Челеби Джиһаннен де мустакъиллик давасынынъ джанлангъаныны ве артыкъ ёлумызнынъ ве макъсадымызнынъ нурлы бир ёл оларакъ халкъымыз тарафындан аныланылгъаныны ве бала-чагъа, бутюн халкъымызнынъ бу буюк курешичюн эзиег чеккенлерини сёйледі. Буюк Чингиз къанунынъ «эмир ерде къалмаз!» деген къаидесине боюн эгерек оледжекмиз. Факъат тарихтан, миллий видждандан юксельген истикляль давасыны таптатмайджакъмыз, оны омюрге кечиреджекмиз... Дюнъянынъ дженнети олмакъ ичюн яратылгъан бу бахытсыз юртны бутюн кърымтатарларнынъ бахытлы ювалары алына кетиреджекмиз...» деди ве нурлы ёлнынъ бу иман отрядынынъ эписине бир агъыздан «Ант эткенмен»ни йырлатты.

Тарихий ёлда илерилемеге башламадан эвель эеджаныны басып оламады. Янъыдан лакъырдыгъа башлады: «Бугунь Алуштаны эзген, оны даа къоркъунчлы бир шкильде урмакъ ичюн азырлангъан большевиклерге къаршы кетемиз. Бизим бугуньки юрюшмизнинъ макъсады будыр. Факъат унутманъыз ки, биз тарихнынъ нурлы ёлунда илерилейджек олгъанларнынъ биринджилеримиз. Бизлер ве бизим пешимизден келеджек олгъанларнынъ эписи айны шу макъсат ичюн юреджек, эзиледжек, джан береджекмиз, лякин ёлумыздан дёнмейджекмиз... Юртны ишгъаль эткен ве эзген бутюн ябанджы къуветлерни бу юрттан темизлемек... Эбет, антларымызнынъ манасы будыр... Юрт огърунда шейт олгъан мубарек эдждатынынъ рухлары эпимизден буны беклей. Эр тарафта алчалгъан ве бахытсыз, сюрюнмеге махкум этильген бутюн кърым-татарларнынъ сеадетлери де бунынъ бир анъ эвель омюрге кечирильмесиини эмир эте. Акъикъатнынъ къуветке, адалетнинъ зулумгъа, медениетнинъ джанаварлыкъкъа къаршы эр зафери даа буюк мувафакъиетке темель олур. Инсанлыкънынъ, юксельген тарихынынъ ве виджданынынъ энъ темиз ве энъ шерефли укюми олгъан «миллетлерге урриет» къандеси даима эр ерде, эр миллетте зайыфны кучъли енъювицен омюрге кечирилик. Мустакъиллик ичюн курешке атылгъан миллетлернинъ ич бирисининъ мунтазам ордусы, зенгин хазинеси, мукеммель дарульфунуналары ёкъ эди. Бу аркетлерни джанландыргъанларгъа ве мувафакъ эткенлерге эр ерде, энъ аздан, хаялджылар дие бакътылар. Факъат тарихкъа таянгъан хаяллар акъикъаткъа чевирильди, имандан къувет алгъан хаялджылар, асылыкъ мунтазам ордуларгъа таянгъан кучълилерни эздилер, юртларындан къувдылар...

Тарихнынъ «миллетлер апсханеси» дие танылгъан Русиянынъ темелини де иман сарсытты. Онынъ диварлары чатлады. Бу ильк сарсынтыда къач миллет къуртулды! Тарихнынъ, адалетнинъ ве акъикъатнынъ догъургъан бу джерьянны ич бир къувет токътатамайджакътыр. Заман бу джерьянны къуветлендиреджек. Большевиклернинъ зулумы оны ташмагъа меджбур этеджектир. Аятнынъ ве тарихнынъ эсасы олгъан теракъкыят ёлу буны ташыраджакъ ве урриетке, адалетке бир лекс олгъан бу апсхане де темелинден чёкеджек, бутюн миллетлер мустакъилликке иришеджектирлер. Иште, бундан долайы илим, акъикъат ве истикъляль ёлунда шейт олгъан кърымтатарлар нурлы къабирилернен ярынки нурлы ве бахытлы юртнынъ темелини къураджакълар. Оларгъа, оларнен ола биледжеклерге,

оларынын излеринден сарсылмадан кете биледжеклерге не кыадар гузель...»

Къуртвели сѣзюни битирди, юзлердже генч энъ нурлы, энъ эеджашлы, энъ къудретли бир иманле арекетке кельди ве яваш, лякин къавий адымларнен джонедилер. Узакътан бир атлы слъ киби учаракъ, оларгъа догъру келе эди: — Алманлар Украинадан кечтилер... Большевиклер къачалар!.. — деди о.

Бутюн козьлер Къуртвелиге чевирильди, эр кес онынъ ярым саат эвель айткъан сѣзлерининъ артыкъ акъыкъаткъа чевирилеяткъаныны коре, эр кес юртнынъ азат олунувыннынъ Алманлардан зияде бизге тюшкен бир бордж олгъаныны анълай ве Къуртвелиден янъы косътериш беклей. О, вазиятнинъ эмистини деръал анълады, эр тарафкъа муджде хабсрини ёллады ве халкъны Акъмесджитке догъру кетмеге чагъырды.

Иште, алманлар кельмеден, Кърымнынъ бу муим меркезининъ бизимкилер тарафындан азат этилюви, Акъяргъа алманлардан эвель кирилюви ве бутюн бу илери аркетте алманларнынъ огде кетмелери эп Къуртвелининъ тарихтан ве имандан алгъан ильхамынынъ нетиджеси эди. О, Акъяргъа кеткен къуветнинъ башында булунгъан кендисини къанатлангъан киби ис эте эди. О ерге кеткенлернинъ эписининъ юрегини буюк бир эеджан саргъан, рухуны буюк бир ишач юксельткен... Оларнынъ эписи Антлы къурбаннынъ сувларына комюльген о мубарек нохътагъа къавушмакъны, о ерге азатлыкъ мудждесини стиштирмекни миллий бир бордж сая эди...

Алман офицерлери, аскерлери бизимкилернинъ бу юрюшлерини, телюкелерге атылувларыны деделерининъ тарихий джесаретлерине багълай эдилер. Олар бу халкънынъ янъы рухуны, янъы имашыны даа анълап оламай эдилер. Акъярда, ялы кепарында, яралылар да эсапта олмакънен бирге, бизимкилернинъ диний ве иляхий бир сукютле Къуръан окъугъаныны динълемелери ве бундан сонъ козь яшлары арасында эп бир агъыздан «Ант эткенмен»ни йырлагъашлары оларны тюшонджеге далдырды. Олар да бинъ бир фаджиадан кечкен заваллы Кърымны ссадетке къавуштыраджакъ нурлы темельнинъ бизим рухларымызгъа аким олгъанына инандылар ве Кърым укюметининъ Къурултай тарафындан тизильмесини къабул эттилер ве бунгъа ярдым косътердилер. Къуртвели бу икяесини Антлы Къурбаннынъ юкъарыда язылгъан шу джумлелеринен битирди:

«Кърымны къангъа богъа билирлер, юртны атеште якъа билирлер; эр шейимизни махв эте билирлер... Факъат

бүтүн булар кырымтатарларнынъ мустакыллик иманларыны йыкъмагъа дегиль, оны къуветлендирмеге хызмет этеджектирлер. Тарихнынъ эрте-кеч язаджакъ шейи мустакылъ ве бахытлы Кърымдыр!..»

Къуртвелининъ дердини не мектеп, не де бир къач йыл девам эткен медресе аль этип оламады. О, аджы бабасыны олюминден сонъра медресени терк этип, коюне къайтмагъа меджбур олгъан эди. Койде багъ, багъча ишлери ве

Номан Челеби-Джиһан ве Джафер Сейдамет.
Хансарайда «Козъяш чешмеси» янында чыкъарылгъан ресим.

аиле дертлеринен огърашты, анъламакъ истеген бир меселени мийинден чыкъарып оламай эди... Эр фурсатта кой оджасындан, койнинъ ихтиярларындан ве акъылданелеринден ве койге кельген окъумыш кимселерден буны огренмеге арекет эте эди...

Кемиклернинъ чюрюмесинден газ ве алев асыл олмасыны къабул этсек, бу такъдирде, бутюн къабирлерден алев корюнювинден къайилъ олмамакъ мумкюнми? Албуки, нурлы къабирлерден бир койде бир дане, атта бир къач койде бир дане мевджуттыр. О алда буны бир муджизе демек мумкюн дегильми? Шунъшъ ичюн де о къабирлернинъ янына баргъан хасталар, о ерде яткъанларнынъ муджизесине инангъацларындан долайы, шифа була эдилер. Факъат бу изаат тарзы да Къуртвелини къандырмай эди. О буларны инкяр этмекнен берабер нурнынъ, муджизенинъ аслшы, эсасыны анъламакъ истей эди... Акъыл ве илим, бир чокъ меселелерде олгъаны киби, бугунъ бельки нурнынъ, муджизенинъ маинетини анъламамызгъа имкян бере... Ялынъыз Танърынъ да, онынъ эсерини де анъламагъа арекет этерек булмаймызмы? Кяинат денильген бу буюк ве къудретли бир санъатнынъ эсери олгъанына ант бизге бир фикир бермейми? Яраткъанны анълая билювимиз ичюн яратылгъанларны огренмеге, танымагъа меджбурмыз... Муджизени ве нурны да бираз анъламамыз ичюн эренлерни танымакъ, оларнынъ муджизеге насыл иришкенлерини, нургъа насыл къавушкъанларыны огренмек керекмиз. Иштс, Къуртвели бу къанаатнен фурсат тапкъаны къадар Кърымдаки бутюн нурлы къабирлерни бирер-бирер зияретке башлады... Ве эр ерде олар акъкъында сёйленильген икяелерни, риваетлерни динълемеге, язмагъа арекет этти; бу макъсатнен Кърымда якъан долашувлары саесинде эльде эткен эски тарихларны, эльязма китапларны окъумагъа, дестанларны, тюркюлерни топламагъа ве булардан маналар чыкъармагъа тырышты. Бу меракънен русчаны да огренди ве русларнынъ Кърым акъкъында язгъан тарихий эсерлерини тедкъикъ этти; Кърым эфсанелерине даир икяелерни инджеликнен талиль этти. Биз онынъ бу тедкъикъларыны ве Кърым фаджисасындан аджджыларыны бу ерде язмайджакъмыз ве нурлы къабирлер акъкъында бильген чешит риваетлерни текрарламайджакъмыз. Бизим япаджагъымыз, булардан лязим деп сайгъанларымызны къыскадан тасвир этмектен ибарет оладжакъ.

СОНЪКИ НЕФЕСКЕ КЪАДАР

Повесть

*Инсан магълюбиетке къатланмакъ
ичюн яратылмагъан. Инсанны гъайып эт-
мек мумкюн, лякин енъмек мумкюн дегиль.
Э. Хемингуэй.*

О дёртюнджи куню ашсыз-сувсыз ята. Оны емектен де зияде сувсызлыкъ къыйнай. Ичи-багъыры яна, дерсинъ, атеш пускюрип тургъан фурудан бир авуч къор алгъан да, онынъ агъызына тыкъкъанлар. Сув!.. О янашада, амма насыл этип тёшегинден къалкъсын да сув краныны ачып тойгъандже ичсин. Такъаттан кесильген эль-аякълары онъа бойсунмайлар. О, бу дакъкъаларда муджизе юзь бергенини ве крандаки сув дос-догъру онынъ агъызына акъкъаныны истей...

Тышта язнынъ чиллеси. Анда, о бир дюньяда, эль-аягъы чалышкъан, шенъ ве мемнюн адамларнынъ янъгъыравукъ сеслери эшитиле. О исе мында, бу дюньяда, бир ютум сувгъа зар олып ята. Алланынъ бир къулу келип, сен напасынъ къартым, неге мухтаджсынъ, деп сорамай. Кимсенинъ онынъле алып-береджеги ёкъ. Тёшектен кельген сасыкъ нефесини тыкъата, юрегини быландыра. Дюньянынъ сонъу бойле битсе керек, деп тюшюне къарт. Тездже битсе экен.

Кимерде озъ-озюнен лакъырды эте: «Ер астында яшагъан сылавчандан бетерсинъ. Алла-таала огюнде бильмем насыл гуна ишлединъ ки, бойле джезаларгъа мюптеля олдынъ? Ишлеринъ фена, къартым, десе, яткъан еринъ олюм тёшегидир, энди къалкъып оламайджакъсынъ?»

Хаста яткъан ильки кунълеринде юкълап оламады. Янъгъызылыкъ геджелери хусусан чекиштире. Онъа ер юзюнде ондан гъайры кимсе къалмагъан киби келе, озюни титис, къаранлыкъ къабир ичинде яткъан киби тасавур эте.

Кет-кете онынъ алы феналашты, яткъан еринде биле мучелерини къыбырдатмакъ агъыр эди. Энди оны юкью

басты. Пек чокъ тюшлер коре. Кимерде ойлагъан шейлерининъ девамы тюшюне кече. Ошлы шей. Кечмиш акъкъындаки тюшюнджелер япырылып келелер. Кечмиш, о къоркъунчлы ве татлы. Ах, бир стакан сув олса эди де... Къарт сесини чыкъарып бирден-бир огълуны чагъырды:

— Эсфет! Балам! Къайдасынъ? Етиш, манъа сув бер... мен янам.

О артыкъ адамларнынъ сеслерини, къияфетлерини сагъынып башлады. Ах, шимди эски достларындан бири келип чыкъса, бирер фильджан къаве пиширсе ве ашыкъмайып субетлешселер. Лякин къыйметли достларынынъ кимиси дженк мейданларында гъайып олды, кимиси бузлу Колыма топракъларында къалды, кимиси Урал дагъларында ята. Оларнынъ яткъан ерлери биле белли дегиль. Акъранларындан тек бир о сагъ къалгъан олса керек. Иште, бу куньлерни корьмек де къысмет олды. Къысмет олды, амма янъгъыз къалды.

Тёшекке ятмаздан эвель къомшу къызчыгъы Мерьем кирип-чыкъа эди. Лякин о куньлерде озю де аякъ устюнде эди. Шимди исе корюнмей. «Шимди татиль вакъыты, Мерьем ана-бабасынен Кърымгъа, Къара денъиз боюна кеткендир. Мерьем сонъки сефер кельгенде ондан огълуна телеграмма бердирген эди. Шу куньден башлап къапыгъа бакъып отурды, сонъра ятты. Эбет, огълу телеграмманы алгъанынен келип чыкъар... Озюни тёшекте олип яткъан киби тасавур этти. Къараргъан, чурип ве къуртлап башлагъан леш... сескенди. «Алла сакъласын, эр бир инсан ольген онъ инсанджа джыйылмакъ керек».

Къапыгъа бакъып фысылдады: «Балачыгъым, сени бир кере даа корьмегендже мен ольмем, олип оламам...»

Кене тюшюнджелеринен ялынъыз къалды. Мына шимди Эсфет келеджек ве онъа крандан бир мешребе, ёкъ бир къопкъа сув алып береджек... Ёкъса, Мерьем телеграмма бермекни унуттымы? Ёкъ, онынъ кватаниясыны кетирип берди де. Шай исе, нечюн Эсфет кельмей. Ёкъса, телеграмманы пек йымшакъ бердим. О, огълуны абдыратмамакъ ичюн «Вакъыт тапсанъ, бир келип-кет» деп яздырткъан эди. Албу исе агъыр хастам, тез етиш, деп язмакъ керек экен. Эбет, о куньлерде озю аякъ устюнде эди, бу къадарлыкъ олур деп умют этмеген эди.

— Балам, -деп инъледиди къарт, — нечюн кельмейсинъ, мен эджель терини тёкем. Бир ютум сув бермеге

ве козьлеримни къапатмагъа адам ёкъ. Кечикме, етиш, балам!

О кяде эсини джоя, юкълагъан киби олып ята, озюне кельгенде исе къапыгъа тикиле берип, зарлана. Къапынынъ чанъы чалынгъан киби олды. Башта о ишанмады, манъа шай эшитильгендир белледи. Бираздан чанъ сеси текрарланды. Кимдир къапынынъ зембелегини тутып чеке ве тосат-тосат чанъ дёгмесини баса.

— Эсфет! Огълум! — деп къычырды къарт. Сесинден диварлар титреди санды. Асылында исе онынъ агъызындан къарыкъ хырылты къопты. — Мен шимди санъа къапыны ачарым. Сен тек бекле. Балачыгъым, мен мындам.

О къапы ичериден килитли олгъаныны хатырлап, бу якъан ишине пек языкъсынды. О яткъан еринден бутюн кучюни топлап ыдырынды, бургъаланды. Белькемигинде къопкъан агърыдан эсини джояязды. Амма чатлакъ ве къанлы дудакъларыны тишлеп, эп къыбырданды. Чокъ арекетлер нетиджесинде янбашына чевирильмеге малик олды, кровать кенарында озюни тутып оламай, полгъа авдарылды ве эсини джойды. О сахра бою кете, аякълары тизинедже къумгъа бата, кунешнинъ якъыджы сыджагъындан мийи къайнай. Сахранынъ сонъу корюнмей. О эп «Сув! Сув» диерек, огге ашыкъа. Узакътан йылтырагъан сув корюнди. О эп даврана, ниает, гольге барып етти. Къумлы саильге ятып, агъызыны сув ичине далдырды ве ичип башлады. Амма ичи-багъыры эп яна. Анълады ки, бу бир сагъын. Бу ерден тездже кетмек керек. Юксек бир къум обасынынъ устюне минди, минди дер экечтен, аякълары тайды ве ашагъы юварланып кетти, ашагъыда сув ичине келип тышти... Сонъсыз барханлар сувгъа чевирилип, онъа таба акъмакъта эдилер. Этрафта исе безз гогерджинге бенъзеген дюльбер къушчыкълар учушалар. Булар денъиз къушлары олсалар керек. Шимди бу денъизден ялыгъа ялдап чыкъса, анавы къалеге ошагъан къаялы дагънынъ артында тувгъан койлерини корер. Эбет, анда, дагъ этегинде оларнынъ сельби тереклери ве юзюм асмаларынен сарувлы алчачыкъ эвчиклери тура. Эвнинъ дамы къырмызы кираметнен орътюли. Кунеште кираметлер парыл-парыл йылтырайдырлар. Денъизнинъ сувы исе тузлу, оны ичмек мумкюн дегиль. Буны эр кес биле. Эвге чапмакъ керек. Къыз къардашлары чокъракътан тазе ве салкъын сув кетиргендирлер. Энди о тоя-тоя ичеджек.

Эвлерине алып баргъан ёлнынъ эр бир ташыны, эр бир чалысыны биле. Денъизден эскен ель онынъ тенини

охшай, башы узеринде мавы кок къойнунда кунеш парылдай, эр якъ ем-ешиль... Эскиден почта ёлу деп адландырылгъан ёлгъа котерильди. Бу ёлнынъ ташларында асырларнынъ излери бар. Бу ёлдан кимлер юрмеди. Къадим заманларда залым душманлар бу ёлдан къадын-къызларны, балаларны къуллыкъкъа айдап кеттилер, йигирминджи асырда исе фашистлер партизанларны, тынч залини атмагъа алып кеттилер. Улу Ватан дженкининъ сонъунда сталинджи айдутлар бутюн кой халкъыны бу сюрдюнюликке айдадылар. Ах, сени догъмуш ёл, халкъымнынъ такъдири олып къалгъан ёл, сенинъ ташларынъа не къадар козьаш тёкюльгенини ялынъыз алла биле. Бу ёлнынъ кенарына тиз чёкип, шейт кеткен ватандашларым акъкъына ким бир дуа окъур?..

О сагъгъа бурулды ве ашагъы энип, чалылар ичинден кестирип, эвлерине ашыкъты. Азбарда анасыны коръди, юреги сызлады. Анасы оны корип шашты-шашмадады, эллерини керип, онъа таба ашыкъты. Оны къучакълагъанда сувсагъаныны анълады ве ичери кирип, бир бардакъ салкъын сув алып чыкъты.

— Къайда юресинъ бу маальгедже? — деди анасы.

О анасынынъ къолларындан бардакъны алып, баш устуне котерди. Салкъын сув онынъ агъызына кире, ичине акъа... не ичюн бу къадар ичи яна?..

Ынъранып уянды ве кендининъ шимдики алыны хатырлады. Тюш пекяхшы эди, амма о кетти ве козьлери огюне акъикъат кельди. Къапыда чанъ чалынды.

— Эсфет! Мен шимди турам, балам, сен сакъын кетме, — деп фысылдады къарт ве юзюкюю чевирильди, ынъранып огге джылышты, лякин къайдандыр пейда олгъан агърылар вуджудыны искенджеге алып сыкътылар. О бир кереден такъаттан кесильди ве серилип къалды. Ниает, узакътан зайыф бир атешчик корюнди, о дикъкъатнен бакъты ве догъмуш эвлерининъ пенджересиндеки ярыкъны таныды... Эбет, о гедже бабасынен берабер дюгюнден къайта эдилер. Эски-Кърымда яшагъан дайысы къызыны эвлендирген эди. Анасы барып оламады, эвде къыз къардашларынен берабер къалды. Орталыкъ зифт къаранлыкъ. Агъармыш дагъы биле корюнемей. Аджеба, бу ат насыл этип озъбашына юре, сюрюнемей. Ат тосат-тосат фышнай, амма эп кете. Къаранлыкъ ичинде къартанасындан эшиткен масалларнынъ къараманлары джанланып-джанланып алалар. О, оларны таний, юреги чапалана. Чешит тюрюлю бешарет махлюкълар, иблислер, ифритлер, балаларны хырсыз-

лап тири юткъан ельягъызлар, узун юньли девлер, атеш козьлю джанаварлар, адждералар, албастылар ве даа нелердир де анда-де мында корюнип алалар... Дешет! Эгер шимди янында бабасы олмагъан олса, чокътан отю патлап олер эди.

Табиат онъа зенгин тасавур эдие этти. Буюген сонъ башына кельген бея-къазаларда да мына шу тасавур ярдым этти. О энъ агъыр дакъкъаларда энъ парлакъ аньлерни тасавур эте эди. Бу тасавур онъа чокъ ярдым этти ве оны букунюнедже алып кельди, шимди де быракъмай.

Кок агъарды, чешит тюрлю махлюкълар гъайып олдылар, Агъармыш дагъы чал башыны котерип, мавымсы уфукъта юксельди. Тойдан бираз кейфли къайткъан бабасы къарыкъ ве гъает севимли давушнен акъырындан йырлап башлады:

Бу дюньяда учъ неснеден къоркъарым, аман
Бир айрылыкъ, бир ёкъсуллыкъ, бир олюм.
Ич биринден асла гонълюм хош дегиль, аман,
Бир айрылыкъ, бир ёкъсуллыкъ, бир олюм...

Даима аджыныкълы йырлар йырлагъан бабасы шимди де кене бирини башлады. Йырнынъ сёзлерине коре, залымлар бир огъланчыкъны ана-бабасындан айырып алып кете ве къуллыкъкъа саталар. Балачыкъ асретликке даяналмайып оле. Бабасыны динълерек, озюни къуллыкъкъа сатылгъан огъланчыкъ еринде тасавур этти ве козьлеринден козьашлары чыбырды. «Гъарипчик, сени ана-бабадан оксюз къалдыргъанларнынъ козьлери кёр олсун, сенинъ козьашларынъ иле богъулсынлар».

Йыр онынъ гонълюни къырса да озюни бахытлы дую эди. Эбет, бахытлы, чюнки бабасы янында отура, эвде исе анасы ве къыз къардашлары оны беклейлер.

— Бакъ, ананъ бизни беклей, — деди бабасы.

Ашагъыда, дере ичинде ялынъыз бир пенджеречикнинъ ярыгъы корюне эди. Тезден оларны копеклер авулдап къаршылап алдылар. Оларнынъ кельгенини аньлагъан ана, къапыны аралыкъ этип, тышары бакъты. О арабадан секирип тюшти ве дюньясыны унутып анасына къаршы чапты. Анасы оны сарды.

— Акъай олдынъ, энди, тойларгъа барып башледынъ, — деди анасы.

Анасы оларнынъ къолларына гугюмден сув тёкти. Бундан сонъ софра башына кечип отурдылар. Джыллы чибереклерни ашап тойгъан сонъ, салкъын къошаф

ичтилер. Анасы онъа ичери эвде, къыз къардашлары янына тѣшек къойды, озьлери исе аятта, кийиз тѣшельген табанда миндер къойып яттылар.

Саба оны анасынынъ назик сеси уянтты. Бу сесте олган мерамет дюньянынъ бутюн етимлерине етеджек.

— Тур, балам, денъизге барып ювунып кель. Кунеш догъган сонъ юкъламакъ олмаз.

Бабасы колхоз багъчасына ишке, къыз къардашлары чокъракъкъа сув кетирмеге кеткенлер. Кунеш исе гуя денъизнинъ ичинден догъмакъта, онынъ къырмызы шавлелери энди орталыкъкъа яйылган. Насылдыр себепсиз къуванч къаныны-джаныны толдырып таша, бу саба оны эр шей къувандыра: догъаяткъан кунеш, чивиль-дешеткъан къушлар, догъмуш дагълар, думанлы дерелер — эписи, эписи. Бутюн дюнья къувандыра.

Чалкъанып турган денъиз оны тебессюмле къаршылай. Узакътан бири-бирини къувалап кельген толкъунлар, ялыдаки чакъылларны къарыштыра берип, шап этип сailyге урула ве яваш-яваш артларына къайталар. Авада чагъалалар къычыршалар, санки олар да оны селямлайлар.

О алель-аджеле союна ве мавы далгъалар къойнуна кире, сув астына дала, онынънен ян-янаша ялдагъан балычыкъларны тутаджакъ ола. О пек яхшы ялдай эди. Сувдан асла къоркъмай. Амма денъизни ялдап кечерек, къаршыгъа барып чыкъмагъа биле козь батыра эди...

Бир кереден козьлерине къапы илишти. Насыл олды да, о къапыны унутты. Анда оны огъулчыгъы Эсфет беклей де. Титреген пармакъларынен полны къармалады, кевдесини аякъларынен итеди ве тежаран огге джылышты. Бир анъден сонъ козьлери огюнде ялынаякъ ве ялынбаш бала пейда олды. О, оны таныды, баланынъ турушы ошына кетти.

— Мераба, сонъ, ишлер насыл? — деди огъланчыкъкъа.

— Сагъ ол, танымадынъмы ёкъса, — деп йылмайды балачыкъ. — Мен сенинъ яшлыгъынъ олам. Мен сеним.

— Нечюн танымайым. Сен ич денъишмегенсинъ. Тургъанынъ киби турасынъ. Машалланъ бар.

— Таныган олсанъ, айды бираз лакъырды этейик. Эп бир бизни эшитеджек адам ёкъ. Буюклерге кимерде озь балалыгъынен корюшмек файдалыдыр. Инсан озь балалыгъыны унутмамакъ керек.

— Эбет, балалыкънен корюшюв инсангъа хошлыкъ, багъышлай. Балалыкъ таш олып къалган инсан юрегини баарь ельчиги киби охшай.

— Аньлагъаныма коре, сен аятта пек чокъ мушкюллер корьгенсинь..

— Эй, джаным, сен сорама, мен айтмайым. Чеккенлеримни тек озюм билем. Тарифлемек пек кыйын.

— Биз экимиз бир олгъанда бахытлы эдик. Ойле дегилми?

— Валлай, эгер омрюмде бахытлы олгъан олсам, тек сенинъле бахытлы олдым.

— Демек, менден окюнчинъ ёкъ, ойлеми? — деп сорады балачыкъ.

— Эбет.

— Эфярланма. Омюр текрарланмай. Ялынъыз тасавурынъда, хатыранъда текрарлана биле. Сенинъ алынъ пек мушкюль олгъаныны аньлап, бир хабер алмакъ истедим, — деди балачыкъ. — Сен сабырлы ол. Акълынъдамы башынъда эки дане тёпе олгъаны ичюн акъранларынъ эки апайынъ оладжакъ деп эриштире эдилер, лякин сенинъ джанынъ агъырмай эди. Янбашынъда кобелекке бенъзеген бенинъ бар эди, оны балаларгъа косътермектен утана эдинъ. Акъылынъдамы??

— Десене, бир вакъытлар мен сен эдим? — о къаршысында тургъан баяз тишли, эсмери бетли, къаверенки козьлю, анасы тиккен къыска штан ве сантрач кольмекни ипрангъандже кийип юрген огъланчыкъны баштан-аякъ сюзди. — Эбет, эписи акъылымда, эписи, — деди.

— Азбарынъызда ат ерине къочкъар мингенинъ ве бабанъдан котек ашагъанынъ акъылынъдамы?

Ярамазлыгъым ичюн чокъ керелер котек ашагъан эдим. Ич раатлыкъ бильмеген чалыкъ бир бала эдим... Сен балалыгъым, алла шаат, бир кимсеге кыйышлыкъ япмадынъ, кимсенинъ джаныны ботен агърымдынъ, кимсени нафиле ынджытмадынъ, элинъден кельгени къадар хайырлы ишлер яптынъ. Сенде бир тюрлю къарь-къасевет ёкъ, сенинъ ич бир еринъ агъырмай, лakin огъланчыкълар мытлакъ къарт олалар. Инанмасанъ ма-нъа бакъ: сен мен олгъанынъ киби мен де сеним. Сенинъ къартлыгъынъ олам. Сонъ, насыл, бегенесинъми??

Къартнынъ огюнде тургъан хаялет гъайып олды. Бошлукъкъа бакъаркен яшлыгъы оны бу аньде зиярет эткенине къуванды. Онынъ череси шимди башкъа тюрлю: беденинде тек сукенен тери къалгъан, чатма къашлары астындан ёргъун ве тюссиз козьлер бакъалар. Юзюни орюмчек агъы киби сарып алгъан бурюшиклер-

нинъ бир къысымы осюк чал сакъал астына гизленген. Вакъыт кимсени аджымай, чайнай, эзе, ёгъура экен.

«Эгер мен бешарет олгъан олсам Эминем мени севмез эди, — деп тюшюнди гъурурле. — Эбет озъ-озюньи макътамакъ яхшы шей дегиль, дюльбер муче ве дюльбер яшайыш кечмиште къалды, деръя-денъиз алып кетти...Эписини вакъыт ютты, фуртуналар савурды. Екяне аджиз къартлыкъ къалды. Ах, сени заваллы...»

Лякин бираздан озюни акълады: «Къарт исем не олгъан? Табийй ал. Эр шейнинъ ахыр-сонъу олгъаны киби, омюрнинъ де сонъу ола. Онъа чаре ёкъ. Бу дюньягъа эр кес невбетнен келе, невбетнен кете. Аят къайдеси, иште. Онъа окюнмек олмаз. Догъгъанынъа, яшагъанынъа къуван, шукюр эт...»

Зеининде кене тувгъан койлери ве денъиз саили джанланды. Онынъ ички назары огюнде догъмуш дагълар этеклериндеки тоз къая астындан гедже-кунъдюз шырылдап акъкъан чокъракъ пейда олды. Онынъ генч ве севги чокърагъы... Эмине даа яш бала экенде достчыкъларынен бирликте омузына балабан ез гугюм котерип, оларнынъ эвлерининъ янындан кечип сувгъа кете тургъан.. Ыллар кечип, ильк корюшюв де чокъракъ башында кечти. Чокъракъ оларнынъ анъында бир джанлы темсиль, мешъаль киби олып къалды. Эминликнен айтмакъ мумкюн ки, чокъракъ ве севги онынъ къанына-джанына, синъирлерине синъди. Чокъракъ дегенде, мытлакъа севимлисини анъа, севимлисини анъгъанда исе чокъракъны хатырлай... Я насыл этип хатырлама сын: омюринде энъ татлы ве энъ къуванчлы дакъкъалар чокъракъ башында къысмет олды да я! Чокъракъ башында кечкен джыллы ве бульбуллер откен яз геджелерини насыл унутсын! «Бинъ бир гедже» масалына бенъзеген геджелер. Ана-бабаны унутып, къучакъларыны керип бири-бирине ынтылгъан геджелер. Нефеслери къарышып бири-бирине къавушкъан геджелер!..

Инкяр ёкъ, о да эр кес киби гунахлы инсан. Тек сабий гунахсыз ола биле. Узун ве мешакъатлы омюринде коръмеген ве бильмеген шей къалмады. Нелерни кечирди башындан! Тарифлесенъ-инанмазлар, уйдурма дерлер. Лякин омюрининъ сонъунадже догъмуш койлерине садыкъ къалгъаны киби. севимлисине де садыкъ къалды.

«Джаным, инан манъа, сенинъ огюньде меним виджданым тер-темиз, лекесиз. Мен санъа нисбетен ич бир

вакът хаинлик ве хасислик ялмадым. Истер инан, истер инанма, — къргакъ дудакъларны кыбырдатып фысылдады о. — Сениң севгинъ манъа дешетли, агъыр дакъкъаларда кучъ-такъат берди, къанлы чарпышмаларда мени бинъ бир белядан ве олюмден къртарды, чюнки эр дайым сениң кыяфетинъ козюм огюнде эди... Мен де башкъаларына кôшулып, джанымны авучыма алып, хышымлы, мудхиш дженкте башындан сонъунадже иштирак эттим, элимден кельгени къадар Буюк Ѓъалебемизни тезлештирдим, якъынлаштырдым, асрет кунълерни кыскърттырмакъ ичюн курештим, чекиштим, дженклештим... Лякин не къабаат ишледик де, амансыз акъсылыкъларга огърадыкъ? Кимнинъ акълына кельсин, бу кунълерни кореджегимизге...»

...Дженк биткенининъ экинджи куню оны махсус болюкке чагъырдылар. Кôлуна ёлланма туттырып:

— Орта Асияга огъурлы ёллар, — дедилер.

— Анъламайым, не ичюн Орта Асияга кетеджек экеним? — Сёз кыйтарды о. — Меним эвим, ана-бабам, нишанлым Орта Асияда дегиль де, озъ ватанымда Кърымда яшайлар.

— Суаль берильмесин! Тайинлеген ерге етип баргъан сонъ эписини анъларсынъыз. Шимди исе ёлунъызны адаштырмай, биз бельгилеген тарафкъа ёненъыз. Анълашылдымы?

Кыйда анъласын! Ким буны анълая биле? Анълаша-джакъ шейми бу асла? Буны акъыл-фикири, бутюн анъы анъламага ред эте эди. Тюкюририм ёлланманъа! Ана-бабасыны, койлерини, севимлисини озъ козьлеринен коръмегендже бир кимсеге, бир тюрлю эмиш-демишлерге инанмаз!

О Орта Асияга дегиль де, догъру ана-юртуна ёл алды.

Эвлерине етип баргъандже не чеккенини тек озю биле. Комюр ташыгъан вагонларда, тесадуфен машиналарда, джаяв юрди. Ашсыз-сувсыз къалды. Нидже ёл азаплары чекип ниает койлерине келип чыкъты, койлерини танымады. Озъ козьлерине инанмады. Не бу: эсми-тюшми? Не ола бу дюньяга асла? Акъылга сыгъмайджакъ бир шей! Хараплангъан тувгъан ана-топракъ оксюз бир алда бошлукъка чевирильген, гуя насылдыр къргъынлыкъ, насылдыр мараз онынъ бутюн варлыгъыны куль-виран эткен... Ялынъыз анда-мында тёметли ят адамлар долашалар. Таныш-билишлерден бир тири джан корюнмей. Не олгъан койдешлеринен? Кыйда бу халкъ?

О артына-огюне бакъына-бакъына койлерининъ кыйыш-къонгъур ёкъушлы-энишли сокъагъындан юреркен, неге огърагъаныны бильмей эди. Кийиклешип къалгъан копеклер ве мышыкълар ондан сескенип къача эдилер. Мына тувгъан азбар къапыларына да етип барды, лякин кимсе къаршылап алмады. Мына, ниает, эвлери... Бир ерде сес-солукъ эшитильмей, мезарлыкъ сюкюнетинде булуна. Не ичюн оны кимсе къаршыламай? Дженк битти де я, о эвлерине сагъ-селямет къайтып кельди. Ана-бабасы, къыз къардашлары ичюн козъайдын... Къайда олар? Балалыкъта киби: «Ана!» — деп къычыраджакъ олды, лякин сеси богъазында тыкъылып къалды. Эвлерине кирмеге къоркъты ве сакъына-сакъына, яваш пенджереден ичери бакъты... Эр саба анасы якъа тургъан, лякин сёнип къалгъан оджакъларыны сечти... ве юреги шув этти. Шу анъ ичинде бир шей узюльген киби олды. Сонъ босагъа янында, аякъ астында, къыз къардашлары чокъракътан сув ташыгъан сыныкъ бардакъны коръди. Эгилеп сыныкъ бардакънынъ бир парчасыны котерейим дегенде, чардакъларында кимдир пейда олды ве серт давуш иле:

— Кимсиз сиз? Не керек сизге? — деп джекирди.

О бирден сескенди ве башыны котерип таныш олмагъан кишиге тикленди.

— Буны сизден сорамакъ керек. Биревлернинъ эвинде не япасынынъыз? Тюшюнъиз бакъайым чардакътан! Бу бизим эвимиз.

— Ким инаныр сизинъ эвинъиз олгъанына? Янълышасынынъыз. Мында сизинъ бир чёпинъиз биле ёкъ. Эвинъиз де, баркъынъыз да. Анъладынынъизмы?! Бир шейинъиз! Тез кетинъиз мындан, акс алда милицияны чагъырырым, сонъ кеч олур, — деп кельмешек ашыкъмай сырыкъларнен ясалгъан мердивенден ашагъы энди де, онынъ огюне келип: — Не дедим санъа? Элинъ-аягъынъ сагълам олгъанда ёкъ ол мындан. Кимге айттым? Деф ол, хаин! Кет!

— Эй айдут, не дейсинъ сен? Биревнинъ эвинде шорбаджылыкъ япмагъа ким рухсет этти санъа? Ах, сени домуз огълу домуз, — деп о, кельмешекнинъ богъазына япышты ве оны богъа башлады, лякин кельмешек онынъ къолундан сыптырылып къачты. Къорадан бир къазыкъ чыктарып кельмешекнинъ пешине тюшти, амма кельмешек табана къувет, тапсанъ ал. Къайтадан азбарларына къайтып кирди. Азбарларыны бельден от-олен баскъаныны энди абайлады. Акъырлары омрагъан, къо-

ра йыкългъан. Аранлары, кумеслери бом-бош. Копек-лери биле корюнмей. Эр ер бербат. Аджеба, мында насыл афат юзь берди? Эвдекилер насыл къаза-белягъа огърадылар? Десене, эр кесни немсе-фашистлери атып ташлады? Ёкъса арбий досту, халкъынъызны сюргюн эттилер, деп айткъаны догърумы?

Азбар ортасында къатып къалып, козьлерини фал таш киби парылдатып, дагъларны-ташларны, койлерини, чевре-этрафны козетти ве эр шейнинъ фаркъына барды. Демек, досту догърусыны айткъан. Ах, езитлер! Бакъ сен оларнынъ япкъанына! О джебэде къан-терини тѣкип, джан берип джан алгъан вакъытта пис-арам мельунлар ана-бабасына, къыз къардашларына, севим-лисине къылынып, фашистлернинъ къылынгъаны ет-мегени киби, эписини бутюн халкънен берабер къыйыр-чыйыр эткенлер. Не къадар хиянетлик! Бунъа къатланмакъ олурмы? Бунъа ким даяныр? Я рабби, сен барсынъмы-ѳкъсынъмы? Сен къайда бакъасынъ? Ёкъса сенинъ адынъ-ѳлынъ яланмы? Бир талай гуняхсыз бала-чагъаны, къарт-къуртны, къадын-къызларны тар-мар этип ташлагъанлары не? Оларнынъ не къабааты бар?? Не ичюн акъсызлыкъкъа ѳл бересинъ, не ичюн джеллатларны чарпындырып ташламайсынъ?!

Чекисиз элем юрегини ашлады. Окесинден, чаресиз-ликтен не япаджагъыны бильмей азбар мейданында о якъ-бу якъ тез-тез адымлай берди. Ёкъ, бойле яшамакъ олмаз! Бойле яшавдан олюм яхшы дегильми. Козьлерини къан басты, юрегинде къозгъагъан афакъан къайнап ташты. Уруштаки къанлы амансыз чарпышмаларда киби, огюне расткельген эки аякъ адам сыфатлы махлюкъларны, ким олса олсун, богъмакъ, соймакъ, кесмек,парчаламакъ истеди... Бу дюньяда асла инсан деген инсан бармы, ѳкъса эр кес джанавармы? Гъалиба, инсан къалмагъан. Ойле исе неге бакъып тура? Мельунларнынъ эпини гебертир. Бирисини аджымаз! Бабасы, анасы, къыз къардашлары, нишанлысы, койдешлери, — эписи ичюн ахтыман алыр!

Шу арада эв кошесинде банаки оларнынъ чардакъларында долангъан кельмешек пейда олды.

— Ах, сенинъ баба-деденинъ динине-иманына къоярым, — деп о кене къазыкъкъа япышып онъа таба чапкъанда, дигер бир кошеден гизли кельген эки сарышын йигит апансыздан онынъ устюне атылды, урды-йыкълар ве къолларыны сыртына къайырып къайыш къушакъ или сыкъып багъладылар. Сонъ экиси

де тизлерини онынъ аркъасына тиреп, тантаналы суретте козьлерини парылдатып, кулюмсиреп, четте тургъан милиционерге бакътылар.

— Сен ким оласынь? — деп сорады милиционер. — Нечюн эв саибини урдынь?

— Башта бир эв саиби мен олам. Бу бизим эвимиз, — джевап къайтарды о, агъызына-бурунына толгъан чамурлы топраккыны тюкюрип. — Мында меним анам-бабам, къыз къардашларым яшай эдилер. Мен джебе-ден къайтып кельдим.

— Яшай эдилер, — ырджайды акимие т векили. — Билемиз хаинлернинъ насыл яшагъанларыны... Идареге алып барынъыз, анда онен анълашырмыз, — эмир этти о йигитлерге.

Оны итеклей-итеклей, чеккелеп ве етеклеп та бала-лыкътан таныш олгъан алчачыкъ кой Совети бинасына алып кирдилер. Стол бшында бир къолу чолакъ олгъан орта яшларында эркек киши отура эди. Бес-белли дженк иштиракчиси. Янъы кой Совети реиси онынъ къолларыны чездирди ве отурмакъ ичюн скемле косътерди. Ода ичинде тек милиционернен экиси къалды. Йигитлер чыкътылар. Реис ашыкъмай, бирер-бирер онынъ веси-къаларыны тешкерди ве къайтарып берди.

— Бугунъ мында къона билесинъиз, амма ярын саба тайинлеген еринъизге кетинъиз. Сизге мында яшамакъ ясакъ этиле, — деди реис. — Къорантанъызны махсус кочюрийген халкълар арасында аранъыз.

— Демек, мен озъ эвимизде, озъ ватанымда мусафирим. Ойлеми? — асабийленди о.

— Мен не япа билем, меним къолумдан не келе биле, — омузларыны къысты реис. — Озюнъиз коресинъиз.

Кой Совети реиси, милиционерден гизли, диварда асылы тургъан «улу даийнинъ» ренкли буюк колемли ресимине ишмар этти. Портретнинъ ашагъысында: «Яшасын совет хлкъынынъ узюльмез ве сарсылмаз сталиндеже достлугъы», — деп язылгъан шиарны окъуды ве сес-солукъсыз кой Советини терк этти.

Энди къайда барсын? Кой Совети реиси бир гедже къалмагъа изин берсе де, о торбачыгъыны омузына ташлап, демир ёл станциясына ёнеди. Анълагъанына коре, бугунъден отърю о да махсус кочюрийгенлерден бири. Я не ичюн махсус кочюрийген олсун? Зорбалыкънен кочюрийген, ондан да догърусы, копек киби ана-топракътан къувулгъан дегильми?

Затен о йыллары «махсус», яни русча «спец» деген

сёз пек сыкъ къулланыла эди. Мисаль оларакъ: спецотдел, спецкомендатура, спецкоманда, спецпак, спецпереселенец, спецучет, спецслужба, спецраспределитель ве иляхри. Я да айрыджа «спец», яхут мутехассыс, озь ишининъ устасы, демек. Омюрининъ сонъунадже бутитис, къансувукъ, казарма ве апсханелерни анъдыргъан, чокъ маналы сёз даима онынъ анъында терен нефрет къозгъай эди. Аселет биревлерни акъаретлеп, дигерлерини устюн косътермек макъсад иле ойлап тапылгъан сёз, иште. Оны догъургъан фашизм ве сталинизм эди. Онынъ тюбю-тамыры ГЕСТАПО ве НКВД ханелеринде джойыла эди... Инсан юреклерине къоркъу, дешет ве итаат беслеген сёз... Зорбалыкъ ве зулумлыкъ ақимметине хызмет аткен сёз... Лянет сёз!

Шимди о зиллетли куньлерни хатырлар экен: «Не ичюн мен о вакъыт эвимизнинъ яны «саибини» ве эллеримни къайыргъан йигитлерни гебертип озь башыма етмедим? — деди озь-озюне ве джевап берди: — Чюнки сенинъ кокюсинъде даа аз-бучукъ олса да, умют къыгъылчымылары джылына эди. Тек онынъ ичюн. Лякин, валлай-билля, юрегинъде зерре къадар къоркъу ёкъ эди. Сен о маали бельки тувгъанларынъ сагъ-селяметдир деп умют этип ёлгъа чыкъкъан эдинъ. Чыкътынъ амма... джеллят Гюрзанынъ панджасына илиштинъ...»

... Орта Асияда о чокъ вакъыт ач-зелиль комендантан къачынып кой-койден тувгъанларыны араштырып юрди. Ниает, алланынъ кенъ-къулан тузлу топракълы чёллеринде джойылгъан чет бир къышлакъта сагъ къалгъан койдешлеринден бирисини расткетирди. Сабыкъ къомшулары Абляким агдадан догъмушларнынъ такъ-дирини бильди.

Эки оксюз къалгъан эркек алчачыкъ, лайнен ясалгъан басыкъ, дым, тонукъ джамлы бир озьбек эвчигинде ян-янаша отурып, бири-бирининъ козьлерине бакъмагъа къоркъа эдилер.

— Танъ аткъанда, — деп башлады озь икяесини башыны тёбен алып букленип, къартайып къалгъан Абляким агъа, — апансыздан дюмбирдеп къапымыз къакъылды. Тасырды о къадар къатты, талапкъар эди ки, сескенип тёшегимден туруп, къоркъа-пыса мандалны итедим. Къапыны ачар-ачмаз босагдадан сиялы арбий адамлар сюрип кирдилер: эки аскер, бир офицер. Юкъу серсеминден немсе-фашистлери къайтып кельдилер деп сандым, абайласам-озюмизинъкилери. Офицер

къююн джебинден насылдыр кягъытны чыкъарып: «Девлет Мудафаа Комитетининъ Ферманы муджиби, Совет укю-мети адындан, Ватангъа нисбетен хаинлик япкъанынъыз ичюн, сизлер халкъ душманлары, деп илян этилесинъыз!» — деп окъуды ве азыр олмакъ ичюн он дакъкъа муддет берди. Ашыкътыра-ашыкътыра джыллы тешектен бала-чагъаны турсатты ве тышары чыкъардылар. Бакъсакъ, бир бизни дегиль де, бутюн кой джемаатыны аякъкъа турсаткъанлар. Эр кесни эвлеринден къувып койнинъ ортасында топладылар. Кимсе къаршылыкъ косътермей, я насыл косътерсин, арамызда ялынъыз балалар, ихтияр зайыф кишилер ве къадын-къызлар бар. Бундан бир къач кунъ эвель ишке ярагъан бутюн эркеклерни «эмек джебэ»сине деп топлап, къайдадыр алып кеткен эдилер.

Аджеба, насыл хаинлик япкъанмыз экен? Мында душман къувулгъан сонъ сиялы аскерлернинъ не ишлери бар? Алымыз не олур, бизни не беклей? — киби суаллер мийими ёра башладылар. Кимдир эпимизни атып ташлайджакълар деп къычырды. Танъ тынчлыгъында къопкъан фигъан-ферьяд этимни-тенимни титретти. Аджджы агълав, къычырувлар, къаргъышлар, лянетлер, сёгюшлер, окюрюв... эписи къарышты. Копеклер улуй, сагъылмагъан сыгъырлар мунърейлер... Орталыкъ зый-чув, сес-шамата... Алекет! Къыямет! Дерсинъ ахыр зман...

Не олаятыр-акъылым етмей, фаркъына баралмайым, бир шей анълап оламайым. Эгер бу вахшийликни гитлерджилер япкъан олсалар, анълашылыр эди, лякин бизлерни къыйыр-чыйыр эткенлер «озюмизинъкилери», «бизимкилери» эдилер. Офицерлернинъ де, аскерлернинъ де фуражкаларында къызыл йылдыз бар эди. Къарт-къурт, бала-чагъа демей, эпимизни язда мешур «Дюбек» тютюни япракълары къуруткъан арангъа къападылар ве атта аякъ ёлуна бармагъа ясакъ эттилер. Къач бакъайым. Къачарсынъ я! Этрафымыз бекчи толу, ондан гъайры бутюн койни пулемётчы аскерлер алкъага сарып алгъанлар. Инсан дегиль, сычан къачалмаз... Тютюн къуруткъан аранда бир гедже туттылар. Саба эртеси къайдандыр бир талай «Студебеккер», «ЗиС» ве «Полуторка» машиналары зынъкъытып кельдилер, Эр кесни алель-аджеле машиналаргъа юкледилер ве демирёл станциясына алып кеттилер. Анда бир джан къалдырмай бизлерни беклеп тургъан мал ташыгъан сасыкъ вагонларгъа тыкъыштырдылар ве, бабам сени, кимисини Уралгъа, кимисини Сибирьге, баш-

къаларыны Орта Асиягъа дагъыттылар. Узун эшелонлар арды-сыра бири-бири артындан, курсакълары инсанларнен толу адждерхалар киби, мемлекетнинъ чешит кошелерине ёл алдылар. Ёлда не чеккенимизни тариф-лесем-инанмазсынъ. Аман-аман бир ай ичинде бербат вагонларнынъ ичинде битледик-къуртладыкъ, аздыкъ-тоздыкъ. Хусусан оладжакъ шей балалар ве къартларгъа олды. Гъариплернинъ ярысындан чокъу ёлда кечинди. Ёлнынъ сонъунда адамларымызнынъ сайысы баягъы эксильди, вагонлар ярысы бошады. Демирёл кенарлары кърымтатарларнынъ мезарларына чевирильди... Ойледже, биз мында Орта Асиягъа келип тюштик. Ябанджы, алышмагъан икълим шараити олгъан улькеге чыр-чыплакъ алып келип т ктилер. Т ктилер амма, къайда бараджакъсынъ? Мында бизни ким беклей эди? Сыгъырмагъа еримиз ёкъ. Кунеш ойле бир къыздыра ки, даянманынъ хареси ёкъ. Язнынъ сыджагъы Алланынъ хышымы киби куйдире-якъа. Башымызны сокъмагъа бир талда тапылмай. Не аш, не сув. Чай къайнатмагъа биле савут ёкъ. Узакъ ёлдан сонъ эр кес меджалсыз алда, таш-бетон перронлар устюнде серильди къалды. Эки-учъ кунъден сонъ эки юксек копчекли къодалакъларгъа юклеп бирер-экишер, эпимизни чет-буджакъ ерлешкен къышлакъларгъа ташыдылар.

Кърымнынъ буллюр киби темиз чокъракъ сувуны къайдан тапып аладжакъсынъ? Ач къарынгъа бир къач дане зердали ашап да, арыкътан быланчыкъ чий сув ичсенъ, биль ки, ишинъ битти: гъайры аякъкъа туралмайсынъ. Тиф ве исал хасталыкълары етмегени киби, оларгъа сытма да къошулды. Эджель ат ойната... Мевталарны комип етиштиралмаймыз. Эр Алланынъ куню къоранта-къоранта адамларымыз кечинелер. Ольгенлерни коммек ичюн эркеклеримиз ёкъ. Къартларымыз исе озьлери хаста ве ярдымгъа мухтаджлар. Ольген балачыкъларны озь аналары топраккыны къолларынен тырмалап, кичик бир чукъурчыкъ ясап, анда комелер. Сай къазылгъан мезарларны шакаллар къазгъалап, бала джесетлерини чыкъарып парчалайлар. Памукъ тарлаларында джеэннем атеши киби, сыджакъ кунеш алтында, сабадан акъшамгъадже ашсыз-сувсыз чалыштыралар. Ал-такъаттан кесильдик. Ерли халкъ бизге саткъын татарлар, сизлерни мында чалыштырып ольдюрмек ичюн кетирдилер, деп акъаретлейлер. Чюнки бизлерни сюргюн еримизге кетирмезден эвель Ички ишлер болюги хадимлери ерли халкъ арасында бизлер-

ге нисбетен нефрет дуйгъусы ашлап етиштиргенлер. Бизлер, гуя, къан ичиджи джанаварлар экенмиз, энъ-семизде учюнджи козюмиз, башларымызда гизли бу-лунгъан бойнузларымыз бар экен эмиш... Джаиль авам халкъ укюмет тарафындан даркъатылгъан бу яланлар-гъа инана ве бизге къыйыш бакъа эди. Базылары исе булар насыл махлюкълар экенлер, деп бизлерден чет-ленелер, сакъыналар... Корьгенинъ киби алымыз пек мушкюль. Сонъу хайыр олсун. Бала-чагъамдан айыры-лдым, дюнья юзюнде екяне озюм къалдым. Сенинъ-килери де, озюмкилери де козюм огюнде алемден оттилер. Алайыны озъ къолларымнен джыйдым. Сени-нъкилерини де, озюмкилерини де. Бир кимсеге Алла таала озъ эвлядларыны коммек къысмет этмесин. Къо-лай беллейсинъми, джандан татлы эвлятчыкъларынынъ къара топракъкъа теслим этмек. Къырылдыкъ, къардаш, чибин киби къырылдыкъ... Бу Совет укюметине не ола бильмем? Не зарар кетирдик онъа, не яманлыкъ иш-ледик, не къабаатымыз бар? Десе Сталин даиймизнинъ бир шейден хабери ёкъ? Дженк битти деп къувана эдик.Огълан ве къыз балалар совет танкларыны ве аскерлерини гуль-чечеклернен къаршылап ала эдилер. О десенъ... Кешкем оларны чекиштирип ольдюргендже, танкарнен баштырып ташлайларды... Корьмегенимиз-ни косътердилер. Бекир, акъ-адалет къайда? Гъали-ба,Алла таала да шашыргъан... Асырлар бою къурып кельген ювамызны дагъытты ташладылар...

Къалгъаныны озюнъ билесинъ, — деп сусты Аб-ляким агъа ве сонъра къошты: — Эминенъи дженк йыллары немселер облавада къолгъа тюшюрдилер ве озъ Германияларына къуллыкъкъа айдап кеттилер. Со-нъки такъдири манъа бельгисиз. Гъайыпмы, сагъмы, — бильмейим.

Абляким агъа отургъан еринден котерилип азбаргъа чыкъты. Бош эв ичинде пайнозю къалды. Абляким агъанынъ сёзлери онынъ юрегине зезрли окълар киби санчыдылар. Гуя кунеш сёнди, кок авдарылды, ер ярыл-ды... Ах, ким ичюн, не ашкъына фидаи дженклешти о? Ана-бабасыны,къыз къардашларыны, бутюн ватандаш-ларыны джеллятларгъа талатмакъ ичюнми?!.. Юреги янды-куйди. Отургъан еринде юмрукъларынен башына ура берип, зар чекип, ичин-ичин агълады. Бираз тынч-лагъан сонъ, козю огюнде балалыкъта юзъ берген деше-тли бир вакъиа джанланды. Оларнынъ софасынынъ таванында эки къарылгъач юва ясады ве балачыкълары-

ны чыкьардылар. О, эр саба төшегинден турар-турмаз башта софагъа чапып чыкъа ве «озь» кьушчыкъларыны сейир эте. Бир сефер софагъа чыкъкъанда гъафлет къалды: къарылгъачлар ювасы таба акъырын балабан бир йылан джылыша эди. Дёрт данечик даа кёр ве чыплакь кьушчыкълар, йыланны анасы беллеп, ич сакъынмай, инджечик боюнчыкъларыны ювадан узатып, сап-сары ве назичик чокъучларыны керип чивильдеше эдилер. Сонъ бирден сустылар ве юваларынынъ ичинде гизлендилер. Шу анъде кьушчыкъларнынъ анасы учып кельди ве йыланны корип шашты-шашмалады. Гъарип ана-кьуш яйгъара котерип, чаресиз бир алда, ювасынынъ этрафында айлана берди. Йылан исе ана-кьушнынъ арекетлерине аслы кьулакъ асмай эп ювагъа якъынлаша эди. Мына энди йылан юва ичине башыны сокъты ве бахтсыз ана-кьушнынъ козю алдында бирер-бирер онынъ севимли явруларыны ютты йиберди... Ах, сени шефкъатсыз дюнья! Юткъаны-юткъан, ашагъаны-ашагъан...

Кимерде инсан тюшюнде басыла ве алсызлана, кьычыраджакъ ола-кьычыралмай, кьыбырданмакъ истей-кьыбырдаланмай... Тыпкьы бойле вазиятке о эсинде огърады. Тургъан еринде къатты къалды. Сонъ бирден абдырады, азбарда чалышкъан бабасына чапты. Эльбетте, олар йыланны урып тюшюрдилер, сонъ башыны эзип, кьурсагъыны ярып къарылгъач явурларыны да чыкьардылар, амма не файда? Къарылгъач балачыкълары энди джансыз эдилер, ана-кьуш янып-куйип бош юва этрафында эп учмакъта эди... Онынъ юреги исе аджыныкълы дуйгъу иле аля даа сызламакъта эди. Лякин эп бир не исе де, къатильнинъ акъкъындан кельгенлери себеп, гонъюлинде насылдыр енгиллик ве хошнутлыкъ сезиле эди. Демек, амансыз къатиль озь джезасыны булды, къачып кьуртулмады...

«Олар да сизлерни тирилейин юттылар. Йылан къарылгъач явурларны юткъаны киби, сизни де юттылар, — ынъырданды о, ана-бабасыны, кьыз къардашларнынъ сымаларыны хатырлап. — Багъышланъыз, аначыгъым, сизлерни кьорчалап оламадым, явуз душманнынъ башыны йылан башы киби эзалмадым... Не япа билем?! Багъышланъыз.»

Бундан сонъ о бу тар дюньяда янъгъыз озю къалды. Не ана, не баба, не къардаш. Энди ким ичюн яшасын? Кимге кереги бар? Кьуванч къалмады. Кьуванчсыз яшав олурмы? Оны энди бир шей меракъландырмай эди.

Онъа эписи бир эди, истер дюнья патласын. Насылдыр серсемлигине, юкъу бейутлыгъына далды. Акъылдан чылдыргъан серсерий киби, чайхане ве вокзалларда кезди, расткельген ерде геджеледи. Мераметли адамлар аджынып бир къапым отъмек узатсалар ашады, узатмасалар-ач-зелиль юрди. О насылдыр худжур бир вазиетте булуна эди. Гуя озь-озюни кенарда турып сейир эте. Кимерде озь-озюни чимчиклеп де бакъа эди, десене бу устю-башы урьян-пурьян, кир-кифос, сакъа-лы кокрегине къадар асылып тюшкен, дервишлерге ошап къалгъан эвсиз-баркъсыз, сокъакъларны бойлап юрген адам о? Демек, озюни текмиль ёкъ этмеген экен. Акъылынынъ четинден олса да, инсан сыфатыны джойгъаныны ве бир кунъ ола дивар астында, эвсиз копек киби геберип къаладжагъыны анълады. Агъыр, терен бир тюш эсиринден уянгъан киби озюни ис-этти. Уянды амма, юрегини къара сакъыз киби даа бетер лякъайд-лыкъ сарып алды. Дюньясындан тёньюльди. Къафасында ильк оларакъ омюр иле эсаплашмакъ фикири догъды. Лякин поезд копчеклери астына озь озюни ташламагъа козь кестиремеди. Эльбетте, догъгъан сонъ яшамакъ керек. Не къадар кучъ олса олсун, омюрининъ сонъунадже, сонъ нефеске къадар яшамакъ борджлу-сынъ. Акс алда сени не инсанлар, не Алла багъышлар...

Шукюрлер олсун, титис макъсадындан вазгечти ве озюне лайыкъ иш къыдыра башлады. Онынъ яхшы зенааты бар да! Оджа дегильми о? О даа файда кетире биле. Балалар! Мына ким онынъ сёник юрегинде омюрге нисбетен меракъ ве джошкъунлыкъ догъура биле!

Яшагъан шеэрини дёрт доланды, бутюн мектеплерни акътарды, лякин бирисинде онынъ ичюн ер тапылмады. Кърымтатар олгъаныны бильдилерми-шап этип огюнде къапы орътюле эди. Ниает, бир озьбек мектебинде директор озь месулиети алтына къоркъа-къоркъа онъа рус тили ве эдебият дерслерини алып бармагъа теклиф этти. О разы олды. Лякин чокъкъа бармай энди ишлери бир ёрукъ олды дегенде, ишке къабул эткен директор озь узурына чагъырып оны иштен бошамасыны риджа этти.

— Не ичюн? — анъламады о. — Зан этсем, авале эткен вазифеньизни гъайретле беджерем.

— Кыйметлим, онъа бир сёз ёкъ. Манъа къалса, эльбетте, сизни бир якъкъа йибермез эдим. Алып баргъан дерслеринъизни пек бегенем. Лякин мени догъру анъланъыз, — ич чекти директор. — Насылдыр бир ахмакъ тюшюнип тапкъан ки, мегер, кърымтатар оджа-

ларына совет балачыкларыны окъутмагъа ясакъ этиле экен. Себеби неде, догърусыны айтсам, бильмейим. Афу этинъиз. Джанынъыз агъырмасын.

Неге джаны агъырсын? Онынъ энди кимсеге джаны агъырмай. Кимге джаны агъыраджагъыны да бильмей. Бутюн дюнья къарышты. Энди кимге мураджаат этсин? Лякин чалышмакъ керек. Ич олмадым кенди-кендини бакъмакъ керек. Бу кереси къыдырув ёлы шеэр джива-рында гедже-кунъдюз тютеп тургъан гидролиз заводы-на алып кельди. Анда чиленгирге шегирт оларакъ ишке алдылар. Ишчилер ятакъханесинде ятып-турмакъ ичюн ер де бердилер. Онъа да шукюр, сокъакъта къалмады. Я шукюр этмей къайда барсын. Бир айдан сонъ муста-къиль ишлеп башлады. Эбет, гайка бурмагъа чокъ акъыл-идрак кереги ёкъ. Намус иле чалышты. Ра-къы-шарап агъызына алмады. Ичкиджиликке бериль-меди. Мемуриет тарафтан атта алгъыш да къазанды. Ким бильсин, итимал, яваш-яваш вакъыт кечтикче эски яралар савушыр, окюнчлер унутылыр эди, лякин ишине кене шейтан къарышты, инсан алчакълыгъы, пислиги кене озь арам юзюни косътерди.

Девамы бар.

ДЖЕВАИРЕ

КЪЫШ ГЪАНИМЕТ КЕТИРЕ

Къар обалап, ель уфюре.
Не аэнкли сазы бар.
Гъаниметли къыш бабанынъ
Берекетли язы бар.

Кунеш чыкъмай эп гизлене
Булутларынынъ тѣрюнде.
Ала къаргъа эркелене
Тарлаларнынъ орюнде.

Къар куртюги къалын олса,
Этраф джайнай, къувана,
Кенъ арыкълар сувгъа толса,
Бол-берекет топлана.

Геджелери ель увулдай,
Санки дерсинъ боразан.
Фатма къартгий юкъалаймай,
Дува эте эр заман.

Ель давушы ошап кете,
Кийик айван сесине.
Битай кене дува эте,
Нелер тюше эсине?

Кунеш чыкъса, йылтырай къар
Санки мерджан, сидане.
Къыш бабада гизли сыр бар,
Берекети — мердане.

Кунеш чыкъса, алем куле
Тогъайларнынъ назына.
Ала къаргъа окелене
Къышнынъ къары-бузына.

Тарлаларда, секельтекте
Къар йыгъышы бем-бесяз.

Гъаниметке имза чеке
Юзъини черткен серт аяз.

Къатты аяз орьнек оя
Пенджеренинъ джамына.
Ель толасып, башын къоя
Дерелернишъ янына.

Торгъайчыкълар пысып бакъа
Чардакъларынышъ тенинден.
Эв сачакълар шиджи такъа
Отъкюр аяз елинден.

Седже эте берекетке
Мераметли къыш деде.
Кевделенсин мемлекетке —
Бол эрзакълы абиде.

УЛУ ИНСАНПЕРВЕР

Исмаил бей Гаспринскийге

Халкъымызнынъ бай афызы, улу инсанпервер,
Маарифчи, мутефеккир акъ ёлуна атлангъан.
Къаранлыкълы айдынлаткъан юртнынъ парлакъ фенери,
Сеадетке кокюс керип, эр уджюмге къатлангъан.

Уриетке, адалетке саф гоньюльнен къарагъан,
Къарт тарихнынъ сескендирген фельсефеси, фикир.
Халкъкъа бахыт, сеадетинишъ чарелерини арагъан,
Шериатны фенер этип, къорчалагъан зикирин.

Къаранлыкълкъа чыракъ якълкъан чин бирликин тиклеген,
Коралмагъан зулюметнинъ титис къара кольгесин.
Истикъбалли келеджекки зенинне юклеген,
Айдынлатмакъ арзусынен къаврап яткъан улькесин.

Келеджекке земин арап, бар дюньяны долашкъан,
Акъ-адалет джерьянында эдждатларгъа базангъан.
Шериаткъа седже этип, алимлернен сырдашкъан,
Тюркий халкънынъ сайгъы, урьмет, иззетини къазангъан.

Джанлликлер, ёкъсызлыкълар орькен аткъан о заман.
Гаспралы несиллерге илим, бильги ашлагъан.

Ешилъ ада къучагында къанат керген «Терджиман»
Джанлъ халкъым энъсесинде мойсасыны ташыгъан.

Джанллике дарбе бермек — васнети, ишети,
Бирлик — деди, — несиллерге эм ишинде, тилинде.
Тамыр атып, чечекленсин хырпалангъан миллети,
Дюльбер Кърым къучагында, тувгъан, оськен илинде.

Девир, инсан козь юмса, тарих ольмей асыл да,
Юз къыркъ йыллыкъ юбилейинъ халкъымызгъа рух берди.
Ешилъ ада саилинде сермеп бааръ фасылын
Несиллериниъ монълу гонълюн, ирадесин котерди.

Эр бир сёзюнъ, эр келименъ халкъымызнынъ ангында,
Эр адымда сильтем берип, гонъюллерни джоштыра.
Шаирлернинъ, кедайларнынъ истикъбали танъында
Ильхам ашкъы кевделене, къафиелер къоштыра.

Асыр атлап юбилейинъ седжде къарты, яшына,
Джан бойлап алимлериниъ джиддийлетти назарын.
Алтын сувнен языладжакъ къабиришъиниъ ташына,
Чал тарихкъа мешъаль олсын Хансарайда мезарынъ.

САЛГЪЫРГЪА

Омрюминъ саарин сеннъле сырдаштым,
Кумюшдай сувларынъ кильпильдеп акъкъанда,
Сынъырсыз хаялнен саилинъ долаштым,
Бай юртум коксюне орденлер такъкъанда.

Чаталлы юрекнен чевренъни айландым,
Шифалы Ватанда хош эди гонъюлим.
Истикъбалъ минбсерин ялынъда ойландым,
Огюмде кейф чатып, джылмайды тюз ёлум.

Ялынъда чубарлы къабурчакъ тиздим мен
Юрегим теллери къуванчнен ургъанда,
Тамшанып, тавланып, этрафынъ кездим мен
Яшдашлар ярыннынъ бинасын къургъанда.

Саф дильден севинип, назланып динълединъ
Гурьделни яшлыкъыннъ шенъ къувнакъ сазыны.
Къарсамба, фесаттан ёрулув бильмединъ,
Къойнунъда кечирдик мевсимлер языны.

Шень, хафиф ельчиклер юзюньни опыкенде,
Тыныкъ сув далгъасы урулды ялыгъа,
Этрафкъа инджидай тамчылар сепкенде,
Къыйметинъ денгъишем дюнъянынъ малына.

Къайда я чевренъде юзюмлер сарымы?
Къушлар да йырламай къуругъан далынъда.
Ипранды татарнынъ айбетли Къырымы,
Баржалар сесленмей сепкилли ялынъда.

Кунешнинъ зиясы шевкъ берсе санльге,
Сувларынъ тавланып инджидай йылтырай.
Джианны девирсем, тенъ ёкътыр бу нльге,
Кунъдюзи-шенъ кунеш, геджеси-толгъан ай.

Халкъымыз джебирисен Ватандан къувулды,
Аджувсыз сачылды пек узакъ иллерге.
Дсерлик, гъурбетли элли йыл бель бувды,
Мудавет тотлы кирт асылды тиллерге.

Бельки де, эндиги танымай къалырсынъ
Юзюмни джыранды-бурюшник баскъанда.
Билемен, чезильмез ойларгъа далырсынъ,
Джеллятлар несильни кирпичтен аскъанда.

Не ичюн аджеба, къуругъан беденинъ?
Шеффафдай сувларынъ къойнунъдан айрылгъан.
Билемен, тотлангъан ичинъде элемшъ,
Гунасыз несильчюн къабургъанъ къайрылгъан.

Эльбетте, сземен, чевренъе бакъкъанда,
Къабурчакъ, ташларынъ серсери алында.
Хышымлы девирлер юрегинъ якъкъанда,
Къушлар да агълады тереклер далында.

Асретли девирлер букледи белимни,
Иллерни долаштым тенъ тапмай Салгъыргъа.
Гъам, кедер, анзар титретти элимни,
Мельэм де булмадым юректе агърыгъа.

Зарындан айрылды юреклер пердеси,
Гъурбетлик, гъариплик, мискинлик девринде.
Бир-бирин корьмеди баласы, дедеси,
Эбедий козь юмды къыйналгъан ерниде.

Гъарип халкъ чырлынды, ыдрынды, тѣкти тер,
Буларны сезмеди кимсенинъ назары.
Сабийлер агълавын динъледи кокнен ер,
Чѣллерде чомпайып къалгъанда мезары.

Аслы да унутылмай о мудхиш сарп ёллар,
Тельчелеп оттилер юрекнинъ зарыны.
Яшавчан, чыдамлы, чалышкъыр огъулла
Эслетти джиангъа эмекнинъ барыны.

Яраббим, эксильди бу юкнинъ агъыры,
Ветангъа себатнен талпынып халкъ акъа,
Къаныкъып сув ичер улькемнинъ Салгъыры,
Бирдемли эмекен япармыз талакъа.

Айбетли, Салгъырым, юртумнынъ кобеги,
Чаларгъан асыргъа ачтынъмы сырынъны?
Джанымдан азизсинъ, козиумнинъ бебеги,
Къабул эт бу мунълы, асретли йырымны.

СЮТ ТИШИНИНЪ АГЪРЫСЫ

Поэма

Физулиге ве огълум Ровшангъа

Сентябрь бирде, мектепте дерслер энди башлангъанда, белли олды ки, дёртюджи сыныфнынъ джемий балаларынынъ сют тишлери яз татили кунълеринде тюшип биткен. Сыныфта тек бир огъланчыккыннынъ сют тиши даа тюшмеген. Самед агъзыны ачып селям бергенде, балалар онынъ сют тишини коръди ве Самеднинъ устюнден кульдилер.

Сонъра бир къавий йип тапып, онынъ бир уджуны Самеднинъ тишине, дигер уджуны къапыгъа багъладылар.

Биринджи дерс, мектепке бир къач ай эвельси кельген дживан къыз — Чимназ оджапченинъ дерси эди. Иште, Самеднинъ тишини чыкъараджакъ адам Чимназ оджапче олмакъ керек эди.

Самед къоркъакълардан дегиль, лякин къапы артында Чимназ оджапченинъ аякъ давушлары эшитилгенде, онынъ юреги еринден къопкъан киби олды, къапы ачылганынен, еринден атылып турды ве Чимназ юрек урувыны вуджудынен ис этти.

Самеднинъ тишине багълангъан йип узюлип, бир уджу къапынынъ зембелегинде, экинджи уджу Самеднинъ агъзында сют тишинде салланып къалды.

Самед барып ерине отурды. Шу куню дерсте Чимназ оджапченинъ нелер айткъаныны Самед эшитмеди — къулакъларында оджапченинъ юрек урувы эп янъгырай берди. Самед юкъламагъа яткъанда биле, шу юрек урувлары къулакъларында акс сада берип, эп текрарланды.

Янаша одада чыракъ яна. Бабасы къош тюфегинен мешгъуль. О, ярын сааръде кене авгъа кетеджек. Диварда къара черчивели ресимден анасы бабасына севине-севине бакъа.

Самед догъгъанда, анасы вефат эткен. Самед ярыкъ дюньяны корип башлагъанындан берли анасыны даима къара черчиве ичинден, олюм пенджересинден севине-севине бакъып тургъаныны коре.

Анасы бабасыны пек севе экен. Бу койде оларнынъ севгиси киби севги олмагъан дейлер. Бельки, Самед дюньягъа кельгенде, анасы шу севгининъ атешинден янып ольгендир, шу севгини докъуз ай юреги астында беслеп, озъ тувгъан баласынен пайлашмакъ истегендир.

Анасынынъ юрек урувыны омюр-билля унутмам деп беллесе де, не къадар тырышмасын, о, шу юрек урувны ич де хатырлап оламай эди. Энди Самеднинъ къулакъларында тек Чимназ оджапченинъ юрек урувлары акс сада бермекте эди.

Бойледже, Самеднинъ юрегинде насылдыр дуйгъу яваш-яваш догъды, тепрене башлады. Самед буны бутюн вуджудынен ис этти. Лякин онынъ не олгъаныны ич де анълап оламады. О, къальбинде пейда олгъан шейден эм хошлана, къувана, азачыкъ да, къоркъа эди.

Даа мейва не олгъаныны бильмеген, омюринде ильк баарини корьген фидан да, озь далларында пейда олгъан биринджи мейвадан тамам бала киби, эм леззет алыр, севинир, эм де баладжасына къоркъар.

Самеднинъ юрегинде догъгъан шу мейванынъ ады — севги...

Бу шей севги эди, кельди башына,
Алладан къоркъмады, меним балам,
Бакъмады бала яшына,
Агъзындаки сют тишине бакъмады,
меним балам,

Бу шей севги эди, кельди башына!
Бу буюк дюньяда бу аз яшынънен
Эздинъ чокъ шейлерни бу сют тишинънен.
Таттынъ бу алемнинъ чокъ аджджысыны,
Кечтинъ онынъ кулюнден ве атешинден,
Севгисинде илиштинъ бу дюньянынъ,

Залым севги кёрдир, санъа нейледи,
Бойле залым эджель ёкътыр, дерт ёкътыр.
Корюнир элинде назик ерлери,
Меним балам, севгиден имдат ёкътыр.

Бу севгидир, меним балам,
Омюрлерден узун севги.
Бир элинен бешиклерни тербеткен,
Бир элинен къабирлерни къазгъан севги.

Бу севгидир, меним балам,
Бир балтадыр, къаарь киби,
Далымызны кескен севги.
Къайда олсакъ, эджель киби,
Бизни тапып кельген севги.

Бу севгидир, меним балам,
Бинъ йылларнен тургъан севги.

Козюнден яш тамчылагъан,
Элинден къан тамгъан севги.

...Кимсинъ, кимсинъ, меним балам!
О феръядлы юзюнь таныш,
О ямавлы тизинъ таныш,
Чатылгъанда — къашынъ таныш,
Агълагъанда — козюнь таныш,

Балаларнынъ, фиданларнынъ
Энъ факъыры, энъ гъамлысы,
Эр кестен чокъ агълагъаны,
Сен дегильмидинъ, ах, балам?

Дейсинъ, безъ танъда кене
Севги сени истеди,
Ёлларынынъ дёрт тарафтан багълады.
Эндиден сонъ бу севгидир,
Сувунъ да, отъмегинъ де,
Сумбуль киби юргенинде
Севги урлукъ ташлады.

Ине къадар омрюмизнен
Дюньядан кече-кече,
Меним балам, бинъ йылдыр ки,
Яшаймыз биз бойледже.
Бинъ йылдыр ки, юрегимиз дамар-дамар
Севги иле багълана бу ер юзюнде.
Тозундан йылдызынадже,
Огълундан къызынадже
Эр шей эсаплана бу ер юзюнде.
Бу дюньянынъ севгиси де ольченир,
меним балам,
Сайымызгъа болюнир,
Боюмызгъа бичилир, меним балам.

Лякин чюйден энди тюшкен тон киби,
Не чокътыр дюньяда севгиге кулип,
Форса сатып юргенлер, дудакъ бургъанлар.
Не чокътыр дюньяда къол-къолгъа кирип,
Севгисиз кезгенлер, чыплакъ кезгенлер.
Севгисиз опюшлер чыплак ,
Къызларнынъ дудакълары къапалыр
япракъ-япракъ,

Къырылгъан фильджанлар киби,
Къуругъан денъизлер киби,
Севги де тюкенир, бу ер юзюнден.
Дюньяны бош къолнен доланыр севги,
О якъкъа, бу якъкъа узаныр севги,
Севгенлерни арар козю — тапалмай,
Йигитни тапкъанда, къызны тапалмай.
Севгенлер тек олур бу ер юзюнде.

Дудакъларынь бир шей дейлер, фысылдайлар,
Козьлериньден яш тѣкюлир, меним балам.
Кемиклеринь гьырчылдайлар, гьырчылдайлар,
Сенинь белинь эл букюлир, меним балам.

Бельки, сени, меним балам, бош ерге чыкъаргъан
Озюм мында тура-тура, башкъаны чагъыргъан ме-
Бельки, бу кокнинъ астында мен гуняхкъа баткъанда,
Сен кирген юк астындан омузны къуртаргъан меним.

81

Эр юкнинъ саиби инсан,
Инсан юкю дюнъядыр,
Дюнъянынъ юкю — инсан.

Башымызгъа язылгъандыр
Омузларгъа тюшкен юклер.
Меним балам, бу языдан
Къачмакъ мушкульдир ич деме.
Юк астындан омузыны
Къуртаргъанда уйкенлер,
Балаларнынъ омузына
Юк тюшеркен, сен деме.
Мен бильмейим, меним балам, багъышла,
Омзумдаки берчлер ичюн, багъышла.

БАГЪЫШЛА ...Бу сёзге бакъ, раббим! Эр кес бири-бирине
«багъышла» дей ве кимсе кимсени багъышламай. Аягъымыз-
гъа урулгъан таш бизден афу сорамай.

Ташнен урулгъан къушумызгъа биз «багъышла» деп,
айтмадыкъ.

Бойледже яшаймыз: ташлар, къушлар, адамлар. Биз ур-
гъанлар, бизни ургъанлар...

Къушлар ве балалар бири-бирине бираз бенъзейлер. Ба-
лалар да тюшюнде уча билелер. Тюшюнде учкъан бала бойгъа
кете дейлер.

Тюш эльнен тутулмай, тюшнинъ джаны ёкъ. Бельки де, эр
учкъан къуш джанланып, къанатлангъан тири козьлю бир
тюштир — баланынъ тюшюдир. Айса, балаларнынъ къушлар-
гъа аткъан ташлары недир, пытакъларгъа аякъларындан багъ-
лайылгъан къушлар недир?

Меним балам, корем, сен де шу балаларнынъ арасын-
дасынъ. Бир терекнинъ этрафында даире къурып турасынъыз.
Пытакълардан торгъайлар сизге бакъа — аякъларындаки йип-
лерден хабери олмагъан заваллы торгъайлар. Балалар къычы-
ршалар, торгъайлар урькелер.

Сен де къычырдынъмы, меним балам?!

Бу дюнъяда балаларгъа алдангъан
Къушлардан да языкъ не бар, я, раббим?
Аягъындан пытакъларгъа багълангъан
Къушлар нечюн къанат къакъар, я, раббим?!

Языкъ, къушлар чапаланыр, чапаланыр,
Къанатлары пытакъларгъа илишер,
Коктен ерге эленген къуш тюкюнден
Балаларнынъ сачына къырав тюшер.

Тереклерни къопаралмай негзинден,
Гъарип къушлар ёрулып, коктен энер.

Бу кичкене, бу яп-яш джеллятларнынъ
Аягъы астында, азап ичинде
Ольген къушлар бир дамардан асылгъан
Юрек киби, къалтырай титис йипте.

Къушлар дегиль, бизмиз ольген, бельки де,
Бильген къайда — олю кимдир, тири — ким?
Анда тургъан эли къанлы меним огълум, бельки де,
Анда ольген о къушчыкъ да, бельки, меним юрегим.

Япракъ энер о къушларнынъ ачыкъ къалгъан козюне,
Солакъ киби аякъларнынъ къанлы йипи алынмаз.
Эндиден сонъ о къушларнынъ юзюне
Кокнен багълы къапы ич де ачылмаз.
Айырмаймыз торгъайны бульбулинден, -
О къуш киби юреклерге агълайыкъ,
Эр заманнынъ шаирлери элинде
Тюркю язгъан къалемлерге агълайыкъ.

О къушлар да бираз бизге агъласын,
Бу юрексиз омрюмизге агъласын.
Бельки, бизден хаберсиздир о къушлар,
Яхшымыздан, писимизден хаберсиз.
Бу агъаргъан сачымыздан хаберсиз,
Бу бурюшик сачымыздан хаберсиз.

Устюмизде леке къалды о къушларнынъ къанындан.
Юз чифт урба денъиштирдик, кене о къан кетмеди.
О йипнинъ излери даа сызлай пытакъ джанында,
О къушларнынъ сеси инълей тереклер къулагъында.

Бельки, мына бу къушлар къанат къакъып,
Оле-оле бизни севип къаргъарлар.
Бельки, мына шу йипчикнен о вакъыт
Шу къушларнынъ аягъына багъларлар.
Бельки, о бир дюньядан, ер астындан
Эр сефер шу йипнинъ уджундан чекип,
Уянтыр, уянтыр бизни бу къушлар.
Шу йипке асылгъан оюнджакъ киби,
Ойнатыр, ойнатыр бизни бу къушлар.

Башымызнынъ язысындан,
Багърымызнынъ башындан

Биз бу йипни чезалмамыз ольгендже.
Бу дюньянынъ топрагъындан, ташындан,
Къадынларнынъ назындан, къаргъышындан,
Къопып-къопып учалмамыз ольгендже.
Биз агълармыз — бизни кулер бу къушлар.
Гизленирмиз — кене корер бу къушлар.

Бу къушларны корьмейик деп,
Козюмизни юмармыз,
Тюшюмизде корермиз бу къушларны.
Бу къушларнынъ аягъына йыкъылып,
Ялварырмыз: — Якъамызны бошанъ, — деп, —
Саба-акъшам тынчлыгъымыз ёкъ олды,
Геджелери тюшюмизге кирменъ, — деп.

Юкъумызда олю къушлар тирилер,
Къанат къакъып силькерлер булутларны.
Аякътаки къанлы йиплер узюлир,
Гъырчылдарлар терекнинъ тамырлары.

Къушлар тартар тереклернинъ далындан,
Де чинарны, акъкъайынны котерир.
Бу топракъкъа япышырлар тереклер,
Къушлар тартар ве топракъны котерир.

Къушлар тартар, къалкъар эвлер, ышыкълар,
Бир-бирине дёнер копек, мышыкълар.
Къадынлар да, балалар да къычыршар,
Къоркъакълар да, батырлар да къычыршар.

Къычырырмыз: — Къуртар бизни, акъ танърым!
Къушлар къайда бизни тартар, акъ танърым?!
Бельки, къушлар тарта-тарта алкетип,
Бошлукъларгъа атар бизни, акъ танърым!.

Таш-борангъа тутармыз биз къушларны,
Бирер-бирер урармыз биз къушларны.
Учкъан къушлар кок юзюнден текюлир,
Таш атармыз кокте бир къуш къалгъандже,
О еяне къуш да бизге кучь келир
Кене чекер дюньямызны талгъандже.

Керчектен де, янъгъыз къуштыр, акъ танърым,
Бу дюньяны шеэр, ульке котерген.

Бу дюнъяда энъ сонъки бир шаирнинъ
Юрегидир бизни, бельки, котерген.

Биз о кѣушкѣа нидже ташлар атармыз,
Кѣадын, бала, йигит, кѣарт — таш атармыз.
Бу дюнъяда энъ сонъки бу шаирнинъ
Юрегини таш-борангѣа тутармыз.

О кѣушнынъ да башына биз етермиз,
Кимнинъ ташы барып тиер о кѣушкѣа?
Козюмизни ачармыз, козетирмиз,
Кок юзюнден учып кельген о кѣушкѣа!

Кок юзюнинъ узаныр эр кѣаргѣышы,
Бу не иштир, эй, коклернинъ агѣасы?
Коре турып дюнъямызнен о кѣушнынъ
Ич эксильмей, ич эксильмей арасы?

Эль ат, бу дюнъянынъ дагъ-ташыны тут,
Дагъ ве ташнынъ недир, недир гунахы?
Бу дюнъягѣа озюнь япыш, озюнь тут,
Йыкѣылырмыз, йыкѣылырмыз, иляхий!

Бельки, бирден коралмадыкъ о кѣушны,
Бельки, башкѣа дюнъялардан токѣнашып,
Парча-парча дагѣыладжакъ бу дюнъя.
Кок юзюнден шу гѣарип кѣуш энеджек,
Бакѣынъ, о кѣуш кѣайда барып тюшеджек,
Бакѣынъ, кѣайда йыкѣыладжакъ бу дюнъя?!
Кѣуртар бизни о кѣоркѣудан, акъ танѣрым,
Уят бизни бу юкѣудан, акъ танѣрым!..

...О юкѣудан дели киби уянып,
Серсем олып, козюмизни ачкѣанда,
Кѣуш джеседин кѣыдырырмыз утанып,
Тѣшек, ѳргѣан ве ястыкѣлар арасындан...

Олю кѣушлар ерде серилип ята эдилер.
Балаларден бириси:

— Тез олунгыз, кѣачынъыз! — деди. — Чимназ
оджапче келе!

Акѣикѣатен де, ѳлнынъ о бир башындан Чимназ оджапче
келе эди. Дерсинъ о, кѣушларнынъ башына тюшкен мусибетни
дуйгѣан.

Балалар ерде серилип яткѣан олю торгѣайларны алып,

къачып кеттилер. Терекнинъ янында тек Самед къалды. Онынъ аякълары янында олю торгъай ята эди.

Чимназ оджапче онынъ янына кельди, эгилип, торгъайны ерден алды ве Самедге чевирлип:

— Ярын саба я бабанъ, я де ананъ мектепке кельсин!
— деди.

Самед индемени.

— Айткъанларымны эшиттинъми?

Самед кене де индемени.

Шунда Чимназ оджапче Самеднинъ къолундан чекип:

— Къайда яшайсынъыз? — деп сорады.

Самед башынен ишмар этти.

Чимназ оджапче Самеднинъ элинден чекип:

— Юрь, барайыкъ, — деди.

Самед индемейип, Чимназ оджапченинъ эмрине таби ол-
ды.

Кеттилер.

Самед къапыны ачты, олар ичери кирдилер.

Самеднинъ бабасы эвде ёкъ эди.

Чимназ оджапче элиндеки олю торгъайнынъ башыны ко-
терди:

— Зарары ёкъ, беклерим! — деди.

Бу сёзлерни шойле бир тавурнен айтты ки, дерсинъ Самед-
нинъ бабасы келип, бу торгъайны тирильтеджек.

Сонъра Чимназ оджапченинъ козьлери дивардаки ресимге
тюшти:

— Ананъмы? — деди.

Самед башыны саллады.

Чимназ оджапче ресимге бир даа бакъты:

— Не де гузель ананъ бар, — деди. — Керчектен де бойле
дюльберми, я да ресимде дюльбер корюнеми?

Самед ниает тильге кирди:

— Бильмейим, — деди, — мен оны коръмедим.

Чимназ оджапче ресимнинъ къара черчивесини дерсинъ
энди коръген, къолундаки торгъай ерге тюшти.

Самед аман эгилип, торгъайны ерден котерди. Шу анъ
къапы ачылып, ичериге бабасы кирип кельди. Омузында тю-
фек, элинде авлагъан эки тавус тавугъы бар эди.

Самед бабасыны корип, одадан чыкъты.

Чимназ оджапче Самеднинъ бабасыны корип, шашмала-
ды.

Чимназ оджапче бу яш омюринде, щимдигедже ич бир
адамдан къоркъмагъан эди. Лякин бу адамдан къоркъты.
Энъ къуванчлы эри шунда ки, бу къоркъу онъа насылдыр
лезет берди.

Чимназ оджапче бир кереден бу адамнынъ авлагъан тавус
тавукъларынен, кекликлеринен, серкелеринен, джейранлары-
нен озъ тувгъанлыгъыны, якъынлыгъыны ис этти ве тутукъ-
лана-тутукълана:

— Мегер, сиз авджы экенсинъыз? — деди.

Самеднинъ бабасы Чимназ оджапченинъ башындан ая-
гъына къадар сюзип:

— Эбет, — деди, — авджым!..

Бир ав мейданыдыр бу кой, бу шеэр,
Тюфексиз, пычакъсыз бу насыл авдыр?!
Тежаран авджыдыр бутюн эркеклер,
Къадынларнынъ алайы тежаран авдыр.

Бир мазхун бакъышынъ тиер далына,
Къадынлар авланыр, къызлар авланыр.
Узун кирпичкери къанмаз дадына,
Эля козьлер ве къара козьлер авланыр.

Не яхшы, къапымны ачып кельдинъ сен,
Сен меним авымсынъ, таныдым сени.
Бельки, бахт къушусынъ, учып кельдинъ сен,
Къайдадыр омзунъдаки къанатынъ сенинъ.

Диварлар гуль ачар — элинъ токъунса,
Чекилир танърынынъ эли бу эвден.
Бираз тютюн иси, барот къокъусы,
Бираз да къан иси келир бу эвден.

Пек тикилип бакъасынъ сен бу диваргъа,
Ресимге бакътыкъча, яшланыр козюнъ.
Чевирейик ресимнинъ юзюн диваргъа,
Бир ольген севгининъ руху кусъмесин.

Белькиде, бир тюштир, о, ольген къадын
Козълеримни юмсам — къайтыр о, бельки.
Севги алласы эди о къадын,
Онынъсыз АЛЛАСЫЗЫМ дюньяда, бельки.

Ольгенге не бар, къалгъангъа языкътыр,
Ольген — ольди, къалгъан энди нишлесин?
Дейлер: аллалар ольмей... Яландыр!..
Алла ольген ерде бенде нишлесин?!

Яры — зор, яры — хош кетер ольгенлер,
Бир вакъыт бош къолнен кетмей ольгенлер.
Къолу тийгенинен етеклер эли,
Козю корьгенинен етеклер козю.
Къабирлер арттыкъча дюнья тар олур,
Ольгенлер талмайып, етеклер бизни.

Тежаран етеклер эр ольген адам,
Эр къалгъан адамнынъ тирилигинден.
Отъмекнинъ дадындан, сувнынъ дадындан,
Чечекнинъ исинден, кульнинъ исинден.

Тирилернинъ эписи бираз ярыджан,
Бир къуру кольгемиз, бир бош къаралты.
Иляхий чекеджек, къачан олса да,
Топракънынъ устюни топракънынъ асты.

Билем мен, ольгенлер тирильмез — анджакъ,
Меним о дюньядан аладжагъым бар:
Бельки де, олюмни олюмнен алмакъ,
Олюмни олюмнен деньишмек олур.
Сен де, гузель ханум, мени багъышла,
Сени къоркъузмасын элимдеки къан.
Меним авладыгъым бутюн бу къушлар
О, ольген къадынъга чалынгъан къурбан.
Юз къушнынъ, бинъ къушнынъ олюми, бельки,
Онынъ олюмине тенъ келе билир.
Ахыр-сонъ кунълерден бир куню, бельки,
Оны о деръядан ала билирим.

...Ёкъса, сени шайтип, танъры кетирди,
Ёкъса, о дюньядан кельген мелексинъ?
О къадын ольген, олюйим, олю —
Бельки де, сен мени тирильтеджексинъ?

Сачларынъ не яман йымшакътыр, йымшакъ,
Сачынъа тийсем мен — элим тирилир.
Мен ойле билирдим, ольгендим, алла,
Ёкъса, джанымдаки олюм тирилир?!

Тирилир ичимде юрек, иляхий,
Мен тирим!
Мен тирим!
Мен тирим кенел
Тирилер яшамакъ керек, иляхий...
Иляхий, бинъ рахмет ольгенлерине...

...Самед кичкене эллеринен къора тюбюндеки топракъны
къазып, олю торгъайны дефн этмек истеди.

Топракъ къатты эди, Самеднинъ тырнакъларыны агъырт-
ты...

Сустырырмыз, сусар бинь-бинь тилинен.
Дюньянынъ таш сабры киби сабыр ёкъ.
Къабир чокътыр, бир баланынъ элинен
Къазылгъан къуш къабри киби къабир ёкъ.

Тек бир авуч къара топракъ етерлик,
Къушлар бизден козь яшы да истемез.
Тек бир къарыш къабир къазсакъ етерлик,
Бир пармакъдай башташы да истемез.

Не де бенъзей къушларнынъ,
Балаларнынъ олюми —
Эписинден дюньяда бир шей къалыр:
Балаларнынъ тойгъандже яшалмагъан омюри,
О къушларнынъ тойгъандже учалмагъан кокю
къалыр.

Баба огълум, себеп будыр, бельки де,
Балаларнынъ табуты таш кибидир.
Бельки, мына шу табуткъа къоюлгъан
Балаларнынъ яшалмагъан омрюдир.

Не яхшы ки, табуты ёкъ къушларнынъ,
Бу табутнынъ астына нелер тёшердик?
Бутюн коклер шу табуткъа юкленип,
Бельки, бизим омузларны эзерди.

Бельки, бакъып седамызгъа бу бала,
Ольген къушкъа къабир къазгъан бу бала,
Бу табуттан омузымны къуртарыр,
Башымызнынъ тёпесиндеки коктен,
Бу кунештен, бу йылдыздан, бу айдан,
Бу булуттан омзумызны къуртарыр.

Не де яхшы яшаймыз биз бойледже,
Эр гуняхны ювып бозгъан тапылып.
Не де яхшы, бу дюньяда кичкене
Торгъайгъа да къабир къазгъан тапылып.

...Бельки, меним къабрими де къазгъан бар.
Кунъдюз къазар, гедже къазар къабримни.
Чокъучынен чокъуй-чокъуй топракъны,
Бир кичкене торгъай къазар къабримни.

Эй-вах, даа насыл омюр сюрдим мен,
Олюм деген шей менден узакъ кезер.

О торгъайны, бельки, юз йыл корьдим мен,
Демиишим ки, гъарип торгъай чокъ кезер.

О торгъайнынь еми бельки, меним, мен,
О торгъайнынь чокъучында ашым мен.
Чокъучынен ура-ура бу торгъай,
Кунълеримни, йылларымны чокъучлай,
Къара-къара теллеримни чокъучлай,
Чокъучынен ура-ура бу торгъай.
О торгъайнынь чокъучына асылып,
Гизленмеге бир кошечик тапмайым.
О чокъучнынь аджджысына даянып,
Агъланмагъа джанымдан шей тапмайым.

Чокъучлай, чокъучлай мени бу торгъай,
Бу джанымдан нидже джанлар айрылыр.
Менден къопып яваш-яваш пек уфакъ
Тазе-тазе урлукълар айрылыр.
Чокъучлай, чокъучлай мени бу торгъай,
Къатты агъры къопар меним джанымдан.
Джанымдаки агърылардан къабарып,
Къызым къопар, огълум къопар джанымдан.
Баба огълум, мен недирим, недирим,
Мен недирим, къайдалардан мен къоптым?!
Бабамны да шай чокъучлады торгъай,
Джанынынь агърыларындан мен къоптым.

Бельки, шайдыр, не тувгъан бар, не ят бар,
Бу дюньяда эпимиз бир чий урлукъ.
Бельки, шайдыр, биз адамлар, адамлар.
Несиль-несиль чокъучлангъан сый урлукъ.
Не олса да, авуч-авуч урлукъ сепкен эр ерге,
Не олса да, баштан башкъа
Аят-къардаш торгъайдыр.
Бельки, шойле бир урлукътыр бу дюньянынь эвели,
Бельки, «Алла» денильген шей
Тыпкъы шойле бир торгъайдыр.

Бельки, нидже бинъ йылларнен бойледже,
Шу торгъайнынь чокъучындан
Къопып-къопып келирмиз.
Бинъ йылларнен бойледже,
Чокъучлангъан бир урлукътан
Къопып-къопып келирмиз.
Агърылардан, аджджылардан

Кечип-кечип келирмиз,
Кунъдюзлерден, геджелерден
Кечип-кечип келирмиз.

Келеджекте, шойле бир чокъ
Бинъ-бинъ агъры, адджы бар,
Бинъ-бинъ кунеш, бинъ ай бар.
Бир эджельсиз УРЛУКЪ бар ер юзюнде,
Бир эджельсиз ТОРГЪАЙ бар...

Самед торгъайны дефн этип кельгенде, Чимназ оджапче
эвде тавус тавукъларыны темизлей эди.

Бабасы диваргъа таянып, кулюмсиреп-кулюмсиреп, ба-
къып тура эди.

Лякин анасынынъ йыллар девамында бакъып тургъан
къара черчивели ресимнинъ юзю диваргъа чевирилип устю
ортыюльген.

Самед шашты, де ресимеге, де бабасына бакъты.

Бабасы да бирден меселенинъ асылына барып, ресимни
догърултты. Самед кене шашты, ресимдеки анасы кулюм-
сиреп-кулюмсиреп бакъа эди.

Самед козюни ресимден алды ве шу куню тавус тавукъ-
ларынынъ этини агъзына алмады биле...

Шу кунъден сонъ, Чимназ оджапче Самедлернинъ звине
келип кете, лякин эр кереси о кельгенде, Самед кимсеге
дуйдырмайып, эвден чыкъып кетер, эвге пек кеч, Чимназ
оджапче кеткен сонъ, къайтып келир эди. Эр кереси къайтып
кельгенде, бабасынынъ хошнутлыкънен кулюмсирегенини
корер эди.

Лякин бир кере Самед эвлерине къайтып кельгенде, къа-
пыны не къадар чекмесин, къапы ачылмады.

Къапы ичериден мандаллангъан эди.

Самед аякъларынынъ уджуна турып, пенджеренден бакъты,
ве, бабасынъ Чимназ оджапчени коръди. Чимназ оджапче
бир балабан бем-безд къуш киби узанып ята. Бу, бельки,
бабасынынъ авлагъан энъ гузель къушудыр. Лякин бу къуш
тири эди. Чимназ оджапченинъ эплери бабасынынъ бойнуна
сарылгъан, дудакълары бабасынынъ бетинден, козьлеринден
опе эди, аякълары...

Бакъма, меним балам, бала бойле шейге бакъмаз!..

Лякин Самед бакъа эди.

Дивардаки о къара черчивели ресимден анасы да бакъа,
бакъа-бакъа кулюмсирей, дерсинъ севине эди. Неге севине
эди, акъ танърым?!

Сонъра Чимназ оджапче кетти. Эвде тек бабасы, бир де
анасынынъ ресими къалды.

Лякин Самед шу куню агъзыны ачып, бабасынен лаф этмеди, башыны котерип, анасынынъ ресимине бакъмады.

Саба Чимназ оджапче Самедни язы тахтасына чагъыргъан-да, Самед таш киби сусты.

Чимназ оджапче: — Яз! — деди.

Лякин Самед шу къара тахтагъа ич бир шей язмады, тахтагъа тикилип, бакъып турды. Дерсинъ, шу къара тахта шу анъ ачыладжакъ, белгисиз бир сонъсузлыкъкъа, уджсыз-буджакъсыз къаранлыкъкъа шу пенджеренен бакъып, Самед ким-нидир кореджек.

Кимни?!

Бешиктен табуткъадже
Омрюмиз акъ узъре къара языдыр.
Бойле экен, меним балам,
Бу тахтанынъ къара юзю
Нечюн акънен язылыр?

Омюр денильген шей — узун, я да къыскъа —
Дюнъянынъ энъ агъыр дерсидир деме.
Бу къара, къап-къара язы тахтасы
Бизим омрюмизнинъ терсидир деме.

Йылдыз-йылдыз йыртылгъан кок юзюдай
О тахтаны сёз-сёз йырткъан биз олдыкъ.
О къара тахтанынъ къара бетинден
Догъулгъан сёзлерни туткъан биз олдыкъ.

Яздыкъ-сыздыкъ энине ве боюна,
Шу къара тахтанынъ эр къарышында
Из къалдырып элледик.
Алдандыкъ, меним балам,
О язы тахтасына,
Эр языны сильмек мумкюн белледик.

Яздыкъ-сильдик — севинчимиз-гъамымыз
Эр сёзден, эр арифтен, чызыкътан кечти.
О къара тахтадан кечтик эпимиз,
Дерсинъ, бир къап-къара кузьгюден кечтик.

О кузьгюде элимизнен язылгъан
Нидже-нидже адлар кечти,
Тувгъанлар, ятлар кечти.
«Ат» да яздыкъ,
«От» да яздыкъ, —
О кузьгюден йылкъы-йылкъы атлар кечти,

Чимен-чимен отлар кечти.

Кечкен кечти — бир де дөнип,
О кузьгюден кечалмаз.
О атларны чаптырмамыз,
О отларны чаламамыз.
Меним балам, бу не иштир,
Бакътым, башкъа чыкъалмадым,
О кузьгюден эр кес кечти,
Сен не ичюн кечалмадың?

Чапаланып уруласынь о кузьгюнинь ичинде сен.
Бельки, шайтип чапарсынь, бельки, шойле
бичимде сен.

Неден бойле сыландынь сен,
Терденми я, козьашлардан?!
Бир тамчычыкъ сувунь чыкъмаз
Шу кузьгюден ялыгъа.
Кузьгю баса башчыгъыньдан,
Боюнъ чыкъмаз о кузьгюден ялыгъа.
Къуругъан, чатлагъан дудакъларыньнен
Чагъырысынь, сес бермезлер сесинье, —
Чапаланып, озюньни бир сес санарсынь.
Назик эллериньнен, аякъларыньнен
О язы тахтасында серилип ятарсынь.

Бу къара тахтада къаралар битем,
Шу къап-къара козьлеринь, меним балам.
Шу къара тахтада джюнджийип кетер
Япракъ-япракъ сёзлеринь, меним балам.
О сёзлерни къопаргъан ёкъ, джыйгъан ёкъ,
Бинь чагъыр, седанъа къулакъ салгъан ёкъ.
Башкъалар сесинье агъырлар къошсын,
Бу къафесни сен озюнь къыр, меним балам,
Дарагъачлар озь адыны къошсын сесинье,
Озюнь озь адынъны чагъыр, меним балам.

Ёкъса, тилинь къобуз чалар, шашарсынь —
Озь адым тилиме энмей, дейсинь сен.
Къолтутушыр, урушырсынь,
Озь адыма кучюм етмей, дейсинь сен.

Кель, къыйнама озюньни де, ятны да —
Кучюнь етмей кенди элял адынъа.

Меним балам, агъыр кунъде ады да
Бу дюньяда эйи келир адамгъа.

Кимдир къалгъан бу дюньяда?
Омюр ёлу дюньянынъ барса-кельмез ёлудыр.
Меним балам, бу дюньяда ольгендже,
Эр кес шайтып озь адынынъ къулудыр.
Ольгендже джанымызнен джулялаймыз адымызны.
Этимизнен, къанымызнен джулялаймыз адымызны.
Тен-джаны олмаса да, эти-къаны олмаса да, —
Кене, кене бу дюньяда эр шейнинъ
Ады озь джанындан чыкъар.
Ташнынъ, сувнынъ, ерининъ, кокнинъ
Ады озь джанындан чыкъар.
Озь адына етер кучю,
Эр шей сестен тюшип къалыр.
«Сув» дегендже — сув ёрулыр,
«Таш» дегендже — таш йымшаныр,
«Ер» дегендже — ер бираз даа батар ерге,
«Кок» дегендже — кок бираз коктен тюшер.
Ичимизни бир севги кемирген киби,
Ойланмайып, «северим» деген киби,
Севгимиз сестен тюшер.

...Етер энди, меним балам,
Озь адынъны чагъырма,
О язы тахтасындан къопып-къопып
Бу къафесни къырмагъа
Даа сесинъ къалдымы?

Ер юзюнде аякъ тиреп турмагъа
Даа бир къарыш еринъ,
Кок юзюнде бакъмагъа
Бир къарыш кокюнъ къалдымы?
Ерде — еринъ, кокте — кокюнъ
Олмаса, меним балам,
Озь адынъны чагъырмагъа
Даа сесинъ олмаса, —
Балам, къоркъма чагъырмагъа,
Кене бир ад тапарсынъ,
Онда ярдым, онда имдат тапарсынъ.

Оны чагъыр агъыр кунъде, агъыр алда,
Озь дердинъни онъа сёйле, меним балам,
Бу къара тахтагъа, бу кёр тахтагъа

Тут юзюньни: — «Ана!» — де, меним балам.

Къара тахта, козюньни ач,
Корь мени, корь, къара тахта.
О къаракозь, къара сач
Анамны бер, къара тахта.

Къара тахта, танърыдан къоркъ,
«Ёкъ» деме, ёкъ, къара тахта!
Къара тахта, анамны догъ,
Анамны догъ, къара тахта.

Шу куню Самед мектептен эвлерине къайтып кельгенде,
анасы кене дивардан кулюмсиреп-кулюмсиреп бакъа эди.

Бабасынынъ да къош тюфеги диварда асылгъан тура,
лякин бабасы эвде ёкъ эди.

Самеднинъ козьлери яшкъа толды, Самед агъламагъа
истеди. Анасына бакъып: — Кульме! — деди.

Лякин анасы кене де кулюмсиреп бакъа эди. Самед аякъ-
ларынынъ астына стул къойып, анасынынъ бетини диваргъа
чевирди. Сонъра тюфекни дивардан алды. Окълар къайда
олгъаныны биле эди. Бир чифт окъ кетирди, тюфекни окъ-
лады. Онынъ тапанджасыны чекип, азырлап къойды. Сонъра
йипнинъ бир уджуны къапыгъа, дигер уджуны тюфекнинъ
тапанджаларына багълады, озю исе диваргъа чевирилген
ресим артындаки стулгъа отурды. Тюфекнинъ къундагъыны
ерге тиреп, агъзыны юрегине тиреди.

Самеднинъ бет-сымасы тылсымлы сыргъа бурюнди. Дер-
синъ, шимди о, омюринде даа ойнап етиштирмеген бир
оюнны ойнайджакъ.

Самеднинъ йипи тюфекнинъ къапы арасына чекилген.
Самед де йипке, де къапыгъа бакъа, ненидир беклей. Нени
беклей эди, я — раббим?!

Ольгенине къадар нидже къапыдан кечер адам,
Дюнья — бизлер бакъкъан къапыларгъа толудыр.
Бельки де,
Козюмизге чарпкъан бу къапылардан
Юзюмизге ачылгъан къапылар къоркъунчлыдыр.

Меним балам, эпимиз догъулгъанда, агълармыз.
Аналарнынъ багърындан къувулгъанда, агълармыз.
Бельки, яшамакъ дегиль, дюньягъа кельгенимиз.
Бельки, догъулгъан киби, башланыр эджелимиз.

Аягъымыз ерге тийип кучьленгендже,
Адым атып, йылдан-йылгъа олермиз.
Бу дюньяда бир дефачыкъ ольгендже,
Алла билир, нидже кере олермиз.

Бир назлы ханумгъа чеврильгендже,
Бир гузель къыз олер, меним балам.
Назик ери торлангъандже, бир татлы бала олер.
Бу дюньяда аз яшагъан — аз олер,

меним балам,
Бу дюньяда чокъ яшагъан — чокъ олер.

Корьген олмаз ольгенлернинъ къаныны,
Бизлер сагъмыз, сагъ адамгъа ким агълар?
Ким не билир,
Эль-аягъынъ нечюн дыр-дыр къалтырар,
Бир назлы ханумнынъ алып джаныны
Бу гъарип батырнынъ къавий белинде
Сельби киби бир йигитнинъ къабри бар.
Эм олюмиз, эм тиримиз, акъ танърым,
Биз насыл инсанлармыз?!
Бу дюньяда адым аткъан
Джанлы мезарлыкълармыз.

Меним балам,
Не бакъарсынъ манълайымнынъ буршюгине,
Мен де сендай бала эдим бир заманда.
Йыллар кечти, ольди кетти бу бала,
Дефн эттим шу баланы
Манълайымнынъ буршюгинде.

О балагъа бир кимсе яс тутмады,
Атта догъмуш анайы агъламады.
Атта озюм агъламадым, озюм де —
Биялмадым шу баланынъ эли къачан
Къопып тюшти элимден,
Шу баланынъ бети къачан синъип битти юзюмде.

Меним балам, залым эджель кельгендже,
Бу дюньядан бизни алып кеткендже,
Адымызны огренгедже,
Дюньянынъ баш ташлары,
Омюримиз узандыкъча узанаджакъ.
Манълайымызда артаджакъ бурюшклер,

Манълайымызда
Тазе-тазе къабирлер къазиладжакъ.

Талий атып-тутаджакъ
Бизни тобан чёпюдай.
Айлар, йыллар
Далгъа-далгъа кечеджек устюмизден.
Элимизден
Нидже-нидже эллер къопып тюшеджек,
Нидже-нидже излер синъип битеджек
юзюмизде.

Озюмизни эп алдатып,
Авундырсакъ, хайыр ёкъ.
Юзюмизни, элимизни къапатсакъ да,
хайыр ёкъ.

Хайыр ёкътыр, гузель олсакъ, я кяфир, —
Догъулгъандан ольгенгедже,
Айлар, йыллар сюрюлир.
Талий язып-силип къараладыкъча
Джумлемизнинъ бет-козюни
Сыфатымыз япракъ-япракъ чеврилир.

Дюнъ чокъ бакъып кечкен кузьгюлеримиз
Танымайлар бугунъ бизни.
Не яхшы ки, бу дюньяда биз даа
Таня билирмиз эр кунъ, акъ танърым,
Таня билирмиз бири-биримизни.

Не яхшы ки, озюмизни, таня билирмиз даа.
Кузьгюлерде юзюмизни таня билирмиз даа.

Даа савушмай къара сачымыз,
Манълайымыз бурюшип, чатламады.
Даа манълайымызнынъ бурюшигинде
Кузьгюлер сынмады, парча-кесек олмады.
Даа батмадыкъ биз бинъ-бинъ гуняхкъа —
Меним балам, вакъыт даа,
Бу дюньядан кетейик,
Бир гузель юзьнен кетейик,
Танърынынъ къапысына...

Къапынынъ ачылмасынен тюфекнинъ атылмасы бир олды.
Шу къапыны ачкъан адамны сен коръмединъ, меним ба-
лам.

Бу адам ким эди?
Бельки, къомшу балалардан бириси келип сени ойнамагъа
чагъыргъандыр.
Бельки, кене сизге Чимназ оджапче кельгендир.
Бельки де, къапыны тувгъан бабанъ ачкъандыр.
Меним балам, бельки, шу къапыны ачкъан адам МЕ-
НДИРИМ...

Азербайджан тилинден
ЮНУС КЪАНДЫМ терджиме этти.

МЫРЗАНЫНЪ ХАТИРЕ ДЕФТЕРИНДЕН

Учъ кунъ

I. 1902 декабрь 5.

Бугунъ Петербургъга кельгениме он эки кунъ толды. Кърымга къайтаджагъым кельмей. Кърымда не бар? Ич бир шей ёкъ. Бир шей олмагъан ерде, меним де ишим ёкъ. Кърымда эки бинъ десятина топрагъым, дёрт койим ол-маса, анда бир дакъкъа биле отурмаз эдим.

Яшасын Петербург шантанлары, кафе, ресторанлары, къары-къызлары, шампанскийлери!..

Акъшам «Бар» ресторанында эдим. Геджени шай да арув кечирдим... Сарышын дюльбер къыз киби олмаз. Кърымда бундай дюльбер бир къызны къайдан ала-джакъсынъ?..

Биз онынънен мына шай таныштыкъ.

Ресторанда озюме айры бир маса ишгъаль эттим. Озь башыма шампанский ичмеге башладым. Ялынъыз джа-ным сыкъыла. Николай Андреевич де даа кельмеди. Кель-се, «анда» бараджакъмыз... Бельки, шимди бизни «анда» бсклейдирлер. «Анда»килер де арув къарылар. Лякиц, догърусы, мен олардан бездим. Тазе бир шейлер керек. Бульбуль даима бир гуль далына къонып отъмегени киби, меним гонълум де, даим бир къыз узериңде къарар къыламай... тазелик истейим, тазелик...

Дер экеч, къаршымдаки масагъа эки гвардия офицери-нен бир къадыш... хайыр, къадын дегиль, мелек киби сарышын бир къыз келип отурды ве емек сымарладылар.

Мен сарышын къыздан козьлеримни алмадым. Бакъ-тым, бакътым... Ах, онынъ мавы козьлери, бирер кунеш киби,.. кокюси яры ачыкъ, омузлар назик, юварлакъ корюселер...

Мен онынъ сейирине далып тургъанда, омузыма бири-сининъ эли токъунгъаныны дуйдым. Бу, Николай Андре-евич эди. Мени ашыкътырды: «Айды бей, бизни «анда» беклейлер, кетейик», — деди. Мен къулакъ асмадым.

Николай Андреевични отурттым, шампанский сымарладым. Сарышын кызыны онъа да косътердим, дюльберлигине айран кяалды, ах чекти.

Мен кене кыызгъа бакъам, онынъ янындаки офицерлер кыызгын-кыызгын сейлешелер. Сарышын дюльбернинъ джаны сыкългъангъа бенъзеди. Иште, эснеди. Буны корьген офицерлерден бири, онъа эгилип бир шейлер сейледи. Кулюштилер. Не де куле...

Мен козылеримни онынъ козылерине тиктим. Озь-озюмни имтихан эттим. Къадынлар меним бакъышыма даяналмагъанларыны айта ве меним, тавшанларыны гипноз илс озюне чекип алгъан «буа» йыланына бенъзетелер. «Биз де шай, сенинъ козь къуветинъле тылсымланып, ихтиарсыз, сенинъ къучагъынъа келемиз», — дейлер. Мен ниет эттим, илле бу сарышын тавшанчыкыны озюме чекеджегим, илле, илле.

Музыка чала, ресторандаки ипеклер, къумачлар, атласлар ичине комюльген Петербургнынъ киббар къадышлары ве оларнынъ гъаст киббар кийинген шыкъ къавалерлери шампанский толу къаделерини токъуштырып иче, ичелер. Оюн, кулькию...

Мен исе оларгъа къулакъ асмай, оларны коръмей, ялынъыз сарышын дюльберге бакъам. Николай Андреевич мени тюрте. «Етер бей, эп бир ондан санъа къысмет чыкъмаз» дей, куле. Мен айтам: «Сен мени ич раатсыз этме. Кысмет меселесине кельгенде, оны сонъ бакъармыз», — дедим. Кене бакъам... эгер мен бу кызыны озюме бакътырмасам, бей мырза адым ерге батсын.

Сарышын раатсызлана, оны раатсызлагъан меним козылерим олгъаныны дуям. Илле манъа бакъаджакъсынъ дейим. Иште, бакъты; догъру меним козылерим ичине бакъты. Айттым да, козылери кунеш, мавы кунеш. Меним козылеримни къамаштыра, лякин мен инат эттим, козылерим сокъурланаджакъ олса биле, ондан айырмайджакъым. «Буа» киби оны, о сарышын дюльбер тавшанны озъ къучагъыма чекеджегим...

Офицерлернинъ лакъырдысы кызышса керек, кеткен сайын, зияде кычыршалар, бир шей узерине дава этелер. Лякин мен буларгъа къулакъ бермейим, лакъырдыларыны динълемей, эшитмейим, тек сарышыннынъ козылерине бакъам.

Енъдим, bravo!

Сарышын кызарды, янакълары ал гуллер кесильди... (Яхут манъа ойле кельди) козылерини юмды, башыны ашагъы алды... Николай Андреевичке буны косътердим:

«Эгер мен бу гедже шу дюльберге къавушмасам, артыкъ дюньяда яшаман», — дейим. Николай Андреевич дудакъларыны буре: «Мумкюн дегиль, оламаз» — дей.

— Оламазмы? Шимди корерсинъ.

Гарсонны чагырдым. Ондан сарышынны танып-танымагъаныны сорадым. Таный экен: «Бизим Петербургнынъ энъ дюльбер къадыны. Янындакилер исе, кавалерлери», — деп маналы-маналы айта. Танышмакъ мумкюн олып-олмагъаныны сорайым. «Мумкюн. Лякин...» дей. Мен Гарсоннынъ сёзюни кесем: «Лякини ёкъ, иште, санъа, бир «катерина». Меним тезкерем сарышын къадынъга бер», — дейим. Гарсон параны да, меним язып берген тезкерем де ала. Маса устюни джыйыштыргъан олып, тезкерени, къызгын-къызгын сейлешкен офицерден гизли, сарышын къызнынъ элине туттыра...

Арадан эки дакъкъа кечмеди, сарышын ханым башыны тутуп, (башы агъыргъаныны маначыкъ этсе керек,) офицерлернинъ масасындан турды ве софагъа чыкъты.

Мен де турдым, софагъа догърулдым. Эбет, о мени анда беклей эди. Догъру янына бардым. «Ханым джесаретими багышлайынъыз... эгер мусааде берсенъиз, сизинъле таныш оладжагъым...» — дедим. Ханым элини узатты, адыны да айтты. Мен узангъан темиз, без, назик элини незакетле опытим ве озюмнинъ кърымлы олгъанымны айттым.

Мен затен джесюрим. Лякин шампанскийнинъ бир къат даа къошкъан джесаретинден олса керек, сёзюни узатмакъ истемедим. Ойле я, узатмагъа керекмез. Затен, еминим де бар, бу къыз олурса олсун, арзуми онъа догърудан догъру бильдиреджегим. Эгер о меним теклифиме разы олмайджакъ исе, башта меним тезкерем алып, офицерлерни быракъып, софада менимнен танышмайджакъ. Демек, разы оладжакъ.

«Ханым, афу этерсинъиз... сизинъле тена бир ерде корюшмек истер эдим», — дедим. Ханым макъсадымы анълады ве манъа маналы-маналы бакъып, кульди де, яваштан: «эки бинъ...» - деди.

Дюльбер, шырын джилъвели айтты. Мен разы олдым, элини алып бир даа опытим.

Эки бинъ рубле... бу да парамы? Санъа, дюльбер, джаным фида олсун, эки бинъ десятина топрагъым, дёрт койим сав олсунлар.

Ханымкън кечирген геджеми ич де унутмам; омюримнинъ сонъуна къадар акъылымдан чыкъмаз.

Кърымгъа телеграф чекти, он бинъ рубле истейим. Бу

куньлерде к'айтаджакъ эдим, лякин бир афта даа к'алам. Сарышын дюльберге сёз берем.

Тыраш олмак керек. К'адынлар тырашсыз эркеклерни бегенмейлер.

2.1920с., ноябрь 14.

Акъярдамыз. Орталыкъ алекет, халкъ к'арыша. Мен пароходнынъ палубасындан сейир этем.

К'ачаджакъмыз. Большевиклер элине тюшсенъ, бинъ джанынъ олса, бири к'алмаз. Ор к'апы патлады, иште. Акъярда да тюфек патламалары эшитиле. Ишчилер баи к'алдыргъанлар... Зарар ёкъ, бир афта... инает, эки афтадан, к'ене к'айтып келирмаз...

Эм язам, эм де озъ язгъанларыма инанмайым, тюштир беллейим... Токъта, пармагъымы тишлеп бакъайым, тюш олса, агъырмаз, олмаса...

Ай, ай, пек тишледим, г'алиба! Агъырды. Демек, тюш дегиль, керчек... Ах, бу керчек ялан олса да...

Палуба устюнде де, ерде де инсанлар к'арынджа киби к'арышалар. Теляш... Эр кес пароходг'а минмек истей. Бу, тышкы машер кунюне бенъзей.

Биз К'рымдан к'ачамыз, ничюн к'ачамыз?

Эбет, бизни к'увалар... Буз деңъизинден Акъярг'а. Акъярдан Японияг'а к'адар к'юджа бир улъкенинъ халкы бизни к'ува.

Шимди, шу ерде бутюн омюрим козюмнинъ огюнден кече... Ах, не кунълер эди, не кунълер эди... Атка атланыр, кениш топракъларымы доланыр, бир эмримле бир койши йигирми дёрт саат ичинде еринден кочюрор, элим к'ыджыса, онынъ к'ыджысыны койлюлерими... эбет, озъ койлюлерими к'амчилемекле к'андырыр эдим... Бутюн помешиклер де ойле япар эдилер... Биз бир ерде пейда олсакъ, эр кес бизге селям берип: «Бейим, мырзам», — деп, огюмизде эль к'авуштырып турар эдилер. Затен, инсанлар шай яратылгъан дегиллерми? К'уранда, Инджильде де бойле денильмейми? «Биз дюньяда эсирлер ве эфендилер халкъ эттик, эсирлер эфендилерге бойсунмаг'а борджлудырлар», — деп язылмагъанмы? Я шимди ничюн эсирлер танърынынъ эмрине к'аршы кетелер? Ничюн аякланыш, бизни раат омрюмизден айыралар? Ничюн танъры оларнынъ бу ишлерине бизни, биз, байларны к'увмаларына фурсат бере?.. Дюнья юзюнде эр иш танърынынъ истегенинен олур. Ойле исе, бу да танъры истегимидир?..

Меним башым айлана, бу ишлерге, танърынынъ бу икметине акъылым стмей...

Бизим янымыздаки пароход кочти... Шезерде тюфех даушлары сыкълашты... Ана, анда, узакъта, пулемёт да патырдай... та-та-тат... та-та-тат...

Пароходымызнынъ капитаны эмир бере, кочеджекмиз...

Иште, кочтик... Меним кене башым айлана... Кене тюш корем деп, акылыма келе... Пармагтымны тишлеп бакъайыммы экен?..

Хайыр, хайыр, бу тюш дегиль... лякин керчекке де бснъземей... шай тюш киби бир шей...

Эсими башыма топладым, бутюн варлыгъымле, хулюс къальбимле танърыма сыгъындым...

Танърымнынъ озъ сезюни еринс кетирсджегине иманым къавий. Иншалла, иншалла, чокъкъа бармаз, тезден, бир афтадан... инает, эки афтадан кене Кърымгъа къайтырмыз...

Биз энди денъизге ачылдыкъ.... Мен капитаннынъ янына бардым. О, манъа элиндеки дурбинипи берди: «Акъяргъа бакъынъыз!» — деди. Мен дурбинни алып, кери, Акъяргъа чевирдим...

Къызыл... бутюн Акъяр, бутюн Кърым, бутюн кунъдогъуш къызыл болып корюне... Кунъдогъуш якъны къызыллыкъ саргъан...

Денъизни ярып кетемиз. Мен пароходнынъ бурунында отурып, ашагъы бакъам... Анда ялынъыз денъиз бар... Биз денъизнинъ ичиндемиз, дерьялар ичиндемиз, къара къою денъизде кетемиз... амма къайда кетемиз?!

Раббим санъа, сыгъындым... Раббим сенден медет!..

3.1926с., ноябрь 14.

Истанбул. Бугунъ саба дахи эр кунъки киби бастонымы элиме алып, сокъакъларнынъ эйи сипирилип-сипирильмегенини тефтишлеп чыкътым. Али бей, Мустафа бей ве Молла заделерининъ къапы оглери тер-темиз сипирильген. Лякин Паша огълунунъ къалдырымларыны сипирмей къалдыргъанлар. Къалдырым тюбюнде учъ кунълукъ чёплюк топлангъан. Чёпчи Аметни эвинден чагъырып чыкъардым. Эйидже сёгдим: «Айван эриф, не козюме бакъа къалдынъ? Тез сипир!», — деп буюрдым. Хасталангъаныны айта. Хайыр эфендим, бизге ойле долаплар кечмез. Биз фелскнинъ ченберинден кечмишлерденмиз.

Къапысы огюнде чёпчи иле давалашып тургъанымы корьген Паша огълу мени эвине чагъырды. Чокъ эйи адам. Маашымы арттыраджакъларыны сёйлэй. Догърусы, чокъ севиндим. Озюм къартая тюшсем де, лякин къадыным даа

яш. Эбет де, онъа кийинмек керек. Мен бу хусуста онъа акъ берем... Маашым арттырылса, ханымыма мытлакъа янъы фистан аладжагъым.

Паша огълунынъ ашханасы огюнде, хызметчининъ кетирген къавесини ичтим.. Тешеккюр айтып чыкътым...

Фатиден кечкенде, Николайнынъ тюкяны огюнде кърымлы Сейтумерге расткельдим. Оны якъында коръмеген эдим. «Айды, бейим, бирер къаве ичсйик», — деп, мени Бурсалы Асан дайынынъ къавеханесине кетирди. Шапкаларны чыкъарып, къурулдыкъ. Қъавелер огюмизге кельди. Сигарларымызны думанлатып, къавелерни ичтик. Сейтумер менден сорады: «Бейим, ишлер насыл, шимди не вазифедесинъиз?» — деди. Мен айтам: «Сорма, Сейтумер эфенди, сорма. Ишлер кеттикче феналашыёр. Эки айдыр, чёплилер башыйым, маашым да чокъ аз... Сен билирсинъ, мен Қърымдан кельгенде, сандыкъле муджеверат кетирген эдим. Джумлесини сатып едик. Бираз тиджарет феянле огърашмакъ истесем де, ишим юрюмеди. Истанбул туджджарлары бизим Қърымдакилерине бснъземейлер. Эрифлер мени тавукъ киби тинтип, чыпакъладылар... Не исе, шимдилик бир дередже яшаймыз», — дедим. Сейтумер меним чёплилер башы олдыгъымдан хаберн ёкъ экен. Айткъаным киби, шашты къалды.

Қъаведен чыкъып, айрылыштыкъ. Мен догъру эвге къайттым.

Қъары мени козьлери агъламакътап къызаргъан бир алда къаршылап алды. «Не бар?» — деп сорадым. «Не оладжакъ, даа не олмакъ мумкюн. Эв саиби Шейда бей кельди, эв кирасы истеди. Эки айдыр кира бермейсинъиз, эгер бугунъ эки айлыкъны бир дефадан кетирип бермесенъиз, ярын полис чагъырып, сизни къапыдан тышары атарым!» — деди. Мен бираз даа сабыр этмесини сёйледим. Қърым задекяндарына бираз урьмет лязимлигини анълаттым. О мени такъыр этти, омюримде эшитмеген сёзлерими сёйледим...».

Мен къарымнынъ сёзлерини битирмесине мейдан бермедим. Олюмлюк олур деп сакълагъан параны алып, аман Шейда бейге чаптым. Эки айлыкъ кираны юзюнс аттым да, дуэльге чагъырдым.

Шейда бей шашты, тааджипте къалды ве сонъра «Вазгеч, алланы северсенъ!» — деп кулип элини силькти... Эриф къоркты, гъалиба. Мен къапыны шиддетнен къапаттым ве къарым яшына кеттим...

Уйледен сонъра раатланайым деп, бираз яткъан эдим. Шу арада юкълагъаным. Хайыр, эйиликке олсун, тюш

корьдим. Мени, ялынъыз озюми бир гемиге отурткъанлар. Эллерими де багълагъанлар. Денъизде къасыргъа бар. Рузгяр пек шиддетли. Денъиз къутура, дагъ киби дальгъалар денъизге уджюм этелер. Мен эллерими чезмеге чалышам... Эгер эллерим чезильсе, гемининъ дюменини элиме кечирсем, оны догъру бир ёлгъа къояджагъым. Лякин меним эллерими ойле бугъавлагъанлар ки, чезмек мумкюн дегиль. Дер экеч, дирегининъ бири чатырдап сынды. Чокъкъа бармай, экинджиси де онынъ пешинден кетти. Геми башлы-аякълы ве бир тарафтан экинджи тарафкъа бир йымырта къабугъы киби чалкъанды; бир де бакътым гемининъ баш тарафы тешильди, ичери сув кирмеге башлады. Мен бутюн къальбим, иманым, диним-ле танърыма сыгъынып, ондан имдат истедим. Къычыраджакъ олам. Лякин сссим чыкъмай, богъазым тыкъалгъан... кокнинъ бир тарафы сим-сия къаранлыкъ, дигер тарафы къып-къызыл! Меним гемим къаранлыкъ бетке кете... Далгъалар шапырып-копюрип къайнашкъан къара тарафкъа кете... Гемининъ аркъа тарафы котерильди ве о баш ашагъы денъиз ичине кетти. Мен де далгъаларгъа къарышып кеттим.

Уяндым. Шыр-сув терлегеним. Тюш корьгеними анълагъан сонъ, раат нефес алдым. Лякин кене де олса, юрегим раатланмай, раатлашмай...

Бу тюш манъа Акъярдан къачкъан кушомизни хатырлатты. Башымы котерип дивардаки такъвимге бакътым. Такъвим ноябрь 14-ни косьтере. Эбет, ноябрь он дёрт. Бундан тамам алты йыл эвель биз Акъярда пароходгъа минген ве къачкъан эдик... Эбет, ноябрь 14-те, бундан тамам алты йыл эвель, большевиклер Кърымны ишгъаль этип, бизни къувгъан эдилер... Мен эписини хатырладым. Бутюн омюрим фильм киби козюмнинъ огюнден кечти. Мен озюмнинъ бугуныки алыма инанмадым. Мен бундан тамам алты йыл эвель Акъярда, пароходнынъ палубасында экенде де, тюш корем беллеп, пармагъымы тишлеп бакъкъан эдим. Шимди де акълыма келе, аджеба, бу кечкен алты йыл тюш дегильми экен, дейим. Токъта, кене пармагъымы тишлеп бакъайым. Бельки, кечкен алты йыл омюр тюштир... Кене агъыра... Апакъай меним бу алымы корьген, пенджерени къакъа. «Бей, ссен не япасынь?» — дей. Мен индемедим, пармагъымы авучым ичине алып, сыкъам ве озъ-озюме: «Ёкъса, керчектен делирген экенимми?» — деп сораыйм. Хайыр, хайыр, мен даа делирмедим... делирмедим, лякин...

Яткъан еримден турдым. Эв ичинде долаштым, ич бир шей тюшюнмейим. Башым къабакъ киби... диварларгъа,

тавангъа бакъам. Озюме диварлардан, тавандан бир яр-
дымдгы арайым. Демир къафес ичине къапалгъан аюв,
я да къашкыр киби, эв ичинде долаштым. Къыдырам.
Лякин не къыдыргъапымны озюм де бильмейим... чокъ
къыдырдым ве ниает булдым.

Таванда бир алкъа бар, мында, вакътыле, бала бешиги
ассалар керек... Мен. ихтиярсыз, алкъагъа узандым,
бойым етмей. Аягъым астына курсю къойып миндим.
Алкъаны тутып бакътым. Бу алкъа манъа бир имдат киби
кельди. Акъ тарафындан гондерильген бир имдат киби
кельди. Озь-озюме маштым. Аджеба, ничюш мен буны
шимдиге къадар коръмедим, дедим. Токъта, пенджере-
нинъ пердесини тюшюрейим, къапыны да килитлейим...

Эписини азырладым. Кровать устюндеки иппи альп,
бир уджуны ильмек ясадым да, дигер уджуны алкъагъа
багъладым, амма ничюш багъладым, озюм де бильмейим.
Эллерим озь башларына ишлейлер, ильмекчи шай арув
ясагъаным ки, озь усталыгъыма шаша къалдым. Шимди не
япмакъ керек? Шимди курсю устюне минип, башымы
ильмекке кечирмек, аякъларымнен курсюни къакъып джи-
бермек ве...

Къары къапыны къакъа: «Санъа не олды я, ничюш
къапыны килитлединъ? Ач, ач!» — деди. Мен тез-тез
иппи еринден чездим. Гизледим. Курсюни де кенаргъа
чекип ташладым. Къапыны ачтым.

Къары дарыла: «Омюринъде япмагъанларыньны япа-
сынъ, къапы килитлемесенъ олмаймы? Ёкъса, раат-раат
юкълатмазлар, дединъми?» — дей. Сонъ, Паша огълу
эвине чагъырткъаныны айта. Менде бугунъ бир худжур-
лыкълар коръгенини сёйлей. Мен ич бир шей олмагъаныны
айтам да, сонъ азырланмагъа башлайым...

Эвден чыкъамыз. Мен кери айланып, алкъагъа бакъам.
Козюмнен, узакътан оны севип охшайым... Озь-озюме
айтам: «Сени бу эвге къакъкъан устанынъ элиден ай-
лапайым, сен меним сонъки къуртулышымсынъ... мен
бугунъ япамагъанымны ярын... ярын олмаса, обир кунъ,
илле аяткъа чыкъарырым!» — дейим ве эвден чыкъам...

Паша огълунынъ эвине бараджагъым. О, манъа ма-
ашымы арттыраджакъларыны сёйлеген эди. Шимди ча-
гъырткъаны да мытлакъа бунынъ ичюндир...тез-тез ба-
райым, ёкъса, эвден чыкъып кетер, буламам...

Ярын саба кене шай, сокъакъларнынъ эйи сипири-
лип-сипирильмегенини тефтишлейджегим. Уйледен сонъ,
кене ятаджагъым. Эгер къары мани олмаса, о заман
алкъа... ип... ильмек... курсю..

Истидатлы алим

Хакъан Къырымлы 1958 сенеси Тюркиеде Балыкесир шеэринде догъды. Онынъ анасы-бабасы къримлыдыр. Бабасы — Ахмет Ихсан Къырымлы Багъчасарайда догъгъан. 1970-джи йылларда о Тюркие укюметининъ туризм боюнджа министри, сонъра Тюркиедеки къримтатар медениет ве озъара ярдымлашуу джеметининъ реиси вазифесинде булунмакъта.

Хакъан Къырымлы озю орта мектепни ве Анкарада колледжни битирген сонъ, 1976 сенеси Анкарадаки Хаджеттепе университетининъ икътисадият факультетине кире ве оны 1981 сенеси битирип чыкъа. 1982-1985 сенелери Хаджеттепе университети янындаки инкыляп институтында оджа ве ильмий хадим олып чалыша. Озюнинъ биринджи ильмий дереджесини де о бу ерде эльде эте.

Бундан сонъ окъувыны ве ильмий фаалиетини о Германияда Мюнхен шеэриндеки Сербест Украин Университетинде ве сонъра Американынъ Висконсин-Медисон университетинде девам эттирди. Мында о инглиз тилинде «Кърымтатарлар арасында миллий арекет ве миллий анълылыкъ (1905-1916)» мевзусында диссертация къорчалады. Бу диссертация ичюн онъа фельсефе илимлери докторы унваны берильди.

Хакъан Къырымлы къримтатарларнынъ тарихынынъ чешит девирлерине аит бир сыра макъалелернинъ муэллифидир ки, о макъалелер Тюркиеде ве Англияда девирий матбуатта дердж олунгъандыр. 1986 сенеси Унсал Акъташнен бирликте «Кърым библиографиясы. Тюркие Джумхуриети дёнеми (1923-1986)» адлы китабыны бастырып чыкъарды.

Кърымтатар, тюрк ве инглиз тиллеринден гъайры немсе ве рус тиллерини де биле. «Меркезий Асияны огренюв боюнджа

Британия Ассоциациясы»нынъ Фахрий азасы олып сайлангъан Хакъан Къырымлы шимди Анкарадаки Билькент университетинде дерс бере. 1989 сенесининъ декабрь айындан Кърымтатар миллий арекетининъ (ОКНД) Тюркиедеки векилидир.

Журналымызнынъ бу санында Хакъан Къырымлынынъ «Кърымтатарлар арасында миллий арекет ве миллий анълылыкъ» серлевалы эсерини басып башлаймыз. Инглиз тилинде лызылгъан бу эсерни рус тилине тарих илимлери намзети, Симферополь университетининъ доценти ГОРБУНОВ терджиме этти.

ТЕРДЖИМАНДАН

Джнан джемаатчылыгъынынъ кърымтатар халкъынынъ тарихына мерагъы кеттикче артмакъта. Совст девлетининъ дженктен сонъки тарихында бу актъа маломат ёкъ. Девир уюмдарлары бу халкъны ёкъ деп илян эттилер ве онынъ тарихы эм де такъдиришен багълы проблемаларны кунъ тертибинден алып ташладылар.

Октябрь девирювинден сонъ кърымтатарларнынъ тарихы эсасен АКЪШда ве Тюркиеде огрениле эди. Сонъки йылларда Америка университетлеринде фаджналы ве аджыныкълы такъдири олгъан бу джесюр халкънынъ тарихынен багълы бир къач диссертация лызылды. Хакъан Къырымлынынъ «Кърымтатарлар арасында миллий арекет ве миллий анълылыкъ» мевзусында диссертациясы да бу джумледендир.

Диссертация узеринде чалышаракъ, Хакъан Къырымлы пек чокъ весикъаларны, газета ве журналларны, нешир этильген ве эльзма шекилинде булунгъан хатырлавларны, Тюркие премьер-министришинъ, муаджирликтеки кърымтатар ассоциациясы «Эмель»нинъ архивлериндеки материалларны огренди. Тарихчы озъ ильмий ишнинъ ана-бабасынен омюр аркъадашы Мерьемге багъышлай. Апайы, бу ишнинъ эм биринджи муаррири, эм де меслеатчысы эди.

Диссертация даа шусынен де меракълы ки, о тыш мемлскетлерде ве хусусан Гъарпта бу меселени огренюв севнесини тайин этмеге имкан бере. Тезссюф ки, бизлер, бир къалып ичинде чалышып алышкъан тарихчылар, озюмизнинъ даа якъынларда тарих деп адландырылгъан языларымыздан шимди уганамыз. Тоталитар коммунисттик мустемлске империясында башкъа тюрлю илим догъа билир эдими?

Хакъан Къырымлынынъ диссертациясы кърымтатар халкъынынъ тарихыны огренювде ве айдынлатувда джнан илимининъ шимдики дереджесини ачыкъ-айдын косътере. Бу дередже тоталитар-коммунист режимининъ илим севнесинден юксектир деп айтмакъ пек аздыр. Шуны къайд этмели ки, бу срнинъ халкълары акъкъындаки ишмининъ озю ёкъ, Гъарп тарихчыларыны меракъландыргъан энъ муим ве муреккеп девирлерге багъышлангъан адалетли ве керчектен ильмий тедкъыкътлар умумен олмагъан. Ялангъа, уйдурмагъа жаслангъан марксизм-ленинизм мстодологиясына базанып, тарих илиминен огърашувда не мана бар?

Тыш мемлекетлердеки энъ яхшы ильмий тедкыкътларны рус ве кърымтатар тиллерине терджиме этип, оларнынъ эсасында, чет элли тарихчыларнен бирлешкен алда, умуминсаний тарих илиминъи яратып башласакъ догъру ве адалетли олмазмы?

Хакъан Къырымлынынъ диссертациясы кърымтатар халкъынынъ Русие мустемлекесинден сонъки девирине багъышлана, 1905-1916 сенелерине исе кенишче токътаныла. «Кърымда Русие идаресининъ юз йыллыгъы. (1783-1883)» деп адландырылгъан биринджи кысымында Кърым руслар тарафындан басып алынгъан сонъ ярым адада олып кечкен денышмелер — рус задекяналары татарларны насыл тонагъанлары, татарлар бу зорбалыктан къртулмакъ ичюн Ваташларыны терк этип Тюркние ве дигер мемлекетлерге кетмек зорунда къалгъанлары акъкъында икяе этиле. Татарлар Кърымдан кетти, кетти, эп кеттилер ве 1917 сенеси ярым ада эалисининъ тек черик кысымыны тешкиль эттилер. Эгер олар кетмеген олсалар революция ве граждан дженки йылларында абсолют чокълукъны тешкиль этер ве ярым ада такъдирийи чезювде энъ къуветли сиясий кучъке чевирилип эдилер. Эгер фикиримизни девам эттирип, большевикче республика тешкиль олунгъаныны ве реаль акъыкътны тасавур этсек, Сталин эр анги шараитте 1,5-2 миллионлы халкъны кочиормеге джесаретленип оламаз эди.

Дюньджа белли кърымтатар маарифчиси Исмаил бей Гаспринскийнинъ шахсети бутюн диссертация ичинден кечерек, тарихий девирлерни бири-бириле багълап тура. Муэллиф онынъ мусульман халкъ маарифи саасындаки, 1905 сенеси революциясындан сонъ умумрусие мусульман аркетиндеки фаалиетини тафсилятлы айдынлата. Хакъан Къырымлы Гаспринскийнинъ гъаевий-сиясий бакъышларыны талль этерек, бутюн дюньягъа танылгъан белли шахснынъ фаалиетинен гъурурлана. Джан тарихчыларындан дёрт адам Джафер Сейдамет, Ахмет Джаферогълу, Мехмет Сарай ве Надир Девлет Гаспринскийнинъ аяты ве фаалieti боюнджа салмакълы монографиялар яздылар. Гаспринскийнинъ фаалieti боюнджа учъ докторлыкъ диссертациясы къорчаланылды (Густав Бурбиль, Германия, 1950 сенеси, Эдвард Лазерини, АКЪШ, 1973 сенеси).

Шимди кыйметли окъуйуджымызынынъ дикъкъатына такъдим этмек истедигимиз бу ильмий ишнинъ манасыны айтып отурмаймы. Сиз тюрк-мусульманларынынъ биринджи съезди, Девлет думасында татар депутатларынынъ фаалieti, Кърымда ве Тюркниеде биринджи миллий тешкилятларнынъ шекиллениши ве оларнынъ фаалieti, 1917-1920 сенелерининъ миллий аркетинде танылгъан бир чокъ эрбапларнынъ якъан ишлери акъкъында окъуйджакъсынынъыз.

Тюрк тарихчысы Хакъан Къырымлынынъ инглиз тилинде язылгъан ве АКЪШда къорчаланылгъан бу диссертациясынынъ Кърымда яшагъан ве миллиети рус олгъан тарихчы тарафындан рус тилине инглизджеден терджиме олунувы, кърымтатар тилиндеки эдебий-бедний журналда басылувы муим ве къуванчлы алдыр(журналгъа да бу эсер рус тилинден терджиме этилип

алынды). Чюнки миллий тарих тек шу миллетнинъ вариети дегильдир. Тек тарихий хатыра онынъкидир. Тарих исе бутюн инсанлыкънынъ вариетидир. Акъикъый тарихнынъ ким язгъанынынъ эмиети ёкъ. Шусы худжур ки, СССР акъкъындаки энъ яхшы ве энъ акъикъый китаплар Гъарпта язылдылар.

Кърымнынъ акъикъый тарихыны дане-дана топлар экенмиз, биз необольшевизмден, мукъайтсызлыкътан къачынмакъ, тарихнынъ сиясийлештирилъмесине, кечмишинъ кыйметлерини йыкъмамагъа ёл бермек керекмиз. Олар Кърым медениетининъ вариетидир. Кечмиш даима медениетнинъ темсиллери оларакъ сакъланалар. Биз оны бегенгенимизнинъ де, бегенмгенимизнинъ де эмиети ёкъ.

Тарихнынъ альтернативасы ола бильмез: тарих озенининъ тек бир ёлагъы ола. Эгер тарихчылар сиясий ве миллий айын-оюнларгъа къатылсалар, совет акимиятининъ бутюн йылларында олгъаны киби, тарих укюмдарларнынъ бакъышларына ве мизаджларына бакъып денъиштириледжек олса, тарихнынъ кольгеси онынъ альтернативасына чевириле биле.

Бугунъ биз джан тарихынынъ севнесине къайтыр экенмиз, «энъ догъру талим»нинъ козьлеримизге такъкъан гульгули козьлюклерини ве мийлеримизге синъдирген уйдурмаларыны коте-рип атыр экенмиз, биз Кърымда кендимизни мытлакъ медений севнеде тутмакъ керекмиз. Кърымтатар халкъынынъ тарихыны данелеп топлар экенмиз, биз бутюн халкъларнынъ тарихчылары Кърымда яшагъан халкъларнынъ ве умумен Кърымнынъ тарихы акъикъый олмасы ичюн элимизден кельген бутюн ишлери япмакъ борджлымыз.

ЮРИЙ ГОРБУНОВ,

Акъмесджит университетининъ доценти.

КЪРЫМТАТАРЛАР АРАСЫНДА МИЛЛИЙ АРЕКЕТ
ВЕ МИЛЛИЙ АНЪЛЫЛЫКЪ

I баб. Кърымда Русие укиумранлыгъынынъ
юз ыыллыгъы

(1783 — 1883)

Кърымнынъ Русие тарафында басып алынувы ве Русие-нинъ идаре этиов структурасы. Тюрк ве мусульман халкъла-рындан бири олгъан кърымтатарлар Кърымнынъ тамыр халкъыдыр. Тюрк тилли халкъларнынъ Кърымда УI асырда ве ондан эвельки вакъытларда да яшагъаны белли. Лякин о вакъытларда олар хазарлар, печенеглер, къуманлар, сельджукълар, османлар эдилер. Ниает, Кърым ханлыгъы догъды. Кърымтатар халкъынынъ девлети XV асырнынъ башында шекилленди. Кърым ханлыгъы Шаркъий-Авропа регионьнда къудретли девлетке чевирильди ве айны вакъыт-та, 1475 сенесинден башлап Османлар Тюркиесининъ протек-торатына чевирильди. Кърым ярым адасындан гъайры Къара денъизнинъ шималий-шаркъындаки пек чокъ топра-кълар онынъ территориясына бакъа эди. 1769-1774 сенелери олып кечкен Русие-Тюркие дженки нетиджесинде тюрк протекторатлыгъына ниает берильди, 1774 сенеси имзалан-гъан Кучюк-Къайнарджы мукъавелесинден сонъ «муста-къиль» олгъан Кърым ханлыгъы къанлы чарпышмалар мейданына чевирильди. Русие озюне итааткъяр ханшы тахткъа мицсетмек ичюн курсш башлады. Бир йыл ичинде Русие ордусы ханлыкъ топрагъына учь кере бастырып кирди, нетиджеде мемлекет виран этильди ве оккупирленди.

1783 сенеси, апрель 19-да Екатерина II Кърым ха-нлыгъыны ёкъ этиов ве Кърым топрагъыны Русиеге къо-шув акъкъында Манифест чыкъарды. Манифест кыры-мтатарларына мусавий укъукъ бере, аятларыны, мал-мульклерини, джамилерини, динлерини къорчалай, Русиеде бар олгъан бутюн акъ-укъукъ имтиязларны ба-

гъышлай эди. Кърымтатарлар арбий хызметтен азат олуналар, амма гоньюолли оларакъ рус ордусында хызмет этмеге акълары бар эди.✓

Кърым ханлыгъынынъ Русиеге къошып алынувына кърымтатарлар тарафындан кескин къаршылыкъ косьтерильмеди, чюнки мемлекет маддий ве маневий джеэттен тоналгъан, виран этильген, халкъкъа джетеменлик япа биледжек гъайретли ве джесюр адамларнынъ бир къысымы дженклерде эляк олгъан, дигер къысымы исе ватаныны терк этмек зорунда къалгъан эди. Руслар мемлекетте къалгъан задекянларнынъ бир къысымыны озьлерине бойсундырдылар.

Русие укъумдарлары Кърымны ишгъаль эткен сонъ анда эки чешитли мустемлекеджилек идаресини тикледи, чюнки олар озьлерине таныш олмагъан халкънынъ ичтимай, икътисадий, сиясий шараитлерини, урф-адетлерини, ахлякъ нормаларыны яхшы бильмей эдилер. Арбий мемуриеттен гъайры Кърым топракъ идареси де мейдангъа кетирильди. Бу идаре эркъянына янъы укъуметке хызмет этмек истеген бир къач татар задекяны да кирсетильди. Бу идаре кърымтатарларнынъ аяты акъкъында чешит малюматларны топлай ве Русие укъуметине теслим эте эди. Бу ишлер эда олунгъан сонъ о идаре де дагъытылды, онынъ ерине Русининъ мемурий системасы омюрге кечирильди. 84 сенеси февраль 13-те Таврия губерниясы тешкиль этильди. О еди уездден ибарет эди: Симферополь (Акъмесджит), Евпатория (Кезлев), Перекоп (Ор), Левкополь (Эски-Кермен), Мелитополь, Фанагория ве Днепр.

Къоджаман ве муреккеп мемурий тешкилятлар агъы ичинде Кърымгъа ве кърымтатарына озьлюгини сакъламакъ пек къыйын эди. XIX асырнынъ башындан 1917 сенесининъ февраль революциясынадже кечкен девир ичинде кърымтатарлар мааллий акиммет органларында иштирак этмедилер демек мумкюн.

Кърымда татарджа ады олгъан шеэрлерге, койлерге, дагъларгъа грек адлары берилип башланды. Екатерина бойле истей экен, мемурлар онынъ истегини эда этмек ичюн гъайрет косьтердилер. Бойледже, Акъяр Севастополь, Акъмесджит-Симферополь, Кезлев-Евпатория, Кефе-Феодосия олды, бу далгъа кет-кете кенишледи ве Кърым ханлыгъынынъ бутюн территориясыны къаплады. Таврия губерниясынынъ тугърасы биле эки башлы къартал ве хачтан ибарет эди. Дигер шеэрлернинъ тугъраларында Русининъ грек-христиан кечмиши темсиль этильди, ич бир бельгиде, тугърада, тамгъада татарлыкъ, мусуль-

манлыкъ анъылмады. Кърымтатарларнынъ Кърымдаки тарихыны, излерини ёкъ этиов аркети бир кереден башлады ве кеттикче къувствленди.

Падиша Павел I анасы якъан денъишмеслерни тюзетеджек олды. 1796 сенеси Таврия Новороссийск губерниясына къошулды, Кърымнынъ бир къач шеэр ве койлерине эвельки татар адлары къайтарылды. Павелнынъ бутюн янъылыкъларыны Александр I озюндже тюзетти. 1802 сенеси Новороссийск губерниясы учъ къысымгъа болунди ве оларнынъ бири кене Таврия губерниясы деп адландырылды. Бу геберниянынъ еди уезди бар эди: Симферополь, Перекоп, Евпатория, Феодосия, Мариуполь, Днепр ве Мелитополь. Сонъки учъ уезд Кърымнынъ тышында эди. Губерниянынъ мемурий меркеси оларакъ Симферополь бельгиленди. Бойле мемурий болуниш 1917 сенесинедже сакъланды.

Кърымнынъ Русие мустемлекесине чевирилуви. Кърым Русие тарафындан ишгъаль этильген вакъытта онынъ территориясында арбий эсирлерден гъайры руслар ёкъ эди. Кърымны руслаштырув огърундаки аркетлер девлет мыкъясында алынып барылды. Рус халкъынынъ дикъкъатыны Кърымгъа джелъп этмек ве онынъ бу якъкъа акъып кельмесине иришмек керек эди. 1787 сенеси Екатерина II Кърымгъа сеферге кельди ве буны бутюн Русие билъди. Кърымнынъ икълими, икътисадий шараиты макъталды, арбий даирелерде исе ярым аданынъ стратегик эмиети къайд этильди.

Кърымтатар девлетининъ, Кърым ханларынынъ ве Кърымны терк эткенлернинъ топракълары энди Русие девлетининъ мульки олды. Янъы топракълар юксек мертебели шахсларгъа, падиша огюнде яралыкълар косьтергенлерге, арбийлерге такъсим этильди. Кърымдан топракъ алув иши пек саделештирилъди. Бунынъ ичюн падишанынъ, князь Потёмкиннинъ я да граф Зубовнынъ имзалары олгъан ярлыкъ кифае эди. Потёмкин Днепр ве Мелитополь уездлеринде 86460 десятина топрагъы олувына бакъмадан, Байдар вадийсинден озюне кене учъ кой алды, онынъ шахсий секретары 57876 десятина, граф Безбородко-18000, князь Вяземский-30268 десятина топракъ алдылар. Топракъ алгъанларнынъ арасында Каховский, Ушаков, Мордвинов киби адмираллар да бар эдилер. Бойледже, Кърым топракълары таланып башланды. Топракълар бедава берильгенинден гъайры юксек мертебели шахсларгъа кулюнчли дереджеде уджуз фиятларнен сатыла эди — бир десятинасы (бир бучукъ гектар) бир бучукъ кумюш. До-

кументлерде топракъ участкашынынъ тек кенълиги косъ-
териле, узунлыгы исе сатын алыджынынъ мемурнен анъ-
лашкъанына багълы ола. Топракъны бегенген мемур
онынъ кимге бакъкъанынен, кимнинъ мулъки олгъанынен
огърашып меракъланмай, иште, бегенди ве онъа весикъа
эсасында саттылар. Койлюлер озъ топракъларымызда
чалышамыз беллейлер, асылында исе бу топракъларнынъ
саиби чокътан башкъалар олдылар. Кърым ханлыгы
девинде топракъкъа саиплик укъукъыны бериджи веси-
къалар озъ кучюни гъайып эткен сонъ, кельмешеклер ичюн
Кърымда топракъ алмакъ бир къач дакъикъалыкъ иш
олып къалды.

Муаджирлик. Русие мустемлекеджилегининъ биринд-
жи асырында кърымтатарлар кутълевий суретте Тюркиеге
кетип башладылар. Айры йылларда кърымтатарларнынъ
кочюви пек чокълашты. Кърымнынъ тамыр халкъы эки юз
йыл девамында токътамайып ватаныны терк этти. Не
Тюркиде, не де Русиеде муаджирлернинъ эсабы алынып
барылмады ве шимди айтылгъан ракъамларнынъ эписи
тахминийдир.

Кърымда къалгъан татарларнынъ яшайышы эп агъыр-
лашты. Рус акимieti кърымтатарларгъа ярын-бир кунъ
кетеджек мусафир киби бакъа эди. Кеткен татарлар бир
къач несиль девамында ватан асретлиги чекти, озълери-
нинъ кърымтатары олгъанларыны унутмадылар.

Тюркие кърымтатарлар ичюн тили, дини, медениети
ве тарихы якъын олгъан халкъ эди. Татарларнынъ
Кърымда сонъки эки асыр девамындаки аятыны би-
льмегенлер, оларнынъ Тюркиеге кутълевий суретте ко-
чювлерининъ себепини диний фанатизмнен ве Тюркие
султаны ёллагъан векиллернинъ провокацион фаали-
етинен багъламакъ истейлер. Рус ве совет тедкъикъа-
тчылары бу акъта чокъ яздылар.

Кърымтатарларнынъ Тюркиеге чокъ мыкъдарда ве
девамлы суретте кочюви Тюркие эалисининъ теркибини
баягъы денъиштирди. Тюрк менбаларында пек чокъ муад-
жирлер ве къачакълар кельгени ве оларны къабул этиов ве
ерлештирюв саасындаки къыйынлыкълар акъында ма-
люматлар бар. Татарлар янъы ерлерде къыйынлыкълар-
гъа, ёкъсуллыкъкъа къатланды, оларнынъ пск чокъу эпиде-
мия хасталыкъларындан, чарсизлик ве тюшкюнликтен
эляк олды.

Кърымтатарларнынъ кутълевий муаджирлигининъ се-
беплерини тек Кърым ичинде догъгъан вазияттен къы-
дырмакъ керек. Олар Русиединъ мустемлекеджилек идаре

сиясетинен ушлашып оламадылар. А. Фишер бу акъта шойле яза: «Он докъузынджы асырда къримтатарлар руслаштырувнынъ бутюн дешетлерини дигер халкъларгъа нисбетен чокъ корип-кечирдилер». Русие мемуриети татарларнынъ муаджирлигине мусбет ал деп бакъа ве оларнынъ кетювини эксери алларда, гизлиден рагъбеглендире эди. Русие императорларынынъ косътеришлери ве ферманлары бундан деялет берелер. Мисаль ичюн, 1803 сенеси сентябрь 10-да император Александр Херсон губерниясынынъ арбий комендантына татарларнынъ кетювине кедер этмек, бошагъан топракъларны девлет резервлерине къошмакъ, Кърымда дигер миллет векиллерини ерлештирюв ёлларыны араштырмакъ акъкъында эмир берди. Арадан ярым асыр кечкен сонъ Александр II татарларнынъ муаджирлигине кедер эткен эр анги алларгъа къаршы экенини бильдирди. О татарларнынъ кочювини (Кърым дженкинден сонъ-тердж.) «Кърымны керексиз адамлардан темизлемек ичюн эльверишли вазист» деп эсап этти.

XIX асырнынъ биринджи ярысында къримтатар койлюлерини тонав шекиллери чешитлешти. Русиенен Тюркие арасында олгъан эр бир дженк ве атта бу дженкнинъ бекленилюви къримтатарларны янъы ерлерге кочюрювнен багълы ола ве бу акт татарларнынъ телюкесизлиги ичюн япыла деп анылатыла эди. Дженклер чокъ олды ве татарлар токътамайып кочтилер.

Кърымда энъ буюк муаджирлик 1860-1861 сенелери олды. Кърым дженкинде ярым аданынъ бир къысымы Тюркие ве онынъ иттифакъчылары тарафындан ишгъаль этильди ве къримтатарларгъа къаршы пек чокъ репрессия тедбирлери къулланылды. Оларны иттифакъчыларгъа ярдым этер деп тюрьмелерге къападылар. Кърым тюрьмелери къримтатарларнен толду эди. Оларны эль-аякълары багълы алда тута ве эписини тюрк ордусына ярдым этиовде къабаатлайлар. Кърымдаки рус ордусынынъ баш команданы князь Меншиков бунынен де къанаатленмеді. 1854 сенеси о Кърымнынъ ялы боюндаки бутюн къримтатарларны бир къалдырмайып Русиянинъ ичерисине кочюрмек акъкъындаки эмирге имза чекти, амма дженк итияджлары ичюн хызметте олгъан транспорт васталарыны кетирип оламадылар ве нетиджеде, эмир эда олунмады. Тек бир къач койнинъ залисини Курск губерниясына кочюрип етиштирдилер. Тюркиеге кетмге чареси олып да (нисбетен зенгин къорантлар назарда тутула-тердж.) кетмеген къримтатарлар Оренбург чёллерине кочюриледжек ве анда чокъундырыладжакъ

экенлер, деген лафлар дагытыла. Укюмет тарафындан татарларгъа акс сиясет ве мизадж олгъан сонъ кельмешеклер татар койлерини купе-куньдюз тонай эдилер. Кърымтатарларнынъ кетмектен башкъа чареси ёкъ эди, олар къаршы тарафкъа умюттен бакъа. Алладан имдат истеерек, ёлгъа чыкълалар. Кеткенлернинъ бир къысымы Къара денъизнинъ толкъунлары ичинде эляк олды, дигерлери ёкъсуллыкъта джан берди.

Кърымтатарлар кеткен сонъ Кърымнынъ икътисадияты тюшкюнлешти, кърымтатарларнынъ озълери исе миллий азлыккъа чевирильдилер.

XIX асырнынъ сонъуна ве XX асырнынъ башына кельгенде муаджирлик бираз эксильди, энди юзлернен бинъ дегиль, онларнен бинъ адамлар кете эди. Кеткенлер къалгъанларнынъ индинде бахытлы адамлар сайылалар, кеткенлер исе сонъундан мында къалгъанларгъа авес этелер. 1874 сенеси кърымтатарлар ичюн умумий арбий талимининъ омюрге кечирилюви кене бир муаджирлик далгъасыны догъурды. Кетювлер, кочювлер Кърымда яшагъан халкъларнынъ нисбетини тамырындан денъиштирди. Таврия губерниясында, хусусан онынъ ярым ададан тыптаки топракъларында энди ёсасен тюрк тилли олмагъан халкълар яшай эдилер. 1897 сенеси отъкерилген эалини джедвельге алувнынъ нетиджесинде белли олды ки, Таврия губерниясында 1447790 адам яшай, оларнынъ 187943 кърымтатар, ярым адада 546076 адам яшай, олардан 186212 (34,1%) кърымтатарлар. Бу сайыгъа Кърымда яшагъан тюрклер ве мусульман чингенселери къошулмады.

Кърымтатар джемиетининъ ичтиманий къурулушы. Мырзалар. Кърым ханлыгъынынъ задекяналары ёсасен бейлерден ве мырзалардан ибарет эди. Олар хан сарайындаки сиясетке алякъадар адамлар эдилер. Олар пек буюк укъуккъа малик олсалар да озъ топракъларыны сатмакъ акъкъына малик дегиль эдилер, къаиде боюнджа, бу топракълардан тек келир ала эдилер. Койлюлер сербест эдилер. Русие Кърымны ишгъаль эткен сонъ задекяналарнынъ эксериети муаджирликке кетти, къалгъан къысымы исе рус аристократиясына къошулды, оларнынъ эвельден олгъан топракълары озълерине берильди, арбий унванлар ве имтиязлар багъышланылды. Бойле вазият джемиетнинъ ичтиманий къурулушыны денъиштирди. Падишалыкътан имтиязлар алгъан бейлер, мырзалар халкънынъ векили дегиль де, акимет вскилине чевирильдилер. Мырзалар Русиянынъ сиясетини омюрге кечирмеге меджбур эдилер, бунынъ ичюн де оларнынъ халкъ арасындаки итибары

тюшти. Кимерде исе укюмет оларны халкъкъа къаршы ишлер де япмагъа меджбур эте эди. Мырзалар озьлерини рус дворянлары киби тута, олар киби кийише, олар ичюн чыкъарылгъан къанделер эсасында яшай, балаларыны русча окъута, фамилияларыны русчагъа денъиштире эдилер. Бойледже, Кърым задекянлары татар халкъындан эп узакълаштылар.

Мырзалар озьлерини укюметке якъын этип косьтерселер де муим девлет вазифелерини оларгъа ишанмай эдилер. Топракъ ишлеринде (земстволарда) оларнынъ ролю пек кучюк эди. Тек бир Перекоп районында гъает зенгин мырза Къарашайский ерли задекянларгъа (бу джумледен русларгъа да) ёлбашчылыкъ япа эди.

Муфтизаде, Кыпчакъский ве Булгаковлар озь итибарларынен Кезлев ве Акъмесджит дворянларына тесир эте эдилер. Он докъузынджы асырнынъ сонъунда ве йигирминджи асырнынъ башында башлапгъан татар ислятчылыкъ аркетине бир чокъ мырзаларнынъ алякъасы олмады.

Руханийлер. Бутюн мусульманлыкъ дюньясында олгъаны киби Кърымда да руханийлер кърымтатар халкъына пек буюк тесир косьтере эдилер. Русие укюмети Кърымны ишгъаль эткенинен руханийлерни озь тесирине алмагъа чалышты. Екатерина II мусульманларгъа диний сербестлик берди ве Кърымда эм де Волга боюнда масрафлары девлет тарафындан одельген меркезлештирилген диний идаре тешкиль этти. Идаре эркъанына уезд муфтийлери, къадыаскерлер ве къадылар кирелер. Губерния муфтийси ве къадыаскер император тарафындан бельгилениле. Руханийлер ве мырзаларнынъ бутюнкърым топлашуву бу вазифелерге учер намзет косьтерелер. Император исе учюнден бирини сайлап ала. Губерния башлыгъы шеэр ве койлердеки моллаларны ве мазинлерни тайин эте.

Чарлыкъ мусульманлар аятына саф православ адетлерини алып кирди ве диний вазифелерге руханийлерни озю тайин этип башлады ве бойледже, мусульман руханийлери табакъасынынъ мейдангъа кельмесине себепчи олды. Руханийлер табакъасынынъ азасы оларакъ джедвельге алынгъанлар бу унванны балаларына мирас къалдыра билелер. Он докъузынджы асырнынъ сонъунда джамилер къапавлы эди, чюнки баба-дедесинден мирас оларакъ бу унванны алгъан моллалар пек аз эдилер.

Диний идаре озь фаалиети девамында бир джами я да мектеп, ибадет зви я да чешме къурмады, ислям иляхисти

боюнджа бир китап нешир этмеди, Кърымнынъ тарихий ве архитектура абиделерини, вакъуф топракъларышы къорчаламады.

Вакъуф топракълары диний муэссиселерни ве окъув юртларышы финансирлевнинъ муим менбаасы эди. Бир сыра мектеплер ве тешкилятлар тек вакъуф топракълары эсабына яшай эдилер. 1793 сенеси вакъуф топракълары ярым адада экин экмеге ярагъан топракъларнынъ учъте бир къысымыны тешкиль эте эди. Кърым Русининъ му-стемлекесине чевирильген сонъ бу топракълар таланды. Русие къанунларында вакъуф топракълары «мусульман руханийлерининъ мульки» оларакъ бельгиленди. Бу тариф мусульман динине келишмей эди. Мусульманлыкъта вакъуф топракълары тек Алланынъ мулькидир деп билине, улемалар исе олардан файдаланувны незарет эте билелер. Вакъуф топракъларышы руханийлер идаресининъ имаеси-не берген сонъ оларнынъ статусы, токъунылмазлыгъы бозулды ве му-стемлекеджи акимет аз бир вакъыт ичинде бу топракъларны озъ элине кечирди.

Русие укюмети де, кърымтатар халкъы да руханийлер-ге адий халкънынъ арзу-истеклерини ифаде этиджи кучъ деп бакъмадылар. Юкъары табакъалар бар кучюнен чар-лыкъкъа хызмет этти, ашагъылары исе мусульман адет-лерини сакъламагъа тырышты ве рус джемаатына къошу-лмамагъа аркет этти.

Койлюлер. Кърымтатар халкъынынъ энъ чокъ къысы-мыны койлюлер тешкиль эте эдилер. Ханлыкъ девиринде койлюлер мулькининъ эки чешити мевджют эди: шахсий топракълар ве вакъуф топракълары. Озь топрагъы ол-магъан койлюлер берекетнинъ ондан бир къысымыны топракъ саибине бере эдилер. Бундан гъайры йылда секиз кунъ хан, бей ве мырзаларнынъ топракъларында чалыш-макъ кереклер. Экинджи чешити — джемаат топрагъы. Бойле топракъларнынъ, адетте, бир де-бир кой джема-атынынъ умумий мульки эсап этиле.

Рус мемурлер Кърымда топракъ саиплигининъ маиети-ни аныла оламадылар. Шериат боюнджа топракъкъа там саиплик укъукъы кимседе ёкъ. Саиплер онда етиштирилъ-ген берекетнинъ тек онда бирини ала билелер. Койлюлер-ни исе бу топракътан къувмакъ мумкюн дегиль. Топракъ мунасебетлери муреккеп олып корюнсе де, тарафларнынъ мунасебетлерини пек ачыкъ бельгилей эди. Кърымдан топракъ алгъан рус помещиклери исе оны озъ топракъ-лары, анда чалышкъан койлюлерни озъ крепостнойлары эсап эте эдилер. Олар топракъ акъкъыны юксельте, тѐ-

лемек истемеген койлюлерни кьува, оларнынъ берскет-лерини тутып ала эдилер. Кърымтатар койлюлерини истисмар этювнинъ эп янъы чешитлери догъа берди. Тоналгъан, акъ-укъукъындан марум олгъан койлюлер «иджрет ваджип» дие Тюркиеге кетип башладылар.

Шеэрлернинъ кыяфети де денъишти. Оларнынъ эписи дженк вакъытында талангъан, муаджирликтен сонъ бошап къалгъан эди. Руслар эсасен шеэрлерге ерлеше ве славян типиндеки эвлер кьура эдилер. Аньаневий омюр тарзы ве татар койлерининъ итияджы татар шеэрлерининъ сакъланмасыны талап эте эди. Койлер денъишкен сонъ, аньанелер унутылып башлады, татар шеэрлери вакъытнынъ кечювинен бир тамам тюрлене билелер, эснафчылыкъ исе капиталистик санайыгъа мани олып оламай.

1917 сенесинедже тек Багъчасарай ве Къарасувбазар озьлерининъ мусульман кыяфетини белли дереджеде сакълап къалдылар. Екатерина II Багъчасарайны татарларгъа къалдырмакъ акъкъында косътериш берген. Буннынъ ичюн де Багъчасарай эалисининъ теркиби он докъузынчы асырнынъ орталарынадже денъишмеди. Кърым дженкинден сонъ да татарлар анда абсолют чокълукъны тешкиль эте эдилер. Дигер шеэрлерден фаркълы оларакъ Багъчасарайнынъ идаресинде де татарлар булуна эди. 1894 сенесинден сонъ татар депутатлары шеэр думасынынъ учъте эки кысымыны тешкиль эте эдилер. Багъчасарай руслар тарафындан ишгъаль этильген Кърымда татарнынъ тюсини сакълайыджы бир нокъта киби эди. Мухтешем хансарайны 36 джами сарып тура, мында ханларнынъ дюрбелери, учъ орта мектеп (оларнынъ бири-Зынджырлы медресе Русиедеки энъ ири ве энъ къадимий мусульман окъув юрту; бундан 400 йыл эвель кьурулгъан. Шимди сабыкъ медресе биначасы акълы зайыфлар ичюн мескен олгъан), бир къач мектеп, буюк хаммам, бир сыра шадравашлар. Кърымтатарлар ичюн аньаневий сайылгъан эснафчылыкъ ве санайы пытакълары тек бу шеэрде сакъланып къалынгъан.

Къарасувбазарда да кърымтатарлар чокълукъны тешкиль эте эдилер. Онда саф шаркъ шеэрининъ кыяфети сакъланып къалды. Къарасувбазарда, Багъчасарайда ве ялы бою шеэрлеринде нисбетен илери кърымтатар буржуазиясы шекиллениди, олар миллий арекетини уяндырув меркезлерине чевирильдилер. Ялы боюнынъ озюне махсус хусусиети шундан ибарет эди ки, койлерде кърымтатарлар чокълукъны, шеэрлерде исе азлыкъны тешкиль эте эдилер.

Революциядан эвель де Кърым империянынъ санайы

джеэтинден инкишаф эткен регионы эсап этильмей эди. Севастопольдеки бир къач скеле ве Керчь маден заводы бундан мустесна эди. Татар ишчилери азлыккыны тешкиль эте эди. Олар тек Багъчасарай ве Къарасувбазардаки эснафчылыкъ устаханелеринде чокълукъ эдилер.

Мусульманлыкъта маариф системасы. Мектеп ве медресе. Мусульман бильгисини татар балалары адетте илькинги ве орта мектеплерде — мектеп ве медреселерде ала эдилер. Русие Кърымны ишгъаль эткен сене Кърымда 35 мектеп ве 25 медресе ачылгъан эди. 1867 сенеси Кърымда 136 мектеп бар эди (Феодосия уезди бунъа кирмей). Мектеп ве медреселер мааллий бюджеттен финансирлене, эсасен вакъуф топракълары эсабына яшай эдилер. Мектеп ве медреселерде бедава окъутыла эди. Мектеплерде мусульман динининъ эсаслары огретиле эди. Окъув арап тилинен сыкъы багълы олса да тильнинъ озю терен огренильмей, базы медреселерде исе фарс тили огрениле эди. Арап тили къаиделерини огренювге пек чокъ вакъыт кете, медресени битиргенлернинъ эксериети тюркчени яхшы окъуп оламай эдилер. Тек бир къач медреседе тарих, арифметика, астрология киби илимлер кечиле эди.

Мусульман окъув юртларынынъ дерсликлерине ве андаки тертиплерге руслар лякъайдлыкънен бакълар, чюнки оларда окъугъанлар оморде фааллик косътермей, кимерде исе медреселерде Русиеге садыкъ адамлар азырланмагъаныны айтып ачувлангъан мемурлер де олды. 1860 сенеси Акъмесджиттеки маариф инспекторларындан бири ачувындан бутюн татар мектеплери ве медреселерини къапатмакъны теклиф этти. Русие укюмети татар мектеплери ве медреселерининъ программасына рус тили дерсини къошаджакъ олып арекет эттилер. 1843 сенесинден башлап Багъчасарай ве Къарасувбазар медреселеринде рус тили огренилип башланды. Лякин рус тилини ве Русие тарихыны огренюв пек зайыф алда эди.

Рус тилини бильмеюв татарларгъа Русие империясынынъ ичтимай аятында фааль иштирак этмеге имжян бермей эди. Миллий озьлюгини къорчалав огърундаки арекетлер кърымтатар халкъынынъ яшайышыны тюзетюв ёлларыны къапата. Шай исе де кърымтатарлар озь урф-адетлерини, анъанелерини сакълап къалды, ярым ада ичиндеки дигер халкълар арасында ёкъ олып кетмеди. Мектеп ве медресе халкъны онынъ тарихынен, кечмишинен багълайдыкы бир васта олды. Бу мектеплерден исляатчылар ве миллетперверлер этишип чыкты.

Рус-татар мектеплери. 1827 сенеси кърымтатарлар

ичюн биринджи рус мектеби ачылды. О, биринджи Симферополь гимназиясы янында эди. Бу мектепте эсасен мырзаларнынъ балалары окъуй эдилер. Мында оладжакъ девлет мемурлери ве рус-татар мектеплери ичюн оджалар азырлаа эди. Бутюн дерслер рус тилинде алынып барыла, татар балаларыны джелъп этмек ичюн Ислям дини де кечиле эди. Мектепни битирген эр бир бала, энъ аздан алты йыл девамында девлет муэссиселеринде чалышмакъ борджлу эди. Бу мектеп татарларнынъ итибарыны къазанып оламады, 1843 сенеси оны тек он бир бала битирди. Одесса мектеплерининъ инспекторы маариф министрине айткъан тенкъидий фикиринде программагъа татар тилинде де дерслер къошулмасыны тсклиф этти. Бу вакъытта татар тилиндеки дерсликлерни анги шиведе азырламакъ керек, деген суаль догъды. Бу мектепни битирген бир къач оджа татар тилинде дерсликлер азырлав ишине кириштилер. Оджа Абдураман Керим-Хавасе татар-рус сёзлюги нешир этти.

Дженк вакъытында рус-татар мектебининъ бинасы арбий госпитальге чевирильди. Дженктен сонъ исе оны бир даа ахмадылар ве 1859 сенеси ресмий суретте къапаттылар. Рус-татар мектеби 28 йыл яшады, оны эписи олып 25 адам битирди.

Татар балаларыны рус мектеплерине джелъп этюв огърундаки арекетлер девам этти. 1837 сенеси Багъчасарай ве Къарасувбазар шеэрлериндеки кильсе мектеплеринде мусульман динининъ эсаслары огренильген махсус сыныфлар тешкиль этильди. Лякин татар ичюн саф мусульман мектеби эр анги дигер мектеплерден устюн эди. 1841 сенеси министрлик Таракъташ, Сарабуз, Сакъ, Ушун койлеринде эсапчылар азырлагъан курслар мейдангъа кетирди, лякин татарлар бу курсларда да балаларыны окъутмакъ истемедилер.

1861 сенесининъ исляатындан сонъ бу саада ишлер баягъы джанланды. Халкъ маарифи министрлиги бир къач ерде рус-татар мектеби ачты. 1870-1882 сенелери бойле мектеплернинъ сайысы 18 дане эди. 1905 сенеси исе оларнынъ сайысы 34 дане олып, бойле мектеплерде биъ адам окъуй эди. Министрликнинъ окъув программасында косътерильгени киби, бойле мектеплернинъ макъсады дигер халкъларны рушлаштырув эди. Программада «татарларны рус рухунда тербиелев тедбирлери анылатыла» эди. Министрликнинъ хабер эткенине коре, «татар халкъынынъ озъ язысы олмагъаны ичюн татар тили дерси программагъа кирсетильмеген». Татар талелелерине рус халкъы-

нынъ ве рус девлетининъ къудретине «ишанч рухуны ашламакъ» кереклиги къайд олуна. Бир чокъ ана-бабалар балаларыны бойле мектеплерге бермек истемей эдилер.

1871 сенеси Симферопольде рус-татар мектеплери ичюн оджалар азырлагъан татар мектеби ачыла. Секиз йыллыкъ бу мектепте дерслер рус ве татар тиллеринде алынып барыла эди. Укумет тарафындан насыл сиясий вазифелер къойылгъан олса да, оджалар мектеби XIX асырда кърымтатар медениетини ипкишаф эттирювде муим роль ойнады. Бу мектеплер кърымтатарларгъа земане илиминден хабер берген бирден-бир окъув оджагъы эди. Талелелер рус эдебиятыны, медениетини, илимини огренерек, белли дереджеде гъарп илиминен таныш олдылар. Рус медениети кърымтатарларны гъарп илимининъ къазанчларынен багълайдыжы копюрге чевирильди. Рус-татар мектеплерининъ тарихы шуны косътере ки, Русие ве гъарп дюньясынен таныш олув кърымтатар зиялыларына ислятчылыкъ ве миллетперверлик рухуны ашлады. Бу оджакъларда пишкынлешкен яш кадрлар татар кутълелерини Русинен ве Гъарпнен багълы шейлерден къоркъмамагъа огретти.

Кърымтатарларнынъ Русие ордусында хызмети. Ильки вакытларда кърымтатарлар орду хызметине алынмагъан олса да, гонъюллислерден бир къач махсус къысымлар мейдангъа кетирильди. 1783 сенесининъ ноябрь айында Кърым мырзалары орду хызметине кетип башладылар. Бир йылдан сонъ олардан беш кавалерия дивизионы тешкиль этильди. Рус-тюрк дженки вакытында, 1806 сенеси татарлардан тешкиль олунгъан арбий къысымларнынъ эписи Кърым территориясындан тышкъа чыкъарылды. Русие укумети Кърым мырзаларындан татарларнынъ орду хызметине чагъырылмасыны талап эттилер. Пек чокъ шаматалардан сонъ гонъюллилер фукъарелер ве чингенелер арасындан тапылды. Олардан дёрт кърымтатар полкы тешкиль этильди. Бу къысымлар, дигерлеринен берабер, биригджи Ватаи дженкинде иштирак этти ве 1817 сенеси дагъытылдылар.

Кене бир кърымтатар лейб-гвардия эскадроны сонъундан лейб-гвардия командасына чевирильди ве падиша дженап алийлерининъ шахсий конвойна къошуларакъ, 1827-1863 сенелери девамында Санкт-Петербургда, падиша сарайында хызмет этти. Рус офицерлери бу команданынъ хызмети акъкъында пек яхшы фикирлер айталар. Бу команда дагъытылгъан сонъ, онынъ эркъанындаки энъ яхшы аскерлерден падиша къорантасы азаларыны къорчаламакъ ичюн махсус конвой тешкиль олуна.

1874 сенеси къабул этильген кърымтатарларны орду хызметине чагъырув акъкъындаки къануны халкъ наразылыкънен къраршылады: эбет, оларгъа домуз эти ашатаджакъ ве хызмет девиринде намаз къылдырмайджакълар. Генерал-губернатор С. М. Воронцов тек кърымтатарлардан махсус къысымлар тешкиль этмекни теклиф этти. 1884 сенеси кърымтатар атлы эскадроны мейдангъа кетирилди, сонъ дивизионгъа, даа сонъ исе полккъа чевирилди. Падиша Николай II Кърымгъа кельгенде оны бу полкнынъ эскадронлары озгъара эди. Падиша полкнынъ фахрий полковниги оларакъ эсапкъа алынды, онынъ къадыны Александра Фёдоровна полкнынъ шефи эди. Падиша бу полкнынъ мусульманлары ичюн Кърымда аджайип джами кърдырды.

II баб. Исмаил бей Гаспралы ве кърымтатар халкъынынъ миллий уянувы

(1883-1905)

✓ 1783 сенесининъ апрель айындан 1883 сенесининъ апрель айынадже кечкен юз йыллыкъ девирни кърымтатар халкъынынъ тарихында «къара асыр» дейлер. Кърымнынъ Русие тарафындан басып алынувы оккупация шараитинде яшамакъ меджбуриетини догъурмакънен къалмайыш, муаджирликке кетмек итияджыны да догъурды. Кърымтатарларнынъ пек чокъу ватаныны бу юз йыл ичинде терк этти. Ярым ада сыдыргъы суретте русларнен толдурылып башланды. Кърымдаки адетий ичтимай, медений ве икътисадий институтлар яваш-яваш битирильдилер. Ярым ададаки аятнынъ бутюн сааларыны денъиштирюв иши кърымтатарларны мындан кеткизов эсабына ола. Къалгъанларнынъ, я да кетип оламагъанларнынъ эксериети чаресиз алда эди: олар кетмеге азырланып, озъ невбетини беклеп, иджретке козь тикип отура эдилер. Аньаневий идаре механизминден ве озъ-озюни кърчалавдан марум олгъан джемиетнинъ ички структурасы яваш-яваш йыккыла эди. Бу джемиетте энди миллий буржуазия, зиялылар, задекянар ёкъ дереджеде эди. «Къара асыр»нынъ сонъунда кърымтатар джемиети о дереджеде йыккылгъан эди ки, бу халкънынъ начар яшайышынынъ бир де-бир саасында аз-бучукъ мусбет денъишювни къайд этмек мумкюн дегиль. Кърымтатар медениетининъ вазияти де бунынъ киби

эди. Татарларнынъ огюнде бильги алувынынъ тек эки ёлу бар эди: биринджиси — анъаневий эски мектепте окъумакъ ве руслашакътан юртунда озь-озюни айырдылыкъкъа махкъом этмек; экинджиси — рус мектебинде окъумакъ ве лябит руслашмакъ. Бу системаларнынъ ич бири кърим-татар медениетини сакълап къалмакъа хызмет этмей эди. Татарларгъа озь тилини, эдебиятын, озь халкъынынъ тарихыны огренмеге ер ёкъ эди. Юз йыл девамьнда Къримда къримтатар тилинде бир дане биле китап чыкъмады. Медений вариетнинъ буюк бир кысымы я ёкъ этильди, я алыш чыкып кетильди, я да озь къыйметини джойды. Кыскъасы, тикленмек ве земане миллетине чевирильмек ичюн къримтатарларнынъ ич бир тюрлю чареси къалмагъан эди.

Мына бойле тюшкюнлик шараитинде парлакъ шахс мейдангъа чыкты ве вакъиаларнынъ адет олыш къалгъан кетишатыны деъиштирди. Къримтатарларнынъ мустемлеке аятында, Русие империясынынъ бутюн тюрк тилли халкъларынынъ тарихында бу мешур шахс Исмаил бей Гаспралы деп анъыла. XIX асырнынъ софунда Русиеде яшагъан тюрк тилли халкъларнынъ тикленюв процессине къошкъан къоджаман иссесиле оларнынъ миннетдарлыгъыны къазанды.

Исмаил бей Гаспралы я да Гаспринский (1851-1914) терджиманнынъ огълу эди. О догъмадан бираз эвель бабасыша мырзалыкъ ушваны бериле. Исмаил Къримда мусульман бильгиси алды, эм рус тилинде де окъуды. Оны Воронеж кадетлер окъув юртуна, сонъра Москвадаки Милютин гимназиясына ёллайлар. Бу окъув юртларына терен урьмет беслегени алда онынъ рухий итияджы башкъа тарафкъа чеке эди. О тюркийлик ве мусульманлыкъ гъаелерине зияде бериле. Омюрлик досту, литва татары Мустафа Давидовичнен бсраберликте о Тюркиеге барып чыкъмакъа ынтылды. Эки яш анда османлылар ордусына хызметке кирмек ве Крит адасынынъ азатлыгъы ичюн курушлерде иштирак этмек акъкъында хаяллана эди. Амма жандармлар оларны Одессада тутта ве артларына къайтаралар.

Бойледже, Гаспралынынъ талебелик йыллары бите. 1868 сенеси о Багъчасарайгъа келе ве зынджырлы медреседе рус тилинден дерс бере. Бу девирде о пек чокъ рус ве гъарп классиклерининъ, народниклерининъ эсерлерини окъуй, Писарев ве Чернышевскийнинъ эсерлерини зияде бегене. 1872 сенеси о Франциягъа кете, рус муаджирлеринен таныш ола, терджиманлыкъ япа, И. С.

Тургеневнинъ кятиби олып чалыша. Эки йылдан сонъ Гаспралы офицерлик рутбеси алмакъ ичюн Авропадан Тюркиеге келе. Амма бюрократия йиплерининъ узуплыгы онынъ бу умютини кыра, о озъ планларыны денъиштире ве 1875 сенеси Кърымгъа къайта. Авропа мемлекетлеринде ве Османлы империясында коръегенлерини ве теэссурутларыны гъаедже бирлештирди, бу гъаснинъ омюрге кечирильмеси ичюн аятынынъ сонъунадже курешти. 1885 сенеси ёл теэссурутлары эсасында «Авропа медениетине бир назар» адлы рисалесини язды.

1878-1881 сенелери Гаспралы Багъчасарай шеэрининъ башы оларакъ хызмет эте. Ерли мемурлернен чеккелеше-чеккелеше бу вазифени ташлап кетмеге меджбур ола. Кърымдаки вазият оны раатсызлай, о халкъны уяндырмагъа актив фаалиетке давет этмеге къарар бере. 1879 сенеси о мааллий акимнетке татар тилинде газета чыкъармакъ истегенини бильдирип мураджаат эте ве ред джевабыны ала. 1881 сенеси Симферопольде рус тилинде чыкъкан «Таврида» газетасында озюнинъ «Рус мусульманлыгы. Фикирлер, къайдлар, козетювлер» адлы макъалесини бастыра, сонъундан бу макъале айры рисале алында нешир олуна. Онда о Русие девлетинен Русиедски мусульман халкълар арасындаки мунасебетлер тарихына озъ мунасебетлерини мукъайтлыкънен беян эте.

Озюнинъ газета акъкъындаки хаялышы керчеклештирмек ичюн о Тифлис шеэринде татарджа бир къач саифелер чыкъара. 1882 сенеси Гаспралы «Салнаме-и Тюркий» ве «Мират-ы Джедид» адлы эки рисале нешир эттире. Озь газетасынынъ неширине изин алмакъ ве басмахане донатмалары эм де арап шрифтлери сатыш алув акъкъында ашълашмакъ, ерли мусульманлар арасында илериде ола биледжек абунеджилернинъ сайысыны, къарар эсабынен, бильмек макъсадынен Санкт-Петербургкъа ве Къазангъа бара ве теселли бермейиджи теэссурутларнен къайта.

Ахыр-сонъу онъа газета чыкъармагъа изин берелер, амма бир шарт къоялар: газета татар ве рус тиллеринде чыкъмакъ керек. «Терджиман» деп адландырылгъан газетанынъ биринджи номери Кърымнынъ Русие тарафындан басыш алынувынынъ юз йыллыгы къайд этильген вакъытта, 1883 сенеси, апрель 22-де Багъчасарай шеэринде, Гаспралы басмаханесинде чыкъа. Бу—Кърым тарихында татар тилинде чыкъкъан биринджи газета эди. Тез вакъыт ичинде о Русиедски мусульманларнынъ дигер газеталары арасында энъ кучлю неширге чевириле. «Терджиман» дан

эвель тюркий тиллерде учь газета чыкъа эди: Ташкентте (1870 с.), Бакуда (1875-1877 с.) ве Тифлисте (1879-1884 с.)

Гаспралынынъ Русие мусульманлары арасындаки реформаларыны пропаганда этювде «Терджиман» газетасы муим роль ойнады. Газетанынъ тили — лакъырды тюрк тили ве кърымтатар тили эди. Тюрк тилинден фаркълы оларакъ бу тильни бутюн тюркий халкълар анълай эдилер. Гаспралы адий ве анълайышлы тильнен, дидактик стильнен, кениш окъуйджылар кутълесине ве биринджи небетте, адий адамларгъа мураджаат этип яза. «Терджиман» газетасынынъ бутюн фаалиетини козетеджек олсакъ, онынъ тили яваш-яваш муреккепле-шксинини, тюрк сёзлерининъ чокълашкъаныны, осман-лыларнынъ грамматик шекиллерине зиядедже риает этилгенини коръмек мумкюн.

1910 сенесинден башлап Гаспралы саф османлы-тюрк тилинде язып башлай. Онынъ фикириндже окъуйджынынъ бильгиси баягъы артты, энди о нефис бедий тильни къабул эте биле. Наширинъ бедий маарети номерден-номерге артты. Гаспралы иш джерьянында окъуды, анъаневий тюрк бильгиси онда ёкъ эди. О Русиедеки тюрк тилли халкънынъ тиллерини пек яхшы биле, о я да бу регионнынъ халкъларына мураджаат эткенде, оларнынъ озь сёзлерини, джумлелерини къуллана эди. Мисаль ичюн Кавказ мусульманларына мураджаат эткенде о аджар сёзлери ве джумлелерини къуллана, айны вакъытта османлы-тюрк тилининъ ильмий сарфына риает эте эди. Озь газетасынынъ хадимлеринден де буны талап эте эди.

Биринджи вакъытларда, газета афтада эки кере, 300 нусада чыкъа эди. Тираж кет-кете артты, 1912 сенеси газета кунъделик олды. Тюрк дюньясынынъ тышында да оны биле ве окъуй эдилер. Озюнинъ итибары боюнджа о вакъытта тюркий тиллерде чыкъкъан газеталарнынъ ич бири «Терджиман»нен тенълешип оламай эди.

Газета Гаспралы тюшюнген реформанынъ ве гъаелерининъ сесдары олмакъвен къалмайын, тюрк дюньясында адден тыш бир вакъиа олды. Русиедеки тюрк = мусульманлар ичюн «матбаа»нынъ озю бир янъылыкъ эди. Газета ислятчыны окъуйджыларнен багълайдыжы семерели васта ве онынъ ислят программасынынъ бир къысымы эди. «Терджиман» саифелеринде екяне тюрк эдебий тилини шекиллendirмек — газетанынъ баш ва-зифелеринден бири эди.

Ильки вакъытларда газетанынъ озю де, Гаспралынынъ ислят планлары да Кърымда ве онынъ тышында таныл-

мады. Газета муреттиплер, редакторлар амелият мектебине, мусульман языджыларыны ве окъуйыджыларыны азырлав мектебине чевирильди. Биринджи йылларда Гаспралы аилесининъ бутюн азалары басмаханеде чалышмагъа ве газетаны даркъатувнен огърашмагъа меджбур эдилер. Гаспралы озъ сафдашларынынъ, меслекдешлерининъ, ярдымджыларынынъ кучъ ве сермаесини аямады.

Исмаил Гаспралы реформасынынъ гъасвий эсаслары. Гаспралынынъ Гъарпкъа (Гъарбий Авропагъа ве Русиеге) ве Шаркъкъа (Тюркиеге ве Русиенинъ мусульман халкъларына) мерагъы, онынъ сефер теэссурадлары кърымтатарлар ичюн янъылыкъ эди. Гаспралы анълады ки, инкишаф этмекте олгъан Гъарпнен эп кериде къалмакъта олгъан Шаркъ арасындаки Кърымны да озъ ичине ала. Гаспралы Русие тарафындан бир сыра мусульман халкъларынынъ бойсундырылувыны тарихий факт деп эсап эте. Мусульманларнынъ керилиги ве джесаретсизлиги кучълер нисбетини денъиштирмеге имкъян бермей. Бу ал ёкъ олув хавфы астында булунгъан кърымтатарларгъа да аит эди. Бу халкъны земансвий типтеки миллетке чевирмек ичюн шараит ёкъ эди. Кучълернинъ шимдики нисбети сакъланып къалыр экен, Гаспралынынъ фикириндже, анълашып иш коръмек, я да Русие акимиятине ян берип чалышмакъ керек.

Мусульман халкълары бу кучълер нисбетини денъиштирювнинъ энъ янъы усулларыны менимсеп оламай экенлер, олар бу усулларны Русиенинъ озюнден огренмек, огренгенде де Русиенинъ къаршылыгъыны къоздырмайып ве кенди башларына зарар кетирмейип огренмек кереклер.

Земаневий миллет олмагъа арекет этерек, бойле келишксиз алда булунгъан мусульманлар озъ такъдирлерини озю бельгилев ве озълерининъ миллий якъынлыкълары меселелерини котердилер. Кърым ханлыгъы девирлерини акъылда тутаракъ, кърымтатарлар озълерини тюрк тилинде лакъырды этиджи мусульманлар деп эсап эттилер. Кърымтатар халкъынынъ озъ якъынлыгъыны озю бельгилев принципи, биринджи невбетте, диний анъламларнен бельгилене эди: мусульман динине менсюплигинен, XIX асырда тюрк тили «мусульман тили» эсап этиле эди. Бунынъ киби, тамыры мусульманлыкънен багълы олмагъан базы урф-адетлер де мусульманлыккъа аит саныла эди. Ислям дининен багъыны кескен тюрк «татар» олып оламай эди. Мына бунынъ ичюн де караимлер, кърымчакълар, еудийлер, бунынъ киби де православ урумлар (грек-татарлар) Кърымнынъ тюркий тильде лакъырды эткен тамыр халкълары олувларына

бакъмадан, татар эсап этильмей эдилер. Бойледже, Кърымда татар миллетини бельгилев мусульман динине менсюпликнен ве татар топрагында яшавнен тайин этиле. Славянлар ве османлылар Кърымнынъ тюркий тильде лакъырды этиджи мусульманларына, бунынъ киби де, Кавказ, Волга бою, къыргъыз ве дигер мусульманларгъа да «татарлар» дей эдилер.

Диний менсюплик аль этиджи роль ойнагъаны, дининъ исе кечмишнен сыкъы багълы олгъаны ичюн татарлар эр анги телюкеден башта озь динлерини къорчалай эдилер. Эгер динге джиддий телюке догъса, олар Ислям дюньясынен бир бутюпликни тешкиль этип оламагъан ана юртларыны терк этмеге азыр эдилер. Кърымтатарларнынъ кутълевий муаджирлигининъ себебини анджакъ бу алнен анылатмакъ мумкюндир. Ички вазиятти яхшы билъген Гаспралы кърымтатарларнынъ кучюк халкъ оларакъ, къоджаман православ Русие девлети ве чокъ сайылы рус халкъынен къаршы-къаршыгъа келип узун девирлер девамында яшамагъа макюм олунгъаныны анылады. Ичтимай ве миллий джезттен озь-озюни къорчалав истегининъ нетиджеси оларакъ догъгъан муаджирлик ве миллий сынъырланув миллетнинъ дагъылув процессини тезлештирдилер. Русие тюрклерининъ, бу джумледен кърымтатарларнынъ динлери, тиллери, медениетлери, тарихлары бир, оларны чекиштирген сиясий, ичтимай, икътисадий къыйынлыкълар да бир. Дигер мусульманлар да кърымтатар мусульманларындан яхшы яшамай эдилер. Бу девирде чешит миллий бирликлер, миллий арекетлер тешкиль олунмакъта эди. Гаспралы озюнинъ Европа ве Русие бойлап якъан сеяатында бу меселелерни анылады. Онынъ фикириндже, Русие империясында яшагъан тюркий халкъларнынъ нисбетен кениш бирлигини скяне этник анъ эсасында мейдангъа кетирмек мумкюн ве о, бу проблеманы реформалар ярдымынен чезмек ёлларыны араштырды. Гаспралы реформасынынъ баш макъсады тиль ве дин бирлиги эсасында миллий бирлик мейдангъа кетирмек, бунынъ киби, джемиетти денъиштирмек ве гъайрыдан къурмакъ эди.

Гаспралы озюнинъ реформа программасыны ич вакыт толусынен беян этмеди. О япып башлагъан ишини сонъуна алып чыкъкъан сонъ, янъы планлар акъкъында айта эди. Сиясетте о реалист эди. О къойылгъан макъсадкъа иришилъмесини къыйынлаштыргъан эсассыз романтизмге къаршы эди. Онынъ бутюн фаалиетине, отуз йыл девамында язгъан бинълернен макъале ве китапларына

бир бутюн шей деп бакъмакъ керек. Онынъ язгъанларындан кесеклерни айырып алып талиль этмек янълыш нетиджелер догъура биле. Гаспралы реформасынынъ эсас догърулышларыны о котерген гъаелернен бирликте талиль этмек ве анъламакъ мумкюн.

Гаспралы сиясий аренагъа чыкъкъан вакъыт буюк мукайтлыкъ ве компромисслерге азыр олунвы талап эте эди. Онынъ рус олмагъан халкъларны бирлештирюв эсасында япмакъ истеген реформасы Русие укюметини раатсызламайып къалмады. Онынъ маарифчилик фаалиетининъ башлануву Александр II ольдюрлюв ве Александр III тахткъа чыкъув вакъытынен бир кельди. Янъы падиша революцион арскетке нисбетен къатты чарелер корип башлады. Реакциянынъ тазыйкъы алтында дживар улкелердеки халкъларны руслаштырув сиясети даа да кенишледи. Бойле шарант реформа ичюн келишикли дегиль эди. Бу вакъытта К. П. Победоносцевнинъ (1827-1907) косътеришинен тюрк тилли халкъларынынъ язысы кирил арифлерине кечирилип башланды. Кечюв Ильминский тарафындан ишлеп чыкъылгъан система эсасында алынып барылмакъ керек. Бу реформа Гаспралынынъ макъсадларына уймай эди. Бундан гъайры онъа анъанслерге пек къатты япышып алгъан тюрк мусульман динрелерининъ къаршылыгъыны енъмек керек эди.

И. Гаспралынынъ биринджи ири макъалеси «Рус мусульманлыгъы» рус окъуйджысы ичюн къарарлаштырылгъан эди. Бу макъалесинде о рус-татар халкъларыны Русиеде руслардан сонъ озюнинъ буюклиги ве эмнетинен экинджи ерде тургъан миллий бирлик оларакъ иляна этти. О шойле язды: «... занымджа, келеджекте, бельки де якъын келеджекте, Русие муим мусульман девлетлеринден бирине чевирилир, ве бу ал, меним фикиримдже, онынъ буюк христиан девлети оларакъ эмнети ни де эксильтмез».

Тюркий халкълар империягъа битарафлыкънен бакъа эдилер. Олар кериликтен, ильмий бильгилернинъ етишмевинден, эки халкъ арасындаки анълашамамазлыкътан замет чеке эдилер. Вакъыт косътерди ки, руслаштырув сиясети бойле сиясет тешеббюсчилерининъ ишанчларыны акъламады. Руслар мусульманларгъа озь илимини, меденитини, тилини бермек, дюньявий башлангъыч мектеплер ачмакъ, татар тилинде, кениш суретте, китап, газета ве журналы неширине рухсет этмек керек эдилер. Гаспралы Русие империясындан анджакъ бойле сиясет кечирильмесини талап эте эди.

Гаспралы озюнинъ бундан сонъки эсерлеринде мусуль-

манларны чарлыккъа нисбетен лякъайд этип косъ термек, олар империяны тутып тургъан эсас кучьлерден бири олгъаныны къайд этмек, бунынъ ичюн де оларнынъ медений инкишафы ве маарифи девлет ичюн телюке догъурмайып, эр эки тараф ичюн де озъара айдалы процесс экенини косъ термек ичюн пек чокъ кучь сарф этти. «Рус-Шаркъ анылашувы. Фикирлер, къайдлар ве истеклер» макъалесинде И. Гаспралы (1896) бутюн дюнья мусульмандарынынъ, бу джумледен Русие мусульмандарынынъ менфаатлары тек кесинимекнен къалмайып, бир келе де биле. Бу ерде о Русие мусульмандарыны ве Русиянынъ мусульман дюньясынен алякъасыны яхшылаштырув процессинде оларнынъ ойнайджакъ муим роллерини назарда тутта эди.

Реформаларны планлаштыракакъ, Гаспралы тюрк-мусульман джемиетлерини, хусусан онынъ консерватив, аныаневийджи даирелерини озъ макъсад ве вазифелерининъ Ислямгъа къаршы олмагъанына, айны вакъытта онынъ позицияларыны пекитювге хызмет эткенине ишандырмакъ борджлу эди. О мусульман терминологиясындан семерели айдаланаракъ озъ гъаелери ве теклифлерининъ догъру экенини анылата ве исбат эте. Ильки йылларда о озюнинъ реформаларыны мусульман адетлери ве аныанелеринен къошып омюрге кечирди. Айры шахсларны ве муэссиселерни тенкъид этерек, о эр даим, озъ тенкъиди бу шахсларнынъ анылышларына ве умумен яхшы чалышмакъта олгъан муэссиселернинъ базы эксикликлерине догърултылгъаныны къайд этмеге унутмай эди. Ислям дининде, мусульман къанунджылыгъында анылыш, амма Ислям гъаелерини къыйыштыргъан адамлар бойле анылышлыкъларгъа ёл берелер. Гаспралы Кърымдаки ве тюрк регионларындаки бутюн кучьлерге, оларнынъ севиесине ве башкъа дегерликлерине бакъмадан, базанмагъа, олардан айдаламагъа арескет этти. О, бойле кучьлернинъ ич биринен чатышмады, мунасебетлерини кергинлештирмедиди.

Гаспралы базы кучьлернинъ, я да тешиклятларнынъ джанларыны агъыртмамакъ ичюн чешит усуллар къуллап гъанда айнеджилик япмады. О шарантке коре иш тутта ве озъ фикирини ачыкъ айтмакъ ичюн келишкли вакъытны беклей эди. Юрегинде джошкъун миллетчи олгъан Гаспралы ич бир вакъыт русларгъа нисбетен нефрет беслемеди, бир де-бир миллетнинъ душманы олмады, о бутюн миллетлерни бирдай севмеге бильди. Онынъ гизли, я да ачыкъ макъсадларынынъ насыл олувына бакъмадан, о даима

тюркий халкъларнен руслар арасында достлукъны пекитмеге, теренлештирмеге давет эте эди. Онынъ дюньябакъышынынъ шекилленювинде ислям пек буюк роль ойнады, кимерде исе диннинъ эсас акъиделерининъ телькъини анъанелерни пек къатты кутъкен оппонентлернинъ фикиринден фаркъ эте эди.

Русие империясы территориясында яшагъан ве Исмаил Гаспралы земане миллети дереджесине котермек ичюн куреш башлагъан халкънынъ ады мусульман тюрклери эди. Кърымтатарларны о ич вакъыт дигер халкълардан айырмай эди. О тек ерли вакъиаларны тарифлегенде кърымтатарларны айрыджа къайд эте эди. О «биз» деп язгъан вакъытта даима Русиеде яшагъан бутюн тюрк мусульманларны назарда тутта эди. Айны заманда о текстнинъ азылышына корс «тюрк-татарлар», «мусульманлар», «татарлар» ве пек сийрек алларда «тюрклер» деп яза эди. 1905 сенесинден о «тюрк» сёзюни сыкъча, «тюрк-мусульманлар» терминини исе сийрекче къулланып башлады. 1905 сенесинден сонъ онынъ тюркий халкъларнынъ бирлиги проблемасыны анълавы денъишти, чюнки бу халкъларнынъ тарихий яшайыш шараити денъишип башлады. Амма онынъ ачыкъ фаалиетке мунасебети денъишмеді. О революцион авантюризмни ред этмеге эп чагъырды. Онынъ медениет ве маариф меселелери боюнджа позициялары денъишмеді. 1905 сенесининъ гурьдели вакъиалары арфесинде о бир де-бир тюрлю сиясий ишлерге къошулуудан къачынды.

Бу ёлны исрарлыкънен омюрге кечирсрек, Гаспралы тюркий халкъларны насылдыр сиясий платформага бирлештирюв вазифесини къоймады. Тюркий халкъларнынъ ички ве тышкъы инкишаф шараитинден келип чыкъкъан такъдирде биле ⁶⁴ меселени кунъ тертибине къоювны о келишкисиз ве гъает хавфлы деп биле эди. Омюрининъ сонъки йылларында о шойле язгъан эди: «Базы гъаелер биз ичюн ясакътыр. Оларны кечмиште къалдырайыкъ. Сиясий бирликке иришов акъкъындаки меселелерни башкъалар тюшонсин ве чезсин».

Екъанс эдебий тилни догъурув, онынъ фикириндже, тюрк халкълары инкишафынынъ башлангъыч нокътасы ве меджбурий шарты олмакъ керек. «Терджиман» газетасынынъ мисали шуны косътерди ки, «саде ве анълайышлы эдебий тиль газетаны Стамбул денъизджилери ичюн де, Тюркие ве Къытайнынъ, Тсбриз, Хорасан, Къазан ве Сибирьнинъ деве айдайыджылары ве чобанлары ичюн де бирдай анълайышлы эди». 1908 сенеси, вазнет яхшылашып

башлагъан вакъытта о шойле язды: «50 миллионлы халкънынъ эписи, чешит регионларда фаркълы хусусиетлери, диалект айырдылыкълары олувына бакъмадан, бир тильде лакъырды этмекте. Бу халкъ скяне эдебий тиль пейдаламагъа акъылдыр. Эгер о этнос оларакъ яшамакъ истесе, озюнинъ скяне тилини шекиллендирмек керек. Онынъ бутюн огъурсызлыкъларынынъ себси хан ве губернаторларнынъ эзieti алтында яшагъанында дегиль, диалектлерден скяне эдебий тиль догъурып оламагъанындадыр. Мына бунынъ ичюн де «Терджиман» черик асырдан берли кечюв девирининъ эр кеске анълашылгъан саде тилинде нешир этильмекте». Вакъытка ве шараитке ишарелер бар эди. Биз скяне «халкъ тили» акъкъындаки макъалелернен къанаатленмек керек эдик, чюнки Ильминский ве онынъ сафдашлары тюркий халкъларны бири-бирлеринден айырмакъ ичюн пек гъайрет эте, татар, башкъурт, къыргъыз ве сарт балаларыны бир мектепте окъутмай эдилер. Бу ал бизлерни акимиетке нисбетен мукъайт арекет этмеге меджбур этти. Шаркъий Сибирынъ якъутлары, сибирь тюрклери, барабалар, къазакълар, къыргъызлар, къаракълпакълар, уйгъурлар, узбеклер, таранчылар, сартлар, азербайджанлылар ве османлылар — эписи тюркий тиллерде лакъырды эте ве тюрк миллетине менсюптирлер. Русиедеки бутюн тюрклернинъ татар деп адландырылувы янълыштыр. Руслар оларгъа татарлар, бухаралылар, ногъайлар дейлер. Асылында оларнынъ эписи тюрклердир».

Гаспралынынъ озъ газетасы ичюн кърымтатар сёзлери ве ифаделеринен зенгинлештирилген садедже тюрк-османлы тилини сечип алувы теваккель дегильдир. О йылларда бу тиль бутюн тюркий тиллер арасында энъ ишленилген ве ипкишаф эткен тиль эди. Тюрк эдебияты ве медениетининъ гъает зенгин вариети, маарифчилик фаалиети саасындаки теджрибеси тюркий халкъларда мейдангъа кельген медений-маариф саасындаки бошлукъны толдурды. Бир къач йыл девамында тюрк эдебий тили арап ве фарс сёзлеринен, ифаделеринен о дереджеде толдурылды ки, тюрклернинъ озьлери ичюн де анълашылмасы къыйын олып башлады. XIX асырнынъ сонъунда тюрк исляатчылары эдебий ве лакъырды тиллери арасындаки фаркъны бираз эксильтмеге арекет эттилер. Гаспралы тюрк тилине башкъа тиллерден келип къошулгъан арткъач сёзлерни мыскъыллап бир къач кере кульди. О билген тюрк тили эсасен эдебий тиль эди. Амма о озюнинъ ана тилисиз иш корип оламай эди. Онынъ ана тили исе эки лингвистик

группанынъ — къылчакъ ве огъуз — элементлеринден ибарет эди. Мына бунынъ ичюн де Гаспринский догъур-гъан тюрк тили тюркий халкълар арасында пек тез дагъылды. Арап тилининъ алфавити тюрк тилининъ къурулышына уймагъаны Гаспралыгъа ярдым этти, о лакъырды тилинен язы тили арасындаки фаркъны пек усталыкънен косътере.

Ислям дини тюрк халкъынынъ къанына ве джанына синъди. Гаспралы шойле эсап эте эди. Мында шашмагъа шей ёкъ: Русиедеки тюрк-татар халкъларынынъ шекилленювинде де Ислям аль этиджи роль ойнады. О буны насылдыр дигер гъасвий элементлернен денъиштирюв акъкъында тюшюнмеди биле. Аксиндже, о динни миллетчиликнен бирлештирмек ичюн бутюн чарелерни коръди. Айны вакъытта о миллетчиликни диний, Ислямни исе дюньявий категорияларнен анылата. О Ислям факторыны даима къайд этюви шашыладжакъ шейдир: бу ал догмаларгъа къаршы кете ве онынъ озъ динине уймай. Ислям динининъ медений, ичтимай ве сиясий бирлигини арттырув проблемасына о пек чокъ дикъкъат айыра эди, динни земане джемиетининъ итияджларына уйдурмакъ ичюн пек чокъ иш япты.

Гаспралы XIX асырынъ сонъунда мусульманлыкъны уянтув ишине гъает буюк иссе къошкъан мусульман мутефеккирлеринден биридир. Онынъ ады тюрк ватанпервери Намыкъ Кемалнен, «шанислямджилер» Джемаледдин Аль-Афганйинен, Мухаммед Абдухнен ве арап Абдурахман Аль-Кавакбийнен бир сырада тура. Оларнынъ эписи мусульман джемиетлерини тюшкюнлик ве кериликтен къуртармакъ, гъарп капитализмине къаршы куреш ёлларыны араштырмакъ иле мешгъуль олдылар. Олар гоньюльдешликнинъ Ислям концепцияларына базагъан чешит реформаларны омдорге кечирюв ёлунен мусульман джемиетлерини империализмге къаршы куреште бирлештирмек истедилер. Олар мусульман джемиетлерининъ гъарп технологиясына, илимине ве атта сиясий институтларына алышувыны такъдирлеп, бойле алышувнынъ кереклигини Къурандан кетирильген мисаллернен пекитмек, исбатламакъ истедилер.

Шубе ёкъ ки, Гаспралы юкъарыда адлары аныылгъан эрбапларнен ве исляатчы группаларнен сыкъы багълы эди. Бунынъ ичюн де онынъ базы гъаслерининъ догъув менбаларыны ве ёлларыны козетмек къолай дегиль. О, Русининъ ичинде ве онынъ тышында олгъан арекетлер ве вакъиалардан даима хабардар эди. Исляатчы мусульман-

ларнынъ пек чокълары онынъ газетасыны окъуй эдилер. Озь газетасы саифелеринде Русиедеки ве дигер мемлекетлердеки мусульманларнынъ аятындаи янъылыкълар акъкъында информациялар дердж этерек, Гаспралы ичтимай коллектив анынъ шекилленимине ве Русие мусульманлары арасында озъара мунасебетлернинъ пекинмесине ярдым эте эди. О Гъарп мемлекетлерининъ мустемлекеджилек сиясетини аявсыз тенкъид этерек, османлылар империясыны Авропа девлетлерининъ ыдырынувларындан къорчалады. Бу, Гаспралы Абдульхамид II тарафындан кечирилген сиясете къолтута, яш тюрклерге озюнинъ эйи бакъувыны гизлей деген мананы анылатмай. Бу себептен 1896-1908 сенелери «Терджиман» газетасы Тюркиеде ясакъ этиле. Амма, бу ясакъкъа бакъмадан, газета Тюркиеге мунтазам суретте келип тура эди. Шу йылларда Абдульхамид, Иран шахы ве Бухара эмири Гаспралыны озь девлетлерининъ алий орденлеринен такъдирледилер.

Гаспралынынъ дюньябакъышында дин ве акъикъат — экиси бир шей эди. О, буларнынъ айырылмазлыгъыны ве муреккеп мунасебетлерини къайд этмек истей эди. О, озь вакъытында дин назариеси боюнджа джиддий билъги алмады ве онынъ ичюн де дин назариеси боюнджа даваларгъа пек фааль къатылмаи эди. Ислам бирлиги гъаесине базанаракъ, о кутълелерни анышевий джемиетни гъайрыдан къурув ишине джелъп этиов боюнджа чокъ ишлер япты. Джемиет денъишип башлагъан сонъ адамлар онынъ ислятчылыкъ фаалиетининъ манасыны ве маистини толуджа анылап башладылар. Волга бою татарларынынъ белли философлары Шихабеддин Мерканий ве Абдулкъаюм Назарийден чокъ шейлер огренди. Базы тарихчылар япкъаны киби, онъа «гъарпчы» тюркмусульман тамгъасыны япыштырмакъ янълыш олур. О озюнинъ бутюн омюри бою тюрк-мусульман фикирине гъарп назариелерини ве концепцияларыны кирсетмеге арекет этти. Амма о бу концепцияларгъа тенкъидий бакъа эди. 1885 сенеси о эм капитализм джемитининъ, эм де социализм джемитининъ гъаелерини тенкъидке огъратты. О Гъарп илимининъ къазанчларындан рухлана ве мусульманларны Гъарп илиминден гъыда алмагъа чагъыра. О, асылында, гъарп системасыны адалетсиз деп таный ве бу онынъ бутюн эксикликлери отуз йыллыкъ дженкке, я да франсыз революциясына бенъзеген дешетли сарсыштыларнен корюнир деп эсап эте эди. «Бизге ишандырылгъан о яхшы аят неге базанаджакъ?» — деп яза Гаспралы. — Теракъкъият ёлуна аякъ баскъан мусульманлар кимнинъ артындан кетмек ксерек-

лер? Буржуаджа ишкишаф ёлуна кечмек ичюн сарф эткен кучюмизге языкъ дегильми, бундан сонъ кене де социализмнинъ бутюн дешетлерине даянмакъ керск ол-мазмы? Эгер биз инкишафкъа маариф ёлунен иришсек ве айны заманда аятнынъ мукъаддес манасыны гъайып этсек пек языкъ олур. Умуминсаний прогресс адалеттен гъайры ич бир шейге базанып оламаз... Бизим «капитал»ымыз Къурандыр, чонки онынъ темель ташы адалет узерине къурулгъандыр.

Русиедеки тюркий халкъларнынъ миллий-территориаль концепцияларыны ишлеп чыкъмакъ ичюн де Гаспралы чокъ къувет сарф этти. О халкъларнынъ муаджирлигине къаршы эди ве тюркий халкълар озь топракъларында инкишаф этмек керек экенлерини токътамайып исбат этти.

Гаспралы озюнинъ бутюн эсерлеринде шахсий топракътаки эмекнинъ буюк эмиетини даима къайд этти: «Топракъта чалышув, кой ходжалыгъы эмегинен огърашув — бу инсанлыкънынъ муим къазанчыдыр... Топракъ озь зенгинлигини тек оны севгенлерге ве анълагъанларгъа бере. Топракъны гъайып этмек къолай, амма оны къайтарып алмакъ пек къыйын. Топрагъынъызгъа мукъайт олунъыз».

Эснафчылыкъ ве тиджарет саасында миллий буржуазиянынъ догъувыны Гаспралы джан-юректен селямлады. О, икътисадияттаки тамыр деньишмелер миллий буржуазиянынъ ролюни арттыраджагъына ишана эди. Янъы догъгъан буржуазия янъы техникаен ве янъы икътисадий методларнен сияяланмакъ, санайы малларынынъ истисалындаки къатты конкуренциягъа даянмакъ ичюн исе бирлешмек керек. О, ильки вакъытларда кадрларны тыш мемлекетлерде азырламакъ тарафдары эди. Эбет, къол эмегине, эснафчылыкъ санайысына базангъан икътисадият лябит эляк оладжакъ. Бунынъ ичюн о мусульманларны санайы, тиджарет ве малие ишлеринде фааль олмагъа, мусульманларнынъ хайрие, ичтимайи ве зенаат тешкиятларыны мейдангъа кетирмек ве оларгъа маддий ярдым косьтермек кереклигини тешвикъат этти. Онынъ истеклерининъ бир къысымы 1905 сенесинден сонъ омюрге кечти.

Тюрк-мусульман джемиетиндеки адет олып къалгъан маариф системасыны реформа этювни, янъылаштырувны Гаспралы муимден-муим мессле деп бильди. Маариф системасы аз-бучукъ деньишкен сонъ, адамлар онынъ реформасы системасыны анылар ве онъа къолтутарлар.

Гаспралынынъ малюматларчына коре, 1881 сенеси, Ру-

сиеде 16 бинь мектеп ве 214 медресе бар эди. Оларда ярым миллионга якъын мусульман балалары окъуй эдилер. Рус укюмети оларны диний окъув юртлары эсап эте ве олар-цынъ ишлерине къарышмай эди. Кягъытта олар рухий идареге бакъа, амельде исе бир тамам сербест эдилер. Гаспралы кениш джемаатчылыкнынъ ярдымына базанып, мына бу мектеп ве медреселердеки окъув усулыны денъиштирмек истей. Озь реформасыны Гаспралы «янъы усул» яни «усул-и джедид» деп адландырды. О йылларда Стамбул газеталарында бойле усул акъкъында чокъ языла эди. Бираз вакъыттан сонъ, бутюн тюркий дюньядаки миллий реформистик аркетни «джедид» деп башладылар. Бу сёзнинъ манасы кенишледи, итибары артты ве о янъы аретке, янъылыккъа къатылган адамларнынъ эписине аит олыш къалды.

Гаспралынынъ реформасы эсасында мектеп дерслик-лери ве окъув программалары денъишип башлады. Джедид усулы боюнджа арап элифбеси бир кереден огренильмей, эр дерсте 1-2-5 аркъф огрениле. Айны вакъытта сеслер ве эджалар огрениле, тек бундан сонъ окъула. Талелелерни тек окъумагъа дегиль, язмагъа да огретелер, бу саеде, эм янъы сёзлер огрениле, эм де алфавит менимсениле. Джедид усулы боюнджа талелелер озь ана тиллеринде окъумагъа ве язмагъа огренелер. Окъув процесси къатты къаиделернен регулирлене: мектепте окъув процесси эки йылдан кечмемек керек, оджа бир кереден отуздан зияде баланы окъутмамакъ керек, истисна тарикъасында бир сыныфта къыркъ баланынъ окъутылмасына изин бериле. Эр бир оджанынъ ярдымджысы олмакъ керек. Мектеплерге балалар эки кере къабул олуналар: окъув йылынынъ башында ве ортасында. Мектеплерде дёрттен зияде сыныф ачмамакъ керек. Дерслернинъ узунлыгъы 45 дакъкъа, энъ чокъу бир кунъде беш дерс, окъув афтада алты кунъ девам эте. Девлет ве диний байрам кунълеринде окъув олмай. Дерслер арасындаки тенефюслер онар дакъкъа. Балаларны джисманий джеэттен джезаламакъ ясакъ этиле. Сыныф одалары ярыкъ олмакъ, оларда ралелер, тахталар, скемелелер, рафлар олмакъ керек. Окъув программасында дюньявий феноменлерге зияде мейиль бериле. Гаспралынынъ фикирин боюнджа, мектеплердеки илькингинъ бильгинъ балаларны окъумагъа, язмагъа, эсапламагъа огретмек керек, олар Къурааны сербест окъумакъ, Ислям дини принцип-лерини ве дуаларыны бильмек кереклер. Даа сонъ джогърафия, тарих, Ислям дини тарихы ве табият илим-лери боюнджа къыска курслар кечилип башлады.

1884 сенеси Гаспралы башлангыч мектеплер ичюн дерслик язды. Онынъ ады «Балалар оджасы» эди. Онъа белли рус педагогы К. Д. Ушинский тарафындан язылган бала китапларынынъ шекиллери эсас этип алды. Бу дерслик эсасында балалар арап элифбесини ве тюрк тилининъ эсасларыны огрене эдилер. Бу дерсликке Гаспралы халкъ масалларыны ве озюнинъ бир чокъ икяе ве шиирлерини кирсетти. Оларда мусульман тарихынынъ, Кърым ве Русие тарихынынъ, джогърафия илимининъ эсасларыны беян этти. Тюрк тили янъы усул эсасында огрениле эди.

Шу сене Гаспралы Багъчасарайнынъ Къайтаз-Агъа мааллесинде биринджи джедид мектебини тешкиль этти. О мусульманларнынъ фанатизмини, джаиллигини, мукъайтлыгыны яхшы билъгени ичюн озю башлагъан ишнинъ маиетини кутълеге анылатмакъ ичюн пек чокъ чалышты. Оджа Бекир Эмекдарны озъ усулына огретти. Янъы мектеп озъ талебелерини 40 кунде тюркче окъумагъа ве язмагъа огретмекни ишандыра эди. Талебелерининъ мерагъыны арттырмакъ ичюн дерсликлер ве дефтерлер бедава бериле эди (сонъундан, о девирде къабул олунгъаны киби, ана-бабалар китап-дефтер ичюн пара берип башладылар).

Биринджи дерске тек он эки гонъюлли кельди. Къыркъ кунден сонъ Багъчасарайнынъ итибарлы адамлары имтиангъа теклиф этильдилер ве бу теклифин къабул эткен отуз адам усул-и джедиднинъ бу къадар семерели экенине шашып къалдылар. Бундан сонъ Гаспралы буюклер ичюн джаилликин битирюв боюнджа акъшамлар, курслар тешкиль этти. Бу курсларны о Багъчасарайнынъ къавеханелеринден биринде тешкиль этти. Курсларда эсасен ерли хаммаллар, шегиртлер, чешит ишчилер окъуй эдилер. Къыркъ кунден сонъ олар окъур-язарлы адамлар олдылар. Эр бир мувафакъиет Гаспралы усулынынъ тарафдарларыны чокълаштырды.

Шай исе де усул-и джедиднинъ джемаат тарафындан танылувы пек яваш кете эди. Эскилик тарафдарлары янъы усулны мусульманларны руслаштырув вастасы оларакъ илян этти ве муаллимге къаршы куруш башладылар. Тек бир Багъчасарай мектеплеринде янъы усулны омюрге кечирмек ичюн беш-алты йыл керек олды.

Гаспралы озъ усулыны озю исарлыкънен пропаганда этти, озъ шегиртлерини Русининъ мусульман регионларына ёллады. 1887 сенеси о Бекир Эмекдарны Инкермангъа ёллады ве анда экинджи джедид мектеби ачылды. Гаспралы эр сене Нижегород ярмалыгына бара, анда юзлернен мусульман туджджарларнен корюше ве олар-

нынъ арасында озъ усулыны пропаганда эте эди. Усул-и джедид мектеплерининъ шурети бутюн Русие бойлап даркълды ве Багъчасарайгъа эр якътан оджалар келип башладылар. Багъчасарай мектеби оджалар азырлав меркезине чевирильди. Оджалар мында бир-эки ай азырлыкъ кечкен сонъ озъ ерлеринс къайта ве кетеджекте, энъ аздан, эки шегирт азырлайджакъларына сёз бере эдилер.

1893 сенеси Гаспралы Туркстангъа ве Бухарагъа бара. Самаркъандда о мектеп ача ве усул-и джедиднинъ семере-лигини амельде косьтере. Амма акимнет бу мектепни къапаттыра. Бухарада оны эмир къабул эте, пек гузель субетлеше, амма мектеп ачамагъа изин бермей. Шай исе муаллимнинъ Меркезий Асиягъа сефери яхшы нетиджелер бере: ерли зиялылар онынъ усулына къолтуталар. Онъа къолтуткъанларнынъ арасында оренбурглы миллионер Гъани бей Хусейнов да бар эди. Бу адам, Зейнелабиддин Тагъызаде (Тагиев) ве сибирли Хаджы Ниметулла усул-и джедид арекетининъ хамийлери олалар. Олар Багъчасарай мектебинде оджалар азырлавнынъ масрафларыны одей ве Русиеде юзден зияде бойле мектепнинъ ачылмасы ичюн пара берелер. Волгабоюлы зенгинлер Акъчур, Абдулменнинов, Апинай ве дигерлери де баягъы сермас айырлар. Шеэр ве кой мусульман джемиетлери мустакъиль суретте яншы мектеплер ачып башлайлар. Русиеде яншы мектеплернинъ сайысы 1895 сенеси юзден зияде олгъан олса, 1914 сенеси беш бинъден зияде эди.

«Терджиман» газетасы яншы мектеплернинъ ачылувы, окъув ишлерининъ кетишаты, имтианлар акъкъында, бу мектеплерде олып кечкен тантаналар акъкъында мунтазам суретте материаллар баса эди. Гаспралы бу мектеплер акъкъында озъ фикирлерини, теклифлерини де газета вастасынен бильдире эди. Бундан гъайры онынъ матбасында дерсликлер ве къуллаанмалар да басыла эди. Бу неширлернинъ даима озьлерининъ мал олув къыйметлеринден уджуз сатыла эди. 90-джы йылларда окъув китаплары Багъчасарайдан гъайры Къазанда, Оренбургда, Бакуда, Тифлисте, Ташкентте нешир этиле эди. Наширлик фаалиети тюркий халкълар арасында ильмий ве бедий эдебиятларнынъ джайрамасына ярдым этти, газета окъувгъа мерагъыны арттырды, «Терджиман» газетасынынъ абунеджилерини чокълаштырды.

Гаспралы яншы мектеплерни ачувнен къанаатленмеді. О медреселерни де яншы усулгъа кечирмекни, ильки вакъытларда яншы мектеплерни битиргенлер ичюн махсус медреселер ачмакыны теклиф этти. 1895 сенеси о мусульман

яшлары ичюн унер мектеби ачмакъны теклиф этти ве бу мектеп ичюн керекли мыкъдарда сермия топлады, амма ишнинъ тешкилий тарафынен багълы муреккепликлер онынъ гъаесине мани олдылар. Бу вакъытта Гаспралы мусульманларны балаларыны рус тилиндеки унер мектеплерине бермеге давет этти. О Кърымда зираатчылыкъ окъув юртларынынъ тешкиль олунувына пек къуваиди.

Кърымда оджалар институтынынъ ёкълыгъы мектеп реформасы огюндеки энъ джиддий маниалардан бири эди. Бу девирде Русие къануны муджиби бойле институтлар тек диний ола биле эдилер. Оджаларны янъы усулнен чалышкъан медреселерде азырламакъ керек эди. Бойле медреселернинъ бирини Къазанда Алимджан Барудий ачкъан эди.

Гаспралы къадын-къызларнынъ джемиеттеки вазиятини деъшиштирювге догърултылгъан кениш программаны ишлеп чыкъты. Бу муреккеп меселеге о олдыкъча инджеликнен янашты. Озь программасыны башта «Терджиман»да илян этти. О вакъты-вакътынен къадын-къызларны окъутмакъ кереклиги, оларны ичтимай аякъа къошмакъ кереклиги акъкъында макъалелер язды, Тюркиеде къадын-къызларнынъ вазиятини анылатып мисаллер кетирди. 1893 сенеси онынъ аптеси Пемпе Ханым Балашикова Багъчасарайда къызлар мектеби ачты.

1881 сенеси Гаспралы медреседе окъув процессини янъылав гъаесини теклиф этти. О Волга бою татарларынен умумий тиль тапмагъа арекет этти. Янъы типтеки медреселер, онынъ фикириндже, кениш дюньявий ве диний окъув программасына малик олгъан мусульман окъув юртлары олмакъ керек. Оларда окъув тек ана тилинде алып барыладжакъ. О, бу реформаны озъбашына омюрге кечирип оламай эди, бунынъ ичюн реформагъа яхшы бакъкъан улемаларнынъ ярдымы керек эди. Зынджырлы медресенинъ мудерриси, Стамбулда ве Къахирада окъуп кельген муаллим Хабибулла Эфенди онъа къолтута. О «Терджиман» газетасыны биринджи номеринден башлап ала ве окъуй, Кърым ярым адасында ислятчы дин оджаларындан бири оларакъ белли эди. Гаспралынынъ ярдымынен Хабибулла Эфенди Зынджырлы медреседе деъшишмелер япып башлады. О эр йылы имтианлар алув адетини омюрге кечирди, талебелернинъ окъув ве яшав шараитлерини бабаджа къайгъырды, китапхана тешкиль этти ве озю онъа бинъге якъын китап багъышлады, янъы оджаларны теклиф этти, окъув муддетини йигирми йылдан он йылгъаджекъ къыскартты. О дюньявий илимлер-

нинъ огренилювини тешкиль этти. Энди талелелер рус тилини де огрене эдилер. Хабибулла Эфенди озюнинъ энъ яхшы талелелеринден бирини — Исмаил Лемановны Къахирадаки энъ эски алий окъув юрту эсап этильген Аль-Азгар мусульман университетине окъумагъа ёллады. Кезлев медресесинде де бойле реформалар япылды.

Хабибулла Эфендининъ олюминден сонъ эскилик тарафдарлары Зынджырлы медреседеки бутюн янъылыкъларны ясакъ эттилер. Бунъа разы олмагъан бир къач студент окъумагъ ичюн Стамбулгъа кете.

Багъчасарай медресесиндеки биринджи мувафакъиятлерден рухлангъан Гаспралы озъ газетасында орта ве алий тасиль системасыны ислях этюв проблемасыны котерди. Озь программасыны нешир этмезден «Хызмет» адлы тюрк газетасындан бир макъале алып басты. Бу макъалеле автор медреселердеки эски окъув усулыны пек тенкъид эте ве мектеплерде терен реформалар кечирмеге чагъыра эди. Тюркиде урьметли улемалар медресслерни ислях япмагъа давет этелер, демек, о исляхлар Ислямгъа къаршы дегиллер. Бундан сонъ Гаспралы медреселерде тасильни денъиштирюв боюнджа озюнинъ программасыны илян этти: окъув программасыны денъиштirmek, талим системасыны муреккеплештиirmek, окъув муддетини он йылгъадже къыскартмакъ. Бир йылдан сонъ о эр бир уезднинъ диний идаресине, энъ аздан, бирер медресени тюрк тилинде дюньявий ве диний фенлерни огренювге кечирмекни, окъув программасына арап ве рус тиллеринде дерслер къоймакъны теклиф этти. Бир сыра рус джемаат эрбаплары Гаспралынынъ бу реформасына къолтуттылар. Амма 1905 сенесинедже де, 1917 сенесинедже де меселе реформагъадже барып етмеди. Бу саада Волга-Урал регионьнда базы ишлер япылды. Гаспралынынъ исрарлы хызметлери нетиджесинде Къазанда, Оренбургда, Уфада янъы медреселер ачылды.

Маариф проблемаларына дикъкъатны арттырув ве тасильнинъ кейфетини яхшылаштырув нетиджесинде рус мектеплеринде, гимназияларында, университетлеринде тюркий халкъларынынъ балалары чокълашты. Докъсаньнджы йылларда тюркий балалар Франция, Германия университетлеринде де окъуй эдилер.

Гаспралынынъ сафдашлары ве кърымтатар зиялыларынынъ шекиллешюви. Ичтиманий фаалистининъ биринджи йылларында Гаспралынынъ гъаевий-сиясий бакъышларына къаршы кеткенлер чокъ эди. Адий адамлар онъа «чылдыргъан мырза» дей эдилер, мырзалар исе оны «форсалы

мырза» сана эдилер. Озюниинъ сеферлеринден биринде о Хасан Нури деген оджанси таныш ола ве оны газетагъа ишке чагъыра. Онынъ акъкъында там малюматлар белли дегиль. Онынъ ана-бабасы 1860 сенеси Тюркиеге муаджирликке кеткен ве о Стамбулда окъугъан. Хасан Нури тюрк ислятчыларынынъ гъаелерини менимсеген, революцион арекетлерде иштирак эткен, 70-джи сенелернинъ сонъунда онъа Тюркиеден къачмакъ керек ола. О башта Авропагъа, сонъра Кърымгъа келе ве кой оджасы олып чалыша. Койлюлер оннынъ окъутув усулыны бегенмеди, я да Тюркие султаны акъкъындаки тенкъидий фикирлери юреклерине ятмады, эр алда онъа «фармазон» дедилер, «Георгий» деген лагъап такътылар (Нури сёзюне келиштирип айтыла). Хасан Нури сексениджи йылларнынъ башында Гаспралынен таныша. Бекир Эмекдарны ве Махмут Рефатны озъ усулына огрете. Махмут Рефат 1890 сенесинден 1915 сенесинедже Къайтаз-Агъа мектебинде оджалыкъ япа ве янъы усулнынъ къызгъын тарафдарларындан бирине чевириле.

Сексениджи йылларнынъ биринджи ярысында Гаспралынынъ этрафында садыкъ сафдашларнынъ сыкъы даиреси пейда ола. Оларнынъ арасында Хасан Нури, Бекир Эмекдар, Хабибулла Эфенди, Сулейман Эфенди Байбуртлы ве бир сыра багъчасарайлы эснафлар бар эдилер. Олар Гаспралы реформасыны Багъчасарайда кениш пропаганда эттилер. Анджакъ оларнынъ ярдымынен джемаат фикирини пскине. Эскиликни бар кучюнен къорчалагъан даирелер «фармазонларнынъ», «алласызларнынъ», «яш тюрклерининъ», «исьянджыларнынъ» адларыны чыкъармакъ ичюн гъайрет эттилер.

Кет-кете Багъчасарай реформа огърундаки арекетнинъ меркезише чевирильди. Газеталар, басмаханелер, янъы усулда чалышкъан мектеплер, бир сыра къавеханелер янъы усул мектеплерининъ устюнликлерини пропаганда этиджи базагъа чевирильдилер. Сексениджи йылларнынъ сонъунда анда белли сиясий макъсадны кутъкен окъув тегереги пейда олды. Тегерекке янъы усуллы мектеплернинъ оджалары, зиялылар, «Терджиман» газетасынынъ хадимлери, прогрессив бакъышлы эснафлар ве туджджарлар кирдилер. Тегерекнинъ топлашувларында татарларны чар самодержавиезининъ, молла ве мырзаларнынъ зулумындан къуртарув, огълан ве къыз балалар ичюн умумий мектеплер ачув, къадын-къызларнынъ тенъ укъукъы ичюн курешнов, огълан ве къыз балаларны умумий мектеплерде окъутув киби меселелер бакъыла эди. Тегерекке татар оджалар мектебини битирген ве «Терджиман» газетасы

редколлегиясынынъ азасы олгъан яш зиялы Али Боданинский ёлбашчылыкъ япа эди. Онынъ бабасы Абдурефи Эсадулла Боданинский (1810-1874) Симферополь гимназиясынынъ татар болюгини битирген эди. Рус-татар мектеплери ичюн «Лугъат ярдымынен окъуладжакъ рус-татар дерслиги» биринджи дерсликни о язгъан эди. Бу китап 1873 сенеси Одессада нешир олунгъан эди. Али Боданинский Армянскте рус тилинден дерс берс эди. Анда о фольклор материалларыны топлав ишинен де огъраша эди. Укуметке къаршы айткъан фикирлери ичюн оны бу шеърден къувгъан олсалар керек. О Багъчасарайгъа авуша.

Умумен, тегерек бир группа меслекдешлерининъ топлашувы эди. Даа сонъджа тегерек азаларындан бири — Хасан Нури Ялтагъа кочип келе ве анда къавехане ача, кечкен асырнынъ сонъунда ве янъы асырнынъ башында бу къавеханеде А. П. Чехов, Л. Андреев, К. Бальмонт, М. Арцбашев, Немирович-Данченко киби белли рус языджылары ве медениет эрбаплары булуналар.

Бу девирдеки кърымтатар зиялылары Гаспралынынъ этрафында янъы усул мектеплеринде, татар ве рус мектеплеринде шекиллени. Кечкен асырнынъ сонъунда татар яшларында гъаевий-сиясий ве эдебий фаалиетке меракъ арткъаны корюльди. Гаспралы озюнинъ «Дар-уль раат мусульманлары» («Френкистан мектюплери»), «Куньдогъду», «Юз йылдан сонъ» романларыны ве «Арслан къыз» масалыны, Осман Акъчокъракълы «Кърым гъонджелери», «Ненкеджан ханым тюрбеси» эсерлерини язды. Бу эсерлерининъ базылары Санкт-Петербургдаки Ильяс мырза Борагъанскийнинъ басмаханесинде дердж олунды. Борагъанский 1852 сенеси Багъчасарайда догъа, Стамбулда окъуй, 1884 сенеси Санкт-Петербургкъа коче, 1894 сенеси анда баемахане ача ве учъ шрифтен-кирил, латин ве арап-китаплар чыкъара. Онынъ муэллифлери арасында къазан татар Абдул Къаюм Насирий ве къазакъ Абай Къунанбайулы бар эдилер. Борагъанский филолог ве хаттат эди. 1898-1908 сенелери Санкт-Петербург университетинде тюрк тили ве арап уруфаты боюнджа лекциялар окъуды. Борагъанский озъ матбаасында бир къач яш кърымтатар языджыларынынъ эсерлерини нешир этти, Акъчокъракълы А. С. Пушкиннинъ шиирлерини ве Крыловнынъ басияларыны терджиме этти. Оджалар мектебининъ битириджиси Осман Заатов Гогольнинъ «Эвленюв» комедиясыны терджиме эте. Борагъанский онынъ терджимесини басыш чыкъара.

(Девамы бар).

Терджымап Риза ФАЗЫЛ

Нур суреси

24

Медине девринде назиль олып, 64 аеттен ибарет олгъан бу суренинъ эсас мевзусы Ислям джемиетининъ ахлякъ ве эдеп къанун-къаиделеридир. Мында мусульманларнынъ бир-бирлери арасында олмасы лязим олгъан мунасебетлер, ислямий анжелерде олмасы зарур олгъан темизлик ве пак муит ве иляхри акъкъында косьтеришлер беян этиле.

Бу суреде айны вакъытта джемиетни бозукълыкъ ве чешит фесатчылыкълардан темиз тутув, инсанларны ахлякый бозулудан сакълав ичюн Алла-таала фарз эткен айры джеза чарелери, шу джумледен зийнекарлыккъа (пичлик ве фаншеликке) къаршы, фитне-фесатларгъа къаршы ислямий джеза чарелери де къайд этиле. Ве бунен бирге Ислям дини назарында киши ичюн биревнинъ малыны акъсыз алув насыл арам сайылса, биревнинъ ар-намусына токъунув яки акъсыз срте онынъ итибарыны тюсюрюв де шойле арам экени анълатыла.

Мында Алла — ер ве коклернинь нуры — эсас иджаткяры олгъаны хусусында аджайип шейлер ер алгъандыр ки, суренинь «Нур» деп адландырылгъаны шунынь ичюндир¹

Бисмилляһи'р-Раһмани'р-Раһим.

1. Бу, эндирип, укумлеримизни фарз этип, кесен-кес косьтердигимиз суредир. Огют-ибрет алырсынъыз деп, онда ап-ачыкъ аетлерни беян эттик.

2. Зийнелик (бозукълыкъ) япкъан къадынлар ве эркеклернинь эр бирини юз кере урынъыз¹. Эгер сиз Аллагъа ве ахрет кунине инаныр экенсиз, Алланынь индинде о экисини аджыманъыз. Олар джезаландырылгъанда, инангъаңлардан бир топлулыкъ да шаат олсын.

И з а а т. Бу укум бойдакъ яки тул ве аилесиз зийнекярларнынь джезасыдыр. Эгер аилели эркек ве къадынлар зийнекярлыкъ этселер, оларнынь джезалары-ташкъа тутулып ольдирильмектир.

3. Зийнекяр эркек анджакъ зийнекяр къадынгъа я да путперест бир къадынгъа эвлене билир. Зийнекяр къадынгъа да анджакъ зийнекяр эркек яхут путперест бир эркек эвлене билир. Бу (яни зийнекяр къадынларгъа эвлешов) муъминлерге ясакъ этильмиштир. 4. Саф-темиз къадынларны (зийнекяр деп) масхара этип, сонъра бунъа дёрт шаат кетирип оламагъан кишини сексен кере урынъыз ве ич къачан оларнынь шаатлыгъыны къабул этменъиз! Иште олар ёлдан чыкъкъан кимселердир.

И з а а т. Малюм ки, джемиет интизамыны бозгъан шейлерден бири чешит ошеклер даркъатувдыр. Шунынь ичюн Ислям дининде биревлернинь артындан ошек даркъатув, биревни бозукълыкъта къабаатлав джинаетлик сайылып, къатты суретте къараланмакъта. Бойле кишилерге мезкур аетте косьтерильген джезалар бериле ве оларнынь шаатлары кечмеген яланджылар деп илян этиле. Бу ерде учь дане шаат етмейми, деген суаль догъа биле. Муфессирлернинь айтышынджа, бу алда зийнекяр къадын я да эркекнинь джинаети ачылмагъаны ичюн джезадан къуртулсала бир биле, ич шубһе ёкъ ки, олар эр шейден хабердар олган яраткъаннынь джезасындан бир якъкъа къачып къуртуламазлар.

5. Амма бундан сонъ тевбе этип тюзельгенлер истиснадыр. Шубһесиз, алла багъышлар ве мерһамет этер. 6-7. Қадынларына зийнелик къабааты япыштырып да, озьлеринден башкъа шаатлары олмагъанларнынь шаатлыгъы ичюн онынь догъру сёзли олгъанына Алланынь адына дёрт дефа шаатлыкъ бермеси шарттыр. Бешинджи кересинде исе, эгер яланджы олса, Алланынь лянетининь озине олмасыны истер.

И з а а т. Ич бир шаатсыз, озь къадыныны бозукъкъа

чыкгарган эркек, бу даваның догъру олганына Алла огюнде дёрт кере емин этмеси, онынъ дёрт шаатынынъ ерини тута ве бешинджисинде, эгер къадынъа ифтира этильген олса, Алланынъ лянети не ози огърамасыны тилек эте. Иште бу еминлернен о сексен кере урув джезасындан къуртула ве невет къабаатланган къадына келе. Энди о, зийне джезасына огъратылмасы ичюн, ашагъыдаки эки аетте къайд этильгени киби, емин этмек керек ки, акс алда, зийнекар деп танылып, джезаланыр.

8. Къоджасынынъ яланджылардан олганына Аллагъа дёрт дефа емин этмеси къадыннынъ устинден джезасыны алыр. Бешинджисинде, къоджасы акълы исе, Алланынъ гъазабына ози огърамасыны тилер. 10. Эгер сизге Алланынъ нимет ве раъмети олмаса эди ве Алла тебелерни къабул этиджи ве һаким олмаса эди, къабаатлынынъ дерһал джезасыны берир эди. 11. Шубһесиз, бу ифтирани (пейгъамберимизинъ къадыны Айшеге япылган ифтира козьде тутула) айткъан кимселер озьлеринизден олган бир тайфадыр. Оны сиз озиниз ичюн яманлыкъ деп ойламаныз, бельки о сизлер ичюн яхшылыкътыр. Олардан эр бир киши ичюн ози япкъан гунаһына коре джезасы бардыр. Оларнынъ ичинден шу гунаһнынъ зиядесине себеп олган кимсе ичюн исе улу азап бардыр.

И з а а т. Бу аетте мезкур олган «ифтиранинъ тарихы шойледир: пейгъамбер алейһи-с-селям озь сыядашларынен берабер бир уруштан къайткъан вакъытта, Мединеге якъынлагъанда, къаранлыкъ геджеде аскерлерине бираз раатланмагъа рухсет бере. Шу вакъыт пейгъамбер алейһи-с-селямнен берабер дженкке чыкъкъан чифти-эялы Айше — Алла ондан разы олсын, — бир аджет ичюн чыккыт, аскерлерден баягъы узакъкъа кете ве къайтып кельгенде, керваннынъ джонеп кеткенини коре. Шу вакъыт керван артындан къалган шейлерни джыйып алмакъ ичюн тайинленген бир хызметчи Айшени корип таный ве оны девеге миндирип, ози джаяв юрип, керваннынъ артындан етелер. Буны корьген айры мунафъкъ кишилер Айшенинъ устине ифтира атып, тюрю эмиш-демишлер даркъаталар. Бу эмиш-демишлерни эшиткен пейгъамбер алейһи-с-селям да, Айше де, онынъ бабасы Эбу-Бекир Сыддыкъ да ве башка мусульманлар да сонъ дередже гъазап-ланалар. Арадан бир ай кечкен сонъ пейгъамбер алейһи-с-селямгъа юкъарыда мезкур олган ве ашагъыдаки аетлер назиль олып, Айшенинъ темиз-наклиги аълашыла ве шу эмиш-демишлернинъ ботен экени ачыкълана. Шу ифтираджыларнынъ эр бирининъ гунаһына коре буюк азап бар олганы акъкъында хабер бериле. Алла-таала бу маджераны муминлер ичюн яманлыкъ дегиль де яхшылыкъ, Айшенинъ калемуллах шаатлыгъынен (яни Алланынъ сёзинен) акъланувы, деп косьтере.

12. (Эй муъминлер), буны эшиткен вакъытта, муъмин ве муъминелер бир-бирлери акъкъында яхшылыкъ ойлап:

«Бу ачыкътан-ачыкъ ифтира да!» деселер олмай эдимиз?! 13. Олар (яни Айшени къабаатлагъанлар озь даваларына) дёрт шаат кетирселер олмай эдимиз?! Энди шаат кетирип олмасалар, Алланынъ индинде олар яланджылардыр. 14. Алланынъ дюньяда ве ахретте сизге лутуф ве мерхамети олмаса эди, о емин сёзни даркъаткъанынъыз ичюн буюк азапкъа огърар эдинъиз. 15. Сизлер оны тильден-тильге алып, агъызларышъызнен озинъиз бильмеген шейни сёйлер ве оны уфакъ бир шей деп ойлар эдинъиз. Албуки, о Алланынъ индинде буюк гунаһ эди. 16. Оны эшиткенде: «Бу хусуста сёйлемек биз ичюн джаиз дегильдир. Эй пак Раббимиз! Бу буюк ифтирадыр!» десенъиз олмай эдимиз?! 17. Эгер мумъин олсанъыз, Алла бунъа бенъзер шейге бир даа къайтманъызны тевсие этер. 18. Ве Алла сизге Озь аетлериши беян этер. Алла илим ве һикмет саибидир. 19. Эльбетте, инангъан кишилер арасында аясызлыкълар джайылмасыны истегенлерге, иште оларгъа дюньяда ве ахретте джан якъыджы азап бардыр. Алла билир, сиз исе бильмесинъиз. 20. Алланынъ сизге лутуф ве мерхамети олмаса эди, Алла шефкъатлы ве мерхаметли олмаса эди, деръал джезасыны берир эди. 21. Эй инангъанлар! Шайтаннынъ пешине такъылманъыз. Ким де шайтаннынъ пешине такъылса, бильсин ки, о аясызлыкъ ве яманлыкъ эмир этер. Эгер сизлерге Алланынъ джумертлиги ве мерхамети олмаса эди, ич биринъиз (Гунаһтан) арынмаз эдинъиз. Амма Алла Ози истеген кишисини паклер. Алла эшитиджи ве билиджидир. 22. Ичинъизде барлыкъ ве мульк саиби олгъанлар якъынларына, фукъарелерге ве Алла ёлында һиджрет эткенлерге хайыр-ярдым бермеге емин этмеси-нлер, афу этсинлер, багъышласынлар. Алла сизни багъыш-ламасыны истемейсизми?! Алла багъышлайыджыдыр, мерхаметлидир.

И з а т. Бу ает Абу-Бекир Сыддыкъ-Алла ондан разы олсын — акъкъындадыр. О кызы Айше акъкъында эмиш-демишлер даркъаткъанлар арасында олгъаны ичюн озининъ къардашларындан бирине ярдым этмеге емин эткен экен. Юкъарыдаки ает назиль олгъан соң, еминини бозып, онъа ярдым берген эм де еминини бозгъаны ичюн кеффарет — төлевини де төлеген.

23. Эльбетте, (бозукъ ниетлерден) бихабер, ифкетли, пак, муъмин къадымларны зийнеликте (бозукълыкъта) къабаатлагъан кимселер дюньяда да, ахретте де лянетленирлер. Олар ичюн буюк азап бардыр. 24. О кунъде якъан ботен-ифтиралары себебинден, оларнынъ тиллери де, къол ве аякълары да озьлерининъ зарарына шаатлыкъ

этерлер. 25. Шу куньде Алла оларнынъ джезаларыны толу береджектир ве Алланынъ ап-ачыкъ һакъ олгъаныны биледжеклердир. 26. Яман къадынлар, яман эркеклерге, яман эркеклер яман къадынларгъа лаяыкътырлар. Яхшы къадышлар яхшы эркеклерге, яхшы эркеклер яхшы къадынларгъа лаяыкътырлар. Булар (яхшы эрлер ве къадынлар) оларнынъ (яман эрлер ве къадынларнынъ) айткъанларындан узакътырлар. Олар ичюн багъышлав ве улу рызыкъ (дженнет ниметлери) бардыр. 27. Эй инангъанлар! Озь эвлерингизден башкъа эвлерге, изин алмагъандже ве селенип саиплерине селям бермегендже кирменгиз. Эгер тюшюнип бакъсангыз, бу сизингъ ичюн даа яхшыдыр. 28. Эгер эвде кимсени тапмасангыз, эп бир сизге изин берильмегендже ичери кирменгиз. Эгер сизге (изин берильмей) «Кетингиз!» денильсе, кетингиз. Бу сиз ичюн даа зияде темиздир. Алла япкъанларынгызны билир. 29. (Биревге) мескен олмагъан (мусафирхане, кервансарай киби) сизлер файдалангъан эвлерге (изин сорамайып) кирсенгиз де гунаһ ёкътыр. Алла ашкяр эткен шейингизни де, гизлеген шейингизни де билир. 30. Эй Муһаммед! Муъмин эркеклерге сёйле: Козьлерини ят къадынлардан чевирсинлер ве маһрем ерлерини (арамдан) сакъласынлар! Бу олар ичюн энъ темиз ёлдыр. Алла япкъанларынгыздан, шубһесиз, хабердардыр. 31. Муъмин къадынларгъа да сёйле: козьлерини ят эркеклерден чевирсинлер ве маһрем ерлерини (арамдан) сакъласынлар! Эм де табийй коринип тургъандан (урбаларындан) башкъа зийнетлерини ятларгъа косьтермесинлер ве кокуслерини баш-орьтюлеринен орьтсинлер. Зийнетлерини къоджаларындан я да бабаларындан я да къайнаталарындан я да огъулларындан я да къоджаларынынъ огъулларындан я да къардашларындан я да эркек къардашларынынъ огъулларындан я да къыз къардашларынынъ огъулларындан я да мусульман къадышларындан я да джарилеринден я да эркеклиги къалмагъан хызметчилерден я да къадышларынынъ маһрем ерлеринден хабердар олмагъан балалардан башкъасына косьтермесинлер. Гизлеген зийнетлери билинмеси (дикъкъат джелъп этмек) ичюн аякъларыны ерге урмасынлар. Эй инангъанлар! Аллагъа теѵбе этингиз, бельки ссадетке ириширсингиз. 32. Арангыздаки тулбекярларны, къул ве джарилерингизден яхшыларны эвлендирингиз⁶. Эгер ёкъсул исселер, Алла оларны Озь джумертлигинен зепгинлештирир. Алла джумертлиги кеништир, о билиджидир. 33. Эвленмеге имкъан тапмагъанлар, Алла оларны Озь джумертлигинен

зенгинлештиргендже озьлерини (арамдан, зийнеден) пак тутсынлар! Эй муьминлер, элинъиздеки къуллар арасында сербест олмакъ ичюн мукъавеле тизмек истеген кишилер олса, оларда яхшылыкъ билъсенъиз, оларнен мукъавеле тизинъиз ве оларгъа Алланынъ сизге берген малындан беринъиз.

И з а а т. Малюм ки, ислям дини кельген вакъытта къулджылыкъ деври эди. Шунуны ичюн мусульманлар арасында да къул саиплери ве къуллар олгъаны табиий ал эди. Лякин Ислям мусульманларгъа къулларны азат этювнинъ бир къач ёлыны косътерген. Олардан бири мукъавеле тизювдир. Онда азат олмакъ истеген къул озъ саиби иле муайен мыкъдарда пара тапып берип азат олувы акъкъында мукъавеле тизе. Иште шу мукъавеле тизильген сааттен башилап, о къулнынъ боюны къулыкъта олса да, къолы азат ола, аълашылгъан мыкъдарда параны тапмакъ ичюн саибининъ эвинден тышкъа чыккып чалышып юрьмеси джаиз ола. Айры аларда исе, юкъарыда айтылгъаны киби, Алла-таала саипле Ози оларгъа берген мал-мульктен берип, мукъавеле тизген къулларнынъ азат олуварны лрдым этмекки буора.

Пакликни истеген джариселеринъизни аятий истек-менфаатларынъыз ичюн зийнекарлыкъ япмагъа меджбур этменъиз. Ким де оларны меджбур этсе, эльбетте, алла меджбур этильгенден сонъ (о джариселерни) багъышлар ве мерхамет этер.

И з а а т. Бу аетнинъ экинджи къысмы Абдулла ибн Салул деген мунафыкъ акъкъында назиль олгъандыр. О пара-мал тапмакъ ичюн озининъ эки джарисени зийнекарлыкъ япмагъа меджбур эте. Олар пейгамбер алейхи-с-селямнынъ узурына шу мунафыкънынъ устинден шикълет этип баргъанда, Алла-таала Озь пейгамберине юкъарыдаки сёзлерини беян эткен.

34. Ант олсън ки, сизге ап-ачыкъ аетлер, сизден эвель келип-кечкенлерден мисаллер ве сакъынгъанлар ичюн на-сиат-огют эндирдик. 35. Алла коклернинъ ве ернинъ Нурыдыр. Онынъ нуры, ичинде ышыкъ булунган бир къандиль ювасына бенъзер. О ышыкъ бир джам ичиндедир, джам исе гуя бир инджи киби парлагъан бир йылдыздыр. О (къандиль) не шаркъта, не гъарпта олмагъан зейтун терегинден якъылыр. Онъа алев тиймесе биле этрафны ярыкълатыш тураджакъ! Нур устинде нурдыр. Алла истеген кишисини Озь нурына къавуштырыр. Алла инсанларгъа мисаллер берир. О эр шейни билир. 36. Алланынъ шу чыракъ юксек тутылмасына ве ичлеринде адынынъ анъылмасына изин бердиги эвлерде' инсанлар саба-акъшам Оны шерефлерлер. 37. Оларны не тиджарет ве не де алыш-вериш Алланы

аньмакътан, намаз кылмакътан, зекят бермектен токъ-
татмаз. Олар гонъюллери ве козьлери айланып къалад-
жакъ кушден къоркъарлар. 38. Алла оларнынъ япкъанлар-
нынъ энъ гузелинен мукафатландырыр ве джумертлигин-
ден оларгъа зиядесинен берир. Алла истеген кишисини
эсапсыз шекильде рызыкъландырыр. 39. Инкъар эткенлер-
нинъ ишлери сахрадаки сагъынгъа бенъзер. Сувсагъан
кимсе оны сув зан этер, лякин о ерге етип баргъанда бир
шей тапмаз. О ерде Алланынъ кучини корер ве О ондан
эсап талап этер. Эбет, Алла тез эсап кориджидир. 40. Яки
(къяфирлернинъ) эткен аммелерини усть-устине далгъалар
ве далгъаларнынъ устини де къара булутлар къаплап
алгъан денъизнинъ зульметине бенъзетир. Зульмет устине
зульметтир. О (динсиз олгъан киши) къолены узатып
(манълайына къойып, не къадар тикчилип бакъмасын) о нур-
ны корип оламаз. Алла кимге де нур (иман) бермеген олса,
онынъ ичюн бир тюрлю нур олмаз. 41. Эй Мухаммед!
Коклерде ве ердеки бутюн мевджудатнынъ, сыра-сыра
къушларнынъ Алланы алгъышлагъаныны коръмейсинъ-
ми? Эр бири дуасыны ве алгъышыны билир. Алла олар-
нынъ япкъанларыны билиджидир. 42. Коклернинъ ве ер-
нинъ укюмранлыгъы Алланынъдыр. Аллагъа къайтып
барыладжакътыр. 43. Коръмейсинъми, Алла булутларны
айдар, сонъ оларны бир ерге кетирип, усть-устине къояр,
сен де оларнынъ арасындан ягъмур ягъгъаныны корер-
синъ. Коктен ичи бурчакъ толу дагълар киби булутлар
эндирир ки, истегенини о бурчакъкъа огъратыр, истегени-
ни ондан авлакъ тутар. Бу булутларнынъ йылдырымы-
нынъ парылтысы не ерде олса да козьлерини чакъар. 44.
Алла геджени кунъдюзге, кунъдюзни геджеге чевирир.
Догърусы, коре бильгенлер ичюн бунда ибретлер бардыр.
45. Алла бутюн джанлыларны сувдан яраткъандыр. Кими-
си къурсагъы устюнде йылышып юрер, кимиси эки аякынен
юрер, кимиси дёрт аякынен юрер. Алла истегенини яратыр.
Алла шубхесиз, эр шейге къадирдир. 46. Ант олсын ки,
ачыкъ-айдын астрлер эндирдик. Алла истегенини догъру
ёлгъа ириштирир. 47. Мунафыкълар: «Аллагъа ве пей-
гъамберге ишандыкъ, итаат эттик», — дерлер. Сонъра бир
такъымы юзь чевирирлер. Иште булар инангъан дегиллер-
дир. 48. Араларында укюм чыкъармакъ ичюн Аллагъа ве
Онынъ пейгъамберине чагъырылгъанда, бир такъымы
(пейгъамберини узурьна бармакътан) юзь чевирир. 49.
Амма акъикъат олар тарафта олса (пейгъамберини узурь-
на) боюн эгип келирлер. 50. Оларнынъ къалиплеринде
маразмы бар ёкъса (Мухаммеднинъ һакъ пейгъамбер

экенине) шубһелендилерми я да Алла ве онынъ пейгъам-
бери оларгъа акъсызлыкъ япарлар деп къоркъалармы?
Ёкъ! Оларнынъ озьлери залымдырлар. 51. Араларында
укум чыкъармакъ ичюн Аллагъа ве Онынъ пейгъамберини
чагъырылганда: «Эшиттик, итаат эттик», — демек, анд-
жакъ муъминлернинъ сёзидир. Иште сеадетке иришеджек
олардыр. 52. Аллагъа ве Пейгъамберге итаат эткен, Ал-
ладан къоркъкъан ве Ондан сакъынган кимселер, иште
олар къуртуладжакълардыр. 53. Эй, Мухаммед! Эгер ола-
ргъа (мунафыкъларгъа) эмир этсенъ, о эки юзьлилер,
эльбетте дженкке чыкъармыз, деп бутюн кучълеринен
емин этерлер. Айт ки: «Емин этменъиз! Итаат этивинъиз
малюмдир (яни буъа емин этмеге аджет ёкътыр) Алла,
шубһесиз, якъанларынынъыздан хабердардыр». 54. Айт ки:
«Аллагъа итаат этинъиз! Пейгъамберге итаат этинъиз эгер
юзъ чевирсенъиз, билинъиз ки, о Пейгъамбер озине юк-
ленильген вазифеге джевапкъар, сиз озинъизге юклениль-
генине джевапкъарсынынъиз. Эгер онъа итаат этсенъиз догъру
ёлны тапарсыз. Пейгъамберге юклегени факъат (сизге һакъ
дини) ап-ачыкъ сткизмектир. 55. Алла, ичинъизден ина-
нып ярарлы иш якъанларгъа, олардан эвель келип-кет-
кенлерни ер юзинде халиф эткени киби, оларны да халиф
этеджегине, олар ичюн ози бегенген динини темелли ер-
лештиреджегине, (Меккеде корьген) къоркъуларыны со-
нъра (Мединеде) тынчлыккъа чевиреджегине сёз берди.
Олар манъа ибадет этерлер, ич бириси манъа тенъдеш
къошмаз. Бундан сонъ инкъар эткен кимселер, иште олар
артыкъ ёлдан чыкъкъанлардыр. 56. Намаз къылынъыз,
зекят беринъиз, Пейгъамберге итаат этинъиз ки, сизге
мерһамет этильсин. 57. Эй Мухаммед! Сен асыл кяфир
олган кимселерни ер юзинде (бир срге) къачып къур-
тулырлар деп ойлама! Оларнынъ бараджакъ ерлери
джехеннемдир. Не къадар яман дёнюштир! 58. Эй инан-
ганлар! Элинъизнинъ астында олган къул ве джари-
елеринъиз ве озюнъизни даа пишкинликке етмеген балала-
рынъиз учъ вакъыт: саба намазындан эвель, уйле сыд-
жагъында союнганынъызда ве ятсы намазындан сонъ
янынъызгъа киреджекте изин сорасышлар. Булар сизинъ
чыплакъ булуна биледжегинъиз учъ вакъыттыр. Бу вакъы-
тлардан башкъа бири-биринъизнинъ янына изинсиз ки-
рип-чыкъувда оларгъа да, сизге де ич гунаһ ёкъ. Алла сизге
аетлерини бойле ачыкъ анълатыр. Алла билиджидир,
һакимдир. 59. Балаларынъиз пишкинлик чагъына еткен
сонъ, буюклернинъ изин истегени киби олар да изин
сорасышлар! Алла сизге аетлерини иште шойле беян эте.

Алла билиджидир, накимдир. 60. Эвленмеге умюди кьал-
магъан, эсленип отургъан кьадынларгъа зийнетлерини
косътермемек шартынен⁶ тыш урбаларыны чыкъаргъан-
ларында гунаһ ёкътыр. Амма сакъынып (япышып) юрселер
озьлери ичюн даа яхшыдыр. Алла эшитиджи ве билид-
жидир. 61. (Дженкке чыкъмай кьалгъан) сокъур ичюн
гунаһ ёкъ, топал ичюн де гунаһ ёкъ. Хастагъа да гунаһ
ёкътыр. Эвлеринъизде я да бабаларынъызнышъ эвлеринде
я да аналарынъызнынъ эвлеринде я да эркек къардаш-
ларынъызнынъ эвлеринде я да къыз къардашларынъыз-
нынъ эвлеринде я да эмджелеринъизнинъ эвлеринде я да
алаларынъызнынъ эвлеринде я да дайыларынъызнынъ
эвлеринде я да тизелеринъизнинъ эвлеринде я да анахтары
элинъизде олгъан эвлерде я да достларынъызнынъ эв-
леринде изинсиз аш ашагъанынъызда сизге бир гунаһ
ёкътыр. Эвлерге кирген вакътынъызда, бир-биринъизни
Алла узурьындан берекег, аманлыкъ ве гузеллик тилеп
селямлашынъыз. Алла сизге аетлерни анъларсынъыз деп,
бойле ачыкъ беян этер. 62. Догърусы, Аллагъа ве Онынъ
пейгъамберине инангъан муъминлер, Пейгъамбернен бе-
рабер бир ишке къарар бермек ичюн топлагъанда, ондан
изин алмайып кетмезлер. Эй Мухаммед! Сенден изин
сорагъанлар, иште олар Аллагъа ве Онынъ пейгъамберине
инангъашлардыр. Базы ишлери ичюн сенден изин сора-
салар нсе ичлеринден истегенинъе изин бер⁷. Алладан олар-
нынъ багъышланмаларыны тиле. Алла, шубъесиз, багъы-
шлар, мерхамет этер. 63. Эй муъминлер! Пейгъамберини
чагъырувны озъ аранъызда бир-биринъизни чагъыргъан
киби этменъиз (яни о затиуьрьмет иле: «Эй Алланынъ
пейгъамбери», деп чагъырынъыз). Алла, ичинъизден гизли
оларакъ чыкъып кеткенлерни билир. Пейгъамбернинъ эм-
рини бозгъанлар башларына бир белянынъ келеджегинден
я да джан якъыджы бир азапкъа огърайджакъларындан
сакъынсынлар! 64. Дикъкъат этинъиз, коклерде ве ерде
олгъанлар Алланынъдыр. О, сизинъ асыл турушынъызны
да (муъмин я да мунафыкъ олгъанынъызны), Озине къай-
тарыладжагъынъыз (къыямет) кунини де яхшы билир.
Оларгъа (шу кунни) япкъан амеллернинъ хаберини берир.
Алла эр шейни билиджидир.

Фуркъан суреси

25.

77 аеттен ибарет бу суре Мекке девринде энгендир. Суре бу Фуркъаннынъ (Фуркъан-Къуръаннынъ экинжи адыдыр) — акъи-къаттан яланнъ айырды эткен, анълаткъан Китапнынъ Мухаммед алейһи-с-селямгъа Буюк танъры тарафындан эндирилгеннин кяйд этювнен башлана.

Мында мушриклернинъ: «Пейгъамбер не ичюн мелек дегиль де, адий инсан экен», деп ортагъа сюръген давалары къатый делиллернен ред этиле. Айны вакъытта сахта «дост»ларнынъ весвеселерине берилип, озь иман-итикъады ве динлеринден вазгечкен кимселерге ахретте чекеджек азаплары хатырлатыла.

Суренинъ сонъында исе Раһманнынъ къуллары — акъикъый мусульманларнынъ сыфатлары ве оларнынъ дженнет ниметлерине иршмелерине себеп оладжакъ амеллери тасвирлене.

Къуръан-ы керимде, Алла-таала тарафындан назиль олгъан буюк иляһий китапларгъа (Теврат олсын, Инджиль олсын ве иляхри) «Фуркъан» — һакъ иле яланнъ айырды эткен Китап, дениле. Бу суренинъ ады олгъан Фуркъандан мурат исе Къуръандыр¹.

Бисмилляһи'р-Раһмани'р-Раһим.

1-2. Коклерининъ ве ернинъ укюмранлыгъы Озининъ олгъан, балалы олмагъан, укюмранлыкъта ортагъы олмагъан, эр шейни яратыш бир ольчюге коре бельгилеген ве дюньяларны (ахрет азабынен) къоркъызмакъ ичюн къулы Мухаммедге һакъны яландан айырды эткен Фуркъанны — Къуръанны эндирген Алла юджелернинъ юджесидир. 3. Мушриклер, Оны быракъыш бир шей яраталмагъан, акъсине, озьлери яратылмыш олгъан, озьлерине не зарар ве не де файда бере бильген; биревге не олюм, не де һаят бермеге, не де ольгенден сонъ яныдан тирильтмеге къадир олмагъан танърылар таптылар (яни оларгъа сыгъындылар). 4. Инкяр эткенлер: «Бу Къуръан Мухаммеднинъ уйдырмасыдыр, онъа башкъа бир топлулыкъ ярдым эткендир», — деп акъсыз ве асылсыз бир сёз уйдыралар. 5. «Къуръан эвелькилернинъ масалларыдыр. Башкъаларына яздырып, саба-акъшам озине окъуттырмакътадыр», дени-

ле. 6. Эй Мухаммед! Айт ки: «Оны, коклернинъ ве ериниъ сырыны бильген эндиргендир. Шубһесиз, О багъышлайыджыдыр, мерһамет этиджидир». 7-8. Олар (кене кулькюге алып) шойле дедилер: «Бу не бичимли пейгъамбер ки, аш ашар, базарларда кезер? Онъа, бераберликте булунып къоркъызган бир мелек эндирильсе де! Яхут озине коктен бир хазине энсе я да бесленмек ичюн бир багъчасы олса эди!» Бу залымлар инанганларгъа: «Сизлер затен тыл-сымланган — Акъылдан азган бир адамгъа сыгъынасынъыз», — дедилер. 9. Эй Мухаммед! Санъа насыл мисаллер кетиргенлерине бакъ! Олар адашкъандандырлар ве ёл тапып оламазлар. 10. Эгер истесе, сиз ичюн дюньядакинден даа яхшы олган, ичлеринден ирмакълар акъкан дженнетлер бере бильген ве кошк-сарайлар къура бильген Алла юджелернинъ юджесидир. 11. Олар затен къыямет саати келеджегини де ялан сайдылар. О саатнинъ келеджегини ялан дегенлерге алевли бир атеш азырлаганмыздыр. 12. Бу атеш оларгъа узакътан корюнгенде, онынъ къайнавыны ве увултысыны эшитирлер. 13. Къоллары боюнларына багъланып, тар бир ерге атылган вакъытта, шу ерде олип кетмек истерлер. 14. Бир кере дегиль де, бир къач кере олжум тилеъиз (яни бутюн омрюнъизни куфюрликте кечиргенинъиз ичюн чокътан-чокъ азапларгъа огъар-сыз) дениле. 15. Эй Мухаммед! Айт ки: «Шу (джеһеннем) яхшымы, ёкъса Алладан къоркъкъанларгъа ваде этильген дженнет яхшымы? Бу олар ичюн мукъфат ве эбедий къаладжакъ ерлери олды. 16. Темелли къаладжакъ ерлери олган дженнетте олар ичюн истеген шейлери булуныр. Бу, Раббининъ ерине кетирильмеси истенильген бир вадедир. 17. О кунъ Раббинъ оларны ве Алланы быракъып табынган шейлерини топлар ве: «Меним бу къулларымны сиз ёлдан тайдырдынъызмы, ёкъса озьлери ёлдан саптылармы?» — дер. 18. Олар: «Эй пак Раббим, Сенден башкъа бир дост тутмакъ бизге джаиз дегильдир. Лякин Сен оларны ве баба-деделерини узакъ омюр берип (мал-мулькнен, рызыкънен) файдаландырдынъ. Амма олар Сени анъмагъа унуттылар ве эляк олыджы къавм олып къалдылар», — дерлер. 19. (Эй мушриклер), мына олар (сиз «таһрьъ» деп сыгъышган путлар) сизни айткъан сёзлеринъизде яланджы эттилер. Энди (азаптан къуртармагъа да, сизге бир ярдым этмеге де къадир дегиллер. Сизлерден ким де залым-динсиз олса, Биз онъа буюк бир азап таттыраджакъмыз, денилир. 20. Эй Мухаммед! Сенден эвель йиберген пейгъамберлеримиз де, шубһесиз, аш ашар, базарларда юрер эдилер. Эй инсанлар! Биз сизни

базыларыңызыны базыларыңызынен сынап яптыкъ (яни сизинъ фукъаре кунъ кечирювинъиз башкъалар ичюн бир сынавдыр). Сиз сабыр этип олырсымзы? Раббинъиз эр шейни корер.

Он докъузынджы джуз

21. Бизнен раст келишмекни беклемегенлер: «Бизлерге (пейгъамберлик ичюн) я мелеклер эндирилъсе эди я да Раббимизни (озъ козимизнен) коръсе эдик», — дерлер. Ант олсын ки, озъ-озылерине буюклик эттилер, итаатсызлыкъ-та пек зияде къарарыны ашырдылар. 22. Мелеклерни корьген кунълеринде, иште шу куньде гунаһкъарлар ичюн хош хабер олмаз. Мелеклер: «Хош хабер сизге ясакътыр, ясакъ!» дерлер. 23. Япкъан эр бир яхшы ишлеринъизни де козетип, оны тоз-думан этермиз.

И з а а т. Исламиетте аңлатылгъанына коре, Аллагъа хулюс къалиптен инанмайып япылгъан яки екъане Алланы козьде тутмайып озини косьтермек ичюн япылгъан эр анги яхшы ал амель де, тыпкъы авада учкъан тоз-думан киби файдасыздыр. Шунунъ ичюн макътанчакълыкъ я да нам къазанмакъ ичюн «савап иш»лер япкъанлар ичюн къыямет куни ич бир эджир-мукафат олмаз.

24. О кунъ дженнетлилернинъ къаладжакъ ери чокъ яхшыдыр ве олар энъ гузель раатлыкъта булунаджакълардыр. 25. О куни булутлы кок ярылып, (бутюн) мелеклер (ер юзине) эндириледжектир. 26. О куни акъыкый укъомранлыкъ раһманнынъдыр. Инкъарджылар ичюн о яман бир кунъдир. 27-29. О куни залым кимсе къолларыны тишлеп: «Кешке пейгъамбернен берабер бир ёл туткъайдым, кешке фелянчени дост тутмагъайдым. Ант олсын ки, мени, манъа кельген Къуръандан о саптырды», — дер. Шайтан инсанны (о куньде) янгъызыз ве ярдымджысыз быракъыр.

И з а а т. Муфессирлернинъ айтышынъджа, бу аетлердеки «залым» денильгени Акъаба ибн абий Муайт олып, «фелянче» денильгени де Убай ибн Халафтыр. Олар якъын дост экенлер. Акъа пейгъамбер алейхи-с-селямнынъ даветини къабул этип Исламны таныгъан сонъ, шу досты Убай оны ёлдан шашыртып, весвесеге салувы акъибетинде, къафир олып динден чыкъа. Мезкур аетлерде Алла-таала иште шойле шайтанларнынъ весвеселерине берилип, озъ дининден вазгечкен залымларнынъ къыямет кунинде оладжакъ вазиет тасвирлене ве о шайтанлар ахретте ич бир ярдым бералмайджакълары къайд этиле.

30. Пейгъамбер: «Эй Раббим! Догърусы, меним къав-

мим (Курейш къабилеси) бу Къуръанны терк этип (ондан юзь чевирди), дер. 31. Эй Мухаммед! Эр пейгъамбер ичюн бойле гунаһлылардан бир душман япармыз. Доғъруны косътериджи ве ярдымджы оларакъ, Раббинъ стер. 32. Инкяр эткенлер: «Къуръан онъа бир дефа да эндириль-меди», дерлер. Албуки, биз оны бойле этип сенинъ къальбинъе пекитмек ичюн болип-болип эндиридик. 33. Олар санъа (Къуръанны айыпламакъ ичюн не вакъыт) мисаль кетирселер, Биз санъа һакъ джевапны ве энъ гузель изаатны кетирдик. 34. Джеһеннемде юзикъоюн топланаджакъ олгъанлар, иште оларнынъ ери энъ ямап ве олар ёлыны энъ зияде шашыргъанлардыр. 35-36. Ант олсын ки, Мусагъа Китап бердик, къардашы Харунны де оннен бирге олгъан всизр этип: «Бизим аетлеримизни ялан деген къавмге (Фыравун ве онынъ къавминне) барынъыз!» дедик ве о къавмин эляк эттик. 37. Нух миллетини де пейгъамберлерини яланджы эткен вакъытта сувда богъдыкъ ве озьлерини инсанлар ичюн бир ибрет эттик. Залымларгъа джан якъыджы азап азырлагъанмыздыр. 38. Ад, Семуд миллетлерини де, Ресслилерни' ве буларнынъ арасында бир чокъ несиллерини де ернен сксан эттик. 39. Эр бирине мисаллер кетирген эдик амма, динълемегенлери ичюн эписини къырдыкъ. 40. Эй Мухаммед! Бу путперестлер, ант олсын ки, бея ягъмурына тутылгъан' къасаба янындан кечтилер. Олар буны корьмедилерми, аджеба? Ёкъ, олар янындан тирилювни умуот этмейлер. 41-42. Сени корьген вакъытта: «Алланынъ йиберген эльчиси бумыдыр?» деп кулькюге алмакътан башкъа бир шей япмазлар. Олар: «Танърыларымызгъа къавий сыгъынып турмагъан олсакъ, бизни олардан айыраджакъ эди», дерлер. Азапны корьген вакъытта кимнинъ ёлдан зияде тайгъаныны биледжеклердир. 43. Эй Мухаммед! Озь нефси-авесини таңъры эткенни корьдинъми? Онъа сен векиль оладжакъсынъмы? 44. Ёкъса оларнынъ чокълары (һакъ сёзни) динълеп оларар я анълап оларар, деп ойляйсынъмы? Олар, шубһесиз, тувар кибидир ве ондан да зияде ёлдан тайгъанлардыр. 45-46. Раббининъ (къудретини) кольгени насыл узаткъанны корьмейсинъми? Эгер истесе оны кеткизмез этип къояр эди. Сонъра биз кунешни онъа (яни кольгенинъ бар экенине) делиль этип, яваш-яваш Озимизге чектик.

И з а т. Юкъарыдаки эки аетни муфессирлер шойле анълаталар: эрте тангдан та кунеш чыкъкъандже уфукта джайылгъан къараилъкънен ярыкъ арасындаки ал — Алла тарафындан ер юзи устине джайдырылгъан бир кольгедир. О, эгер истесе, оны кеткизмей турсартыр эди. Лякин Танъры-таала чыкъаяткъан

кунешни кольге бар экенине делиль этти ки, зира шавле олмаса кольгениъ барлыгыъ билим.мейджек ве о шу кольгени (пердени) ер юзиден яваитан чекип алды.

47. Сизге геджени ортыю, юкъуны раатлыкъ, кунъдюзи чалышув заманы эткен Алладыр. 48-49. О Озь раһмети (ягъмуры) огюнден хош хабер этип сллерни йиберген заттыр. Биз олю ерлерни тирильтмек эм де Озимиз яраткъан нидже айванларны ве инсанларны къандырмакъ ичюн коктен темиз-пак сув ягъдырдыкъ. 50. Ве о сувны огют алсынлар деп улькелер арасында такъсим эттик. Буъа бакъмадан, инсанларнынъ чокъусы куфирликке берильмеге ынтылалар. 51. Эй Муһаммед! Эгер истесек, Биз эр къасабага бир (ахрет азабындан) къоркъытыджы — пейгъамбер йиберир эдик. (Лякик Биз бутюн къа-сабаларны тенбиелев борджыны сенинъ устинъе юкледик). 52. Сен инкярджыларгъа уйма, оларгъа къаршы бутюн кучинъиси куреш. 53. Бирисининъ сувы татлы ве къолай ичимли, дигерининъки тузлы ве адджы олгъан эки денъизге ёл берип, къошулмасынлар деп араларына сед къойгъан Алладыр. 54. Инсанны сувдан нутфеден яратып, онъа сой-соп берген Одыр. Раббинъ эр шейге къадирдир. 55. Алланы быракъып озьлерине файда да, зарар да бермеген шейлерге къуллыкъ этерлер. Инкяр эткен, Раб-бинъе къаршы кеткеннинъ ярдымджысыдыр. 56. Эй Муһаммед! Биз сени факъат (муъминлерге джеъиш хабериин берген мудждеджи ве (инкяр эткенлерни ахрет азабынен) къоркъытыджы оларакъ йибердик.

57. Айт ки: «Мен бунынъ ичюн сизден ич бир тюрлю акъ сорамайман. Ялынъыз Раббинъизге догъру бир ёл тут-магъа ынтылгъан кишилер олманъызыны истеймен. 58. Ич ольмейджек, (даима) тири оладжакъ Аллагъа аркъалан, алгъышлар айтып Оны шеревле! Озь къулларынынъ гу-наһларында хабардар оларакъ Ози естерлидир. 59. Кок-лерни ерни ве экисининъ арасында олгъан бутюн шейлерни алты кунъде яратып сонъра аршкъа чыкъып укъом эткен Раһмандыр. Бу акъта билимли кишиден сора! 60. Оларгъа (мушриклерге): «Раһмангъа седжде этинъиз», денильгенде: «Раһман дегенинъ де недир? Эй Муһаммед! Эмир эт-кенинъе седжде этеджекмизми» дерлер. Бу (сёз) оларны имандан даа зияде узакълаштыыр.

И з а т. Бу ает певбеттеки седжде аетидир.

61. Кокте бурджлар (йылдызлар топары) асыл эткен ве онда парлакъ Кунешни ве айдын Айны яраткъан Алла улудыр. 62. Ибрет алмакъ я да шукюр этмек истеген

кимселер ичюн гедже иле куньдюзнинъ бири-бири артын-дан келювини бельгилеген Одыр. 63. Раһманнынъ (севим-ли) кьуллаы ерде итаатлы олып юерерлер. Билимсизлер оларгъа джаильдже хытап этселер (биле) гузель ве йым-шакъ сёзлар айтарлар. 64. Олар геджелерини раббилерине седжде этип, намазлыкъ устюнде турарлар. 65-66. Олар: «Раббимиз! Бизден джеһеннем азабыны узакълаштыр. Доғърусы, онынъ азабы девамлы ве аджджыдыр. О ер, шубһесиз, яман бир ер ве яман бир дуракътыр», дерлер. 67. Олар хайыр-садакъа бергенде, не исраф этерлер (къарар-дан зияде сарф этмеслер), не де саранлыкъ (яни кыызгъан-мазлар). Экисининъ арасында орта бир ёл тутарлар. 68. Олар Алладан гъайры башкъа танърыгъа ялвармазлар. Алла (ольдирилъмесини) арам (ясакъ) эткен джаинны кый-мазлар. Зийнесик (бозукълыкъ) этмеслер. Буларны япкъан киши гунаһкъа къалыр. 69. Къыямет куни онынъ азабы къат-къат олыр ве о ерде хорлангъан алда эбедий къалыр. 70. Эгер ким де теубе этсе, инанып да яхшы амеллер япса, иште Алла оларнынъ яманлыкъларыны яхшылыккъа чевирир. Алла багъышлайыджы ве мерһаметлидир. 71. Ким теубе этип яхшы амеллер япса, шубһесиз, о Аллагъа кереги киби къайтып баргъан олыр. 72. Олар (яни Раһманнынъ севимли кьуллаы) ялан шаатлыкъ этмеслер ве файдасыз, бош сёзлерге раст кельгенде, дегерликле юзь чевирип кечерлер. 73. Озьлерине Раббилернинъ аетлери хатырлатылгъан вакытта, (о аетлерге) кёр ве сагъыр олып бакъмазлар. 74. Олар: «Раббимиз! Бизге чифт-и элял-ларымыздан ве эвлятларымыздан козьайдынлар иһсан эт ве бизни Аллагъа къаршы чыкмакътан сакъынгъанлар-гъа орьнек яп», дерлер. 75. Иште олар сабыр эткенлери ичюн дженнетнинъ энъ юксек дереджелеринен мукафат-ландырылырлар ве о ерде (мелеклер тарафындан) аман-лыкъ, селяметлик тилеклеринен къаршыланырлар. 76. Олар о ерде темелли къаладжакътырлар. О исе не гузель бир ер ве не гузель дуракътыр! 77. Эй Муһаммед! (мушрик-лерге) Айт ки: «Ибадетинъиз олмаса, Раббим сизге не деп дегерлер берсин?» Эй инкярджылар! (Сизге йиберилген) пейгъамберни яланджы эткенинъиз ичюн азаптан кьуртул-майджакъсынъыз.

Шуара суреси

26

227 аеттен ибарет бу суре де Мекке сурелериндендир. О, Къуръаннынъ Алла-тааля тарафындан эндирилген бир эслетме-тенбие экенини къайд этювнен башланып пейгъамбер алейһи-с-селямгъа мушриклернинъ имансызлыкъларына кедерленмек керекмегенини къайд эте ве оларнынъ якъында — Кыямет кунинде Алланынъ азабына огърайджакълары акъкъында хабер бере.¹

Бу суреде де эвельде келип-кечкен пейгъамберлер акъкъында икяе этиле ве оларнынъ эписи адамларны скяне бир Аллагъа инанып, тек Онъа итаат этмеге чагъыргъанлары айтыла эм де оларны яланджы эткенлерининъ буладжакъ акъибет-азаплары тасвирлене. Суренинъ сонынъда кене Къуръан акъкъында сёзге къайтылып, онынъ Алла-тааля тарафындан Джебраниль мелек вастасынен, ачыкъ арап тилинде назиль олынган иляһий Китап олгъаны къайд этиле.

Бу суреде Танъры-тааланынъ шаирлер акъкъындаки сёзлери де ер алгъаны ичюн о, «Шуара» (яни «Шаирлер») деп адландырылган.

Бисмилляһи'р-Раһмани'р-Раһим.

1. Та.Син. Мим. 2. Булар ап-ачыкъ Китапнынъ аетлеридир. 3. Эй Муһаммед! Иһтимал, сен (Мекке мушрик-лери) инанмайлар, деп озинъни эляк этеджектирсинъ. (Ой-ле япма, чонокки) Биз истесе эдик, оларгъа коктен бир муджизе эндирир де, онъа боюнлары эгилип къалыр эдилер. 5. Раһмандан озьлерине кельген эр бир огюттен мытлакъа юзь чевирелер. 6. Эбет, олар (пейгъамберини) яланджы эттилер. Лякин оларгъа озьлери устинден кульген шейлерининъ хабери (акъибет-нетиджеси) келир. 7. Асыл олар Ерни — онда Биз нидже чешит файдалы чифтлерни (осюмликлерини) етиштиргенимизни корьмейлерми?! 8. Эльбетте, буларда Алланынъ къудретине ишарет бардыр, амма чокъусы бунъа инанмайлар. 9. Раббинъ, шубһесиз, кучьлидир, мерһаметлидир. 10-11. Раббинъ Мусагъа: «Акъсызлыкъ эткен миллетке, Фыравуннынъ миллетине

бар», — деп нида эткен эди. «Акъсызлыкътан сакъынмайлармы?» 12-14. Муса: «Раббим! Догъурсы, мени яланджы эткенлерден къоркъарым; коксюм сыкъыла, тилим ачылмай. Шуньнъ ичюн (Мысырда яшагъан къардашым) Харунгъа да эльчилик бер. (О манъа ярдымджи олсын). Оларнынъ мени къабаатлап япкъан бир итиразлары да бар (яни олар мени Мысыргъа бир кыбтний йигитини ольдириюнде къабаатлайлар). Мени ольдирирлер деп къоркъам». 15. Алла шойле деди: «Ёкъ (олар сени ольдиралмазлар). Яхшы, экевинъиз Бизим ает-муджизелеримизни алып барынъыз! Эльбетте, Биз сизнен бирге (суаль-джевапларыньызы) эшитип турмакътамыз. 16-17. Энди фыравунгъа барып айтынъыз: «Акъикъатен, биз бутюн alemлер Раббисининъ эльчисимиз. Исраил огъулларыны бизнен берабер йибер», денъиз. 18-19. Фыравун Мусагъа: «Биз сени балалыкъ чагъынъдан янымызгъа алып осьтирмедикми? Омюрининъ бир чокъ йылларыны бизим арамызда кечирмединъми? Сонъындан япаджагъынъы да яптынъ (кыбтний йигитини ольдирип къачып кеттинъ). Сен шукюрсизлернинъ бирисинъ», деди. 20. Муса айтты: «О вакъытта бу ишни (оннынъ олигъ къалгъаныны) бильмей яптым. 21-22. Сонъ сизден къоркъып къачып кеттим. Сонъра Раббим манъа hikmet берип, мени пейгъамбер япты. Манъа юзьледигинъ бу нимет, асыл Исраил огъулларыны озинъе къул эткенинъ себебиндендир».

И з а а т. Бу аетни шойле аъламакъ мумкюн: «Эй Фыравун, сен мени балалыгъымдан тербиелеп осьтиргенинъи манъа юзьлейсинъ. Аслында, мен сенинъ сарайынъа не севеттен кельдим? Сен Бани Исраил къавмини къул этип, оларнынъ бутюн огъул балаларынъи ольдиряткъанынъ ичюн, анам мени пешин олюмден къуртармакъ ичюн, сандыкъкъа салып йиберген эди де! Эгер сен Бани Исраил къавмине бойле зулумлар япмагъан олсанъ мени де озъ анам-бабам тербиелер эди. Иште шу япкъанларыны нимет деп айтмагъа утанмайсынъмы?»

Бу ает баикъа юртларны басып алып, озине бойсундыргъан ве сонъра «Биз сизлерни тербиелеп адам эттикъ», деп дава эткен бутюн мустемлекеджилерге джеваптыр.

23. Фыравун деди: «Бутюн alemлернинъ Раббиси кимдир?» 24. Муса: «Акъикъаткъа инаыяр экенсиз, о, коклернинъ, ернинъ ве акисининъ арасында олгъанларнынъ Раббисидир», деди. 25. Янынъда булунгъанларгъа: «Бунынъ айткъанына къулакъ салмайсынъызмы?» деди (Фыравун онынъ устинден кулип) 26. «О сизнинъ де Раббинъиз, о сизден эвель келип-кечеклернинъ де Раббисидир», — деди Муса. 27. Фыравун этрафындакилерге: «Сизге йибериль-

ген бу пейгъамбер, шубһесиз, джинлидир», деди. 28. Муса: «Эгер акъыл ишлеткен кимселер исенъиз, билинъиз ки, О Шаркънынъ, Гъарпнынъ ве оларнынъ арасындаки буюн шейлернинъ Раббисидир», деди. 29. Фыравун: «Менден башкъасыны тапъры эдисенъ, ант олсын ки, сени зинданлы этерим», — деди. 30. Муса: «Эгер мен санъа (озимнинъ һакъ пейгъамбер олгъаным тасдыкълагъан) ап-ачыкъ муджизе кетирсем де?», — деди. 31. Фыравун: «Догъру сёзлилерден исенъ, айды кетир (шу муджизеннинъ), деди. 32. Шу вакъыт Муса асайыны ташлады ве о бес-белли бир йылангъа чеврильди. 33. Сонъ о къолыны (джебинден) чыкъаргъан эди, бакъып тургъанларгъа о бем = безз олып коринди. 34-35. Фыравун этрафында булунгъан итибарлы адамларгъа: «Догърусы, бу уста бир тылсымджыдыр, сизни тылсымнен юртынъыздан чыкъармакъ истей. Бунъа не дерсинъиз?» деди. 36-37. «Онъа ве къардашына тиймей тур да, шеэрлерге, буюн тылсымджыларны топлап кетирмеге адам ёлла», дедилер олар. 38. Тылсымджылар белгиленген бир куннинъ тайин этильген вакътында топландылар. 39. Адамларгъа: «Сиз де топланырсызмы?» денильди. 40. «Эгер тылсымджылар устюн кельселер, биз де оларгъа уярмыз», дедилер олар. 41. Тылсымджылар кельгенлеринен Фыравунгъа: «Эгер биз устюн кельсек, бизге бир мукафат оладжакъмы?» дедилер. 42. Фыравун: «Эбет, о вакъыт сиз манъа якъын адамлар оладжакъсыз», деди. 43. Муса оларгъа: «Атаджакъ шейинъизни атынъыз», деди. 44. Олар (эллериндеки) аркъанларыны ве асаларыны ерге аттылар ве: «Фыравуннынъ къудретинен эльбетте, биз устюн келеджекмиздир!» дедилер. 45. Сонъ Муса (элиндеки) асайыны котерип атты. Амма о (аса) оларнынъ уйдургъан шейлерини ютмагъа башлады. 46-48. Буны корьген тылсымджылар седже этерек: «Алемлернинъ Раббин, Муса ве Харуннынъ Раббине инандыкъ», — дедилер. 49. Фыравун: «Мен изин бермеден онъа инандынъызмы?! О, шубһесиз, сизге тылсымны огреткен буюгинъиздир. Шимди билирсинъиз, ант олсын ки, къолларынъызны, аякъларынъызны чапразлама кестиреджегим, эпинъизни (дарагъачкъа) астыраджагъым», деди. 50-51. Иман кетирген тылсымджылар: «Зарар ёкъ (биз бундан къоркъмаймыз), зира биз Раббимизге къайтыш бараджакъмыздыр. Инангъанларнынъ илькилери олгъанымыздан себеп, Раббимиз бизге къусурларымызны багъышлар, деп умуот этемиз», дедилер. 52. Биз Мусагъа: «Къулларымыз (Исраил огъуларыны) гедже ёлгъа алып чыкъ. Шубһесиз, сизинъ пешинъизге тюшилир (яни Фыравун ве оннынъ аскери сизнинъ

артыңыздан кыуып келир)», деп вахий эттик. 53-56. Фыравун шу арада шеэрлерге: «Догърусы, олар бизни офкелендирген аз сайылы бир топлулыкътыр. Биз ихтия-
ят-чарелер корьмелимиз», деп топлайджылар ёллады. 57-59. Амма Биз Фыравунны ве онынъ адамларыны багъ-
чалардан, чокъракъ башларындан, хазинелерден ве шерей-
ли мескенлерден айырдыкъ ве о ерлерге (шу хазинелернинъ
эписине) Исраил огъулларыны мирасчы эттик. 60. Фыра-
вун ве онынъ адамлары танъ вакътында оларнышъ пешине
тюштилер. 61. Эки топлулыкъ бир-бирини корьгенде,
Мусанышъ адамлары: «Иште якъаландыкъ», дедилер. 62.
Муса: «Хайыр, Раббим менимле берабердир, манъа эль-
бетте, ёл косътереджектир», деди. 63. Сонъ Биз Мусагъа
огреттик: «Асайыныны денъызге ур, дедик. Деръал денъыз
экиге болонди ки, эр тарафы юдже бир дагъ киби эди.
(Сонъ Муса ве онынъ адамлары денъыз ортасындан ачыл-
гъан ёлгъа тюшип кеттилер). 64. Сонъ о ерге арттан кыуып
кельгенлерни де етиштирдик. 65. Мусаны ве онынънен
берабер олгъанларнынъ эписини къуртардыкъ. 66. О бир-
лерини сувда богъдыкъ. 67. Эльбетте, мында, шубъесиз,
ибрет бардыр, амма чокъусы иман кетирмедилер. 68.
Догърусы, Раббинъ улудыр, мерхаметлидир. 69. Эй
Мухаммед! Оларгъа Ибраһимнинъ кыссасыны анълат.
70. Ибраһим, бабасына ве миллетине: «Нелерге табынасы-
ныыз?» деди. 71. «Путларгъа табынамыз, оларгъа садыкъ
олып къаламыз», дедилер. 72-73. Ибраһим: «Чагъыргъан
вакътынъызда олар сизни эшителерми я да сизге бир
файда яки зарар берелерми?» деди. 74. «Ёкъ, амма ба-
ба-деделеримизнинъ де бу шекильде ибадет эткенлерини
корип кельгенмиз», дедилер. 75-83. Ибраһим: «Къадимий
баба-деделеринъизнинъ ве озинъизнинъ де ибадет эткен
путларынъыз акъкъында ич ойланып корьдинъизми? До-
гърусы, олар меним душманымдыр. Достым анджакъ
алемлернинъ Раббидир. Мени яраткъан да, догъру ёлгъа
ириштирген де Одыр. Мени ашаткъан да, ичирген де
Одыр. Хаста олгъанда манъа О шифа берир. Мени оль-
диреджек ве сонъра тирильтеджек де Одыр. Ахрет кунинде
меним янълышларымнынъ багъышланмасыны умуот эт-
тигим де Одыр. Раббим! Манъа һикмет бер ве мени
яхшылар арасына къош. 84-89. Эм де мен ичюн сонъындан
кельген кишилернинъ мени гузель шекильде анъмаларыны
темин эт. Мени нимет дженнетининъ варислеринден яп.
Бабамны да багъышла', о, шубъесиз, ёлдан тайгъашлар-
дандыр. Инсанларнынъ тирильтилс джеги кунде, Аллагъа
темиз бир къалипнен кельгенден башкъа кимсеге

мал-мулькнишъ ве огъуллаарнынъ файда бермейджеги кунъде мени резиль этме, деди. 90-91. О куни дженнет Алладан къоркъкъанларгъа якъышлаштырылды. Дженненм де ёлдан азгъанларгъа косътерильди. 92-93. Оларгъа: «Алланы быракъып табынгъан шейлеринъиз къайдалар? Сизге ярдым этелерми я да озълерине ярдымлары токъунырмы?» денилir. 94-95. Олар ёлдан тайгъанлар ве Иблисининъ адамлары, эписи анда атылырлар. 96-102. О ерде путларынен чекишерек: «Валаий, биз сизни алемлернинъ Раббине тенъдеш эткен вакътымызда ап-ачыкъ бир адашувда эдик. Бизни ёлдан тайдыргъанлар гунаһкъардырлар. Шимди шефаатчымыз, якъын бир достымыз ёкътыр. Ай-ай, кериге дёнип олсакъ да, инангъанлардан олыр эдик», дерлер. 103. Бунда, шубһесиз, һикмет бардыр, амма чокъусы инанмадылар. 104. Раббинъ, шубһесиз кучълидир, мерһаметлидир. 105. Нухнынъ миллети пейгъамберлерини яланджы этти. 106-110. Къардашлары Нух оларгъа: «Алладан коркъмайсынъызмы? Догърусы, мен сизге йиберильген ишанчлы бир пейгъамберим. Алладан къоркъышыз ве манъа итаат этинъиз. Бунынъ ичюн сизден бир тюрлю акъ да сорамайым. Меним эджрим анджакъ Алемлернинъ Раббине аиттир. Артыкъ Алладан къоркъынынъиз ве манъа итаат этинъиз», деди. 111. «Санъа инанаджакъмызмы? Санъа энъ резиль кишилер уймакътадыр», дедилер олар. 112-115. Нух айтты: «Мен оларнынъ не амель япкъанларыны бильмейим. Оларнынъ эсаплары Раббиме аиттир, буны бильсе эдинъиз! Мен (сизинъ сёзийгизге бакъып) инангъанларны къуваджакъ дегилим. Мен факъат ачыкъ тенбе этиджим». 116. «Эй Нух! Эгер бу (давет этюв) ишини быракъмасакъ, шубһесиз ташкъа тутулгъанлардан олырсынъ», дедилер. 117-118. Нух: «Раббим! Миллетим мени яланджы этти. Менимнен оларнынъ арасында сен укюм эт. Мени ве менимнен берабер инангъанларны къуртар», деди. 119. Биз оны ве оннен берабер гемиде булунгъанларны къуртардыкъ. 120. Сонъра (оларны къутаргъан сонъ) артта къалгъанларны сувда богъдыкъ. 121. Эльбетте, бунда ибрет-дерс бардыр, амма чокъусы эп-бир инанмадылар. 122. Раббинъ, шубһесиз, кучълидир, мерһаметлидир. 123. Ад миллети де пейгъамберлерини яланджы этти. 124-135. Къардашлары Худ оларгъа: «Алладан къоркъмайсынъызмы? Догърусы, мен сизге йиберильген ишанчлы бир пейгъамберим. Алладан къоркъынынъиз ве манъа итаат этинъиз. Буныш ичюн мен сизден акъ да сорамайым. Меним эджирим анджакъ алемлернинъ Раббине аиттир. Сиз эр юксек ерге оюн-кулькю ичюн буюк бир бина къурасынынъизмы?

И з а а т. Айтылганына коре, Ад кѣбилеси оюн-кулькиге берильген олып, озъ шеэрлеринден тыншаки ёл янларында да оюн-сефаичюн юксек безекли имаретлер кѣурар ве озълери яшаган эвлери де гул ич бир вакъыт ольмейджек киби, адден артыкъ кѣавий, дюльбер кѣурып, бутюн омюрлерини иште бойле боиш ишлерге сарф этер ве бунынънен гѣурурланып, макътанып юрер экенлер. Буларда ве бундан сонъ кельген аетлерде Худ алейхи-с-селям оларны бойле нафиле-боиш ишлернен меишгѣуль олудан кѣайтарып, дюнья ве ахрет ичюн файдалы амеллер япмагъа давет эткени акъкъында айтыла.

Ве гуя эбедий яшайджакъмыз беллеп, кѣавий сарайлар тиклейсизми? Биревни (джезалав ичюн) якъаласанъыз, амансызджа якъалайсыз! Артыкъ Алладан кѣоркъынъыз ве манъа итаат этинъиз! Бильген шейлериниъизни сизге бергенден кѣоркъынъыз. Туварларны, огъулларны, багъчаларны ве акъар сувларны сизге О бергендир. Догърусы, устинъизге буюк куннинъ азабы тюшер деп кѣоркъарым», деди. 136. «Истер огют бер, истер огют бергенлерден олма, бизге эп бир. 137-138. Бу яшавымыз эвелькилерден кѣалгъан адеттир. Биз азапкъа огъратыладжакъ да дегильмиз», дедилер олар. 139. Бойледже оны (Худны) яланджы эттилер. Биз де оларны эляк эттик. бунда, шубъесиз, ибрет-дерс бардыр, амма чокъусы эп-бир инаамадылар. 140. Догърусы, Раббинъ кучълидир, мерхаметлидир. 141. Семуд миллети де пейгъамберлерини яланджы этти. 142-152. Къардашлары Салих оларгъа: «Алладан кѣоркъмайсынъызмы? Догърусы, мен сизге йиберильген ишанчлы бир пейгъамберим. Артыкъ Алладан кѣоркъынъыз ве манъа итаат этинъиз. Мен бунынъ ичюн сизден акъ да сорамайым. Меним эджрим анджакъ алемлернинъ Раббине анттир. Бу ерде багъчаларда, чокъракъ башларында, экинлер, мейвалары саркъып тургъан хурмалыкълар арасында хавфсыз алда кѣалдырылырсызмы? Дагъларда усталыкънен эвлер оярсyzмы? Артыкъ Алладан кѣоркъынъыз ве манъа итаат этинъиз. Ве ер юзинде бозгъунджылыкъ япкъан, эллеринден бир шей кельмейип адден ашкъанларгъа итаат этменъиз!» деди. 153-154. «Сен, шубъесиз, тылсымлагъанларнынъ бирисинъ ве бизим киби бир инсансынъ. Эгер догъру сѣзли исенъ бир делиль-весикъа кетир», дедилер олар. 155-156. Салих: «Иште делиль бу деведир. Къуюдан белли бир кунде сув ичмек невбети онынъдыр, белли бир кунде — сизинъдир. Сакъын онъа бир яманлыкъ япманъыз, акс алда сизни буюк куннинъ азабы тутар», деди. 157. Олар исе (Мусанынъ сѣзине бакъмайып) девени сойдылар ве пешман да олдылар. 158. Бунынъ ичюн

оларны тутты. Догърусы бунда ибрет-дерс бардыр. Амма чокъусы эп-бир инанмадылар. 159.. Раббинъ, шубһесиз, кучълидир, мерһаметлидир. 160. Лут миллети де пейгъамберлерини яланджы этти. 161-166. Къардашлары Лут оларгъа: «Алладан къоркъмайсынъызмы? Догърусы, мен сизге йиберильтген ишанчлы бир пейгъамберим, артыкъ Алладан къоркъынъыз ве манъа итаат этинъыз. Бунынъ ичюн мен сизден бир акъ да сорамайым. Меним эджирим анджакъ алемлерини Раббине аиттир. Раббинъизини сиз ичюн яраткъан чифтлерини терк этип (ич бир махлюкъ язмагъан ишини япып), эркеклерге якъынлашасызмы? Догърусы, сиз ёлдан азгъан бир миллетсинъыз», деди. 167. «Эй Лут! Бу сёзлеринъден вазгечмесенъ, мытлакъа къувуладжакъсынъ», дедилер. 168-169. Лут: «Догърусы, якъкан ишлеринъизге нефретленгенлерденим. Раббим! Мени ве айлемни буларнынъ якъканларындан къуртар!» деди. 170-171. Биз кериде къалгъан къартийден башкъа оны ве айлесини — эписини къуртардыкъ. 172. Къалгъанларыны исе ернен эксан эттик. 173. Устьлерине де ягъмур ягъдырдыкъ. Теңбиеленген, лякин имана кельмегенлернинъ ягъмуры не яман эди! 174. Шубһесиз, бунда бир ибрет-дерс бардыр, амма чокъусы эп-бир инанмадылар. 175. Догърусы, Раббинъ кучълидир, мерһаметлидир. 176. Орманлыкъ ерде яшагъан эйкелилер де (Шуайбнинъ къавми) пейгъамберлерини яланджы эттилер. 177-183. Шуайб оларгъа: «Алладан къоркъмайсынъызмы? Догърусы, мен сизге йиберильтген ишанчлы бир пейгъамберим. Артыкъ Алладан къоркъынъыз ве манъа итаат этинъыз. Мен бунынъ ичюн сизден акъ да сорамайым. Меним эджирим анджакъ алемлерини Раббине аиттир. Ольчюни толы ольченъыз, эксилтъкенлерден олманъыз. Догъру теразенен чекшиъыз. Инсанларнынъ акъкъыны ашаманъыз. Ер юзинде бозгъунджылыкъ япып, къарышыкълыкъ чыкъарманъыз. 184. Сизни ве даа эвельки несиллерни яраткъандан къоркъынъыз», деди. 185-187. «Сен анджакъ тылсымлашгъанларнынъ бирисинъ, сен де тыпкъы биздайын бир адамсынъ. Догърусы, сени яланджылардан деп саямыз. Эгер догъру сёзли исенъ кокнинъ бир парчасыны устимизге тюшир», дедилер олар. 188. Шуайб: «Раббим якъкан шейлеринъизни дек яхшы билир», деди. 189. Амма оны яланджы эттилер. Шунынъ ичюн оларны булутлы бир куннинъ азабы тутты. Керчектен де о кунъ — улу бир куннинъ азабы эди.

И з а а т. Улемаларнынъ айтышынджа Танъры-таала, Шуайб алейһи-с-селяминъ къавмини инанмакътан баш тарткъанлары

ичюн оларгъа зияде сыджакъ йибере. Шу вакъыт олар нефеслери тутулып эвлеринден тышкъа — ачыкъ сахрагъа чыкъкъанда, Алла-таалы оларнынъ устине кольге этип бир булут йиберген ве олар шу «перде» астында топланып тургъанда, коктен алев тюшип, эписини тирилей якъкъан экен.

190. Догърусы, бунда бир ибрет-дерс бардыр. Амма чокъусы эп-бир инанмадылар. 191. Раббинъ шубһесиз, кучълидир, мерһаметлидир.

И з а а т. Бу суреде эвель келип-кечкен пейгъамберлер ве оларнынъ къавмлери акъкъында ери къысса белн этильди. Алла-таалы озининъ сонъки пейгъамбери Муһаммед алейһи-с-селямгъа Мекке мушириклерининъ имансызлыкъларындан гъает азар чекип тургъан вакъытында, эвельки пейгъамберлернинъ къыссаларыны сёйлев иле онъа теселли берип, бойле имансыз кимселер эвельде де олгъаныны ве бундан сонъ да ола биледжегини бильдирди.

192. Шубһесиз, Къуръан алемлернинъ Рабби тарафындан эндирильгендир. 193-195. Эй Муһаммед! Ап-ачыкъ арап тилинде, (ахрет азабындан) тенбиелейиджилерден олманъ ичюн оны Джебраиль сепинъ къальбинъе эндиргендир. 196. Эльбетте Къуръан акъкъында хаберлер эвелькилернинъ китапларында да бардыр. 197. Исраил огъуларнынъ бильгенлери (Мекке мушириклерине) де буны бильмек ичюн ает-делиль дегильми? 198-199. Биз Къуръанны арапча бильмеген кимселерден бирине эндирсек де, о буларыны окъуп эп-бир Онъа инанмаз эдилер. 200-202. Сучлыларнынъ къальплерине Къуръанны бойле этип еткиземиз де, джан якъыджы азапны корьмегендже онъа инанмазлар. Бу азап оларгъа хаберлери олмадан келе береджектир. 203. О заман олар: «Бизге бираз муддет берильмезми экен (сонъ инашыр эдик)», деп къалыпыр. 204. Бизим азабымызнынъ тезлештирильмесини истейлсрми?! 205-207. Манъа айтчы, Эй Муһаммед! Биз оларгъа йыллар бойы ниметлер (сагълыкъ-селяметлик, мал-девлет) берсек де, сонъ оларгъа ваде этильген шейлер (азап) кельгенде, оларгъа (дюнья һаятында), берильген ниметлер файда этерми?! 208-209. Ич бир къасаба халкъыны, оларгъа огют берген тенбиелейиджилер (пейгъамберлер) йибермеден ёкъ этмедик. Биз залым дегильмиз. 210. Къуръанны шайтанлар эндирмегендир. 211. Оларнынъ бунъа имкяны ёкъ ве олар бунъа къадир де дегиллер. 212. Чюнки олар вахийни динълемектен четлетильгенлердир.*

И з а а т. Мекке мушириклери эвель: «Къуръанны Муһаммеднинъ ози язып олгъан», деп корьдилер, лякин бу ифтиралары файда бермеди, чюнки пейгъамбер алейһи-с-селямнынъ Къуръан киби улу Китапны язмакъ дегиль о окъумагъа биле къадир олмагъан аджиз

киши экени меккелилерге белли эди. Шундан сонъ олар: «Башкъа этнеджи-фалджыларга ошاپ, Муһаммедниң де озъ джсинлери бар. Къуръанны онъа олар огретелер», — деген янъы бир яланни ойлап таптылар. Мезкур аетлерде Алла-таала бу иш джсинлериниң къолындан кельмегенини, оларнынъ коктеки хаберлерден чет-летильгенлерини айтып (бу актъа «Хиджр» суресиниң 17-18-джи аетлеринде де айтылган эди), Къуръан-ы Керим Онынъ Ози тарафындан эндирилген китап олгъаны къайд эте. Суренинъ 221-223-джи аетлеринде иште шу мевзуларга къайтылып, джсинлер кимлериниң огюне тоикени айтыла.

213. Эй Муһаммед! Бу алда сакъын Алладан башкъа танъры тутыш, онъа ялварма, акс алда азап кореджеклерден олырсынъ. 214. Ве якъын тувган-урувларынъызны да (ахрет азабынен) тенбиеле.

И з а а т. Бу эки аетте я танъры-таала Озь пейгъамберине Алладан башкъа ич кимсеге ве ич бир шейге сыгъынмаювны ве бу какъ динге эвеля озъ тувган-урувларыны джелъп этип башиламакъны буюра. Бу аетлер назиль олгъанынен пейгъамбер алейһи-с-селлям догъмушларны топлап, оларны ахрет азабындан факъат озъ иман-амеллеринен къуртула биледжеклери хусусында тенбиелей ве джумледен, озъ къызларына бакъып шойле дей: «Эй Фатиме, не къадар ялварып-ялкъарсанъ да, ахрет кунинде мен сени къуртаралмам (яни ахрет азабындан пейгъамбериниң къызы олгъанынъ ичюн дегиль де, тек озъ амелинънен къуртула билирсинъ), дей. Бу Муһаммед алейһи-с-селлямнынъ бутюн умметине ибрет-дерстир.

215. Санъа уйган мумъинлерни озъ къанатынъ астына ал! 216. Эгер олар итаатсызлыкъ этселер, айт: «Эльбетте, мен сизинъ якъанларынъыздан узакътырым». 217-220. Эй Муһаммед! Сенинъ турып намаз къылгъанынъы да, намаз къылганлар арасында булунгъанынъны да корип турган кучъли ве мерһаметли Аллагъа аркъалан. Догърусы, О эшитиджи ве билиджидир. 221. «Шайтанларнынъ кимге энгенини сизге бильдирейимми?», де. 222. Олар гунаһкъар ифтираджыларнынъ эписине энер. 223. Булар шайтанларга къулакъ асарлар, о чокъусы яланджыдырлар. 224. Шаирлерге анджакъ ёлдан азгъанлар уярлар. 225-226. Оларнынъ эр бир вадийде шашкъын-шашкъын долашкъанларыны ве озълери япмаган шейлери акъкъында айткъанларыны кормейсинъми?

И з а а т. Бу аетлер бутюн заманларда Алладан къоркъмагъан, устылериндеки акимьет-сиясет денъишкенинен язаяткъан мевзуларыны да, къараманларыны да денъиштире берген, башкъаларына догърулыкъ, намуслылыкъ акъкъында лаф ягъдырып, озълери къыйыш ёлд... рген сахта-макътанчакъ бейт уйдуреджылар ве бутюн ильһам-истидадыны машукъаларынынъ тарафъ белъина сарф эткен ширбазлар акъкъындадыр. Лякин иманлы, яхшы амеллер якъан ве Алланы даима анынъда туткъан шаирлер бундан

истисна олгъаны акъкъында неветтеки аетте айтылып кечиле. Бу хусуста пейгъамбер алейһи-с-селямдан да чокъ хадислер ривает этильген. Мына олардан бири: «Пейгъамберге якъын олгъан бир шаир келип онъа, Алла-таала шаирлер акъкъында айткъан бу сёзлерден сонъ бизим алымыз не оладжакъ, дегенде, о шойле джевап берген: муъмин киши эм окъынен, эм де тилинен, яни къальбинен Алла ёлында иджат этер. Валлаий, сизнинг аткъан окъыныыз даа да мергиндир».

227. Анджакъ инанып яхшы амеллер ишлегенлер, Алланы сыкъ-сыкъ анъгъанлар ве акъсызлыкъкъа огъратылгъанда озъ акъларыны алгъанлар бундан истиснадыр. Акъсызлыкъ эткен кимселер насып бир йыкълышнен йыкълангъанларыны анълайджакълардыр.

Немл суреси

27.

Меккеде энген бу суре 93 аеттен ибарет олып, мында пейгъамберлерден Муса, Салих, Лут алейһи-с-селямларнынъ къыссалары айтыла ве хусусан Давуд ве Сулейман пейгъамберлер Алла-тааланынъ пейгъамберси олмакънен бирге, айны вакъытта джемиий инс-у джин, къушлар ве къурт-къырмыскъа алемине де падиша этильгенлери акъкъында айтыла эм де Сулейман алейһи-с-селямнен Себеп-мемлекетининъ къыраличеси Билькъийс арасында олып кечкен вакъналар тасвирлене. Бу суред Къуръандаки огъот-насиатлар ве ибретлерден ялынъыз гонъюль кози агыкъ кишилер файдалана бильгенлери айрыджа къайд этиле. Шунунъ киби де бу суред кыямет-къайым олувы огъунден Ер юзини чыкъаджакъ махлокъ акъкъында хабер, муъмин ве къфирлернинъ кыямет кунидеки вазистлери хусусында ибретли аетлер ер алгъандыр.

Суред Алла-тааланынъ энъ зайыф ве замст чеккен махлокъларындан бири олгъан къырмыскъа акъкъында да айтылгъаны ичюн о «Немл» («Къырмыскъа») суреси деп адландырылгъандыр.¹

Бисмилляһи'р-Раһмани'р-Раһим.

1. Та, Син. Бу Къуръаннынъ — ачыкъ-айдын Китапнынъ аетлеридир. 2-3. Булар намаз къылгъан, зекят берген ве ахретке де кесен-кес инангъан муъминлерге догърулыкъ рехбери ве мудждедир. 4. Ахретке инанмагъанларнынъ

япкъан ишлерини озылерине гузель этип косьтергенмиз-дир. Бунунъчюн олар кёрджасына адашып юрьмектелер. 5. Яман азап иште оларгъадыр. 6. Эй Мухаммед! Шубһесиз, Къуръанның һаким ве Алим олгъан Алладан алмакътасынъ. 7. Муса озы аилесине: «Мен бир атеш корьдим, сизге о ерден я бир хабер кетиреджегим я да къызынырсыз деп бир чокъ (янып тургъан одун) кетиреджегим», деди. 8. О ерге кельгенде, озине шойле нида олынды: «Атешнинъ янында ве этрафында булунгъанлар мубарек этилгендир. Алемлернинъ Рабби олгъан Алла пактир». 9. «(Эй, Муса!) Акъикъат шу ки, Мен кучъли ве һаким олгъан Аллададырм». 10-12. «Асайы-въны ат!» Муса (ерге ташлашгъан) асанынъ йылан киби къыбырдагъаныны корьгенде, аркъасына къарамай къачты. «Эй Муса! Къоркъма. Зира Меним узурымда пейгъамберлер къоркъмаз. Лякин ким де зулум этип де, сонъ яманлыкъны яхшылыкъка чевирсе, билъси ки, Мен, шубһесиз, багъышлайыджым, мерһаметлим. Къолунъы къойнынъа сокъ. Фыравун ве онынъ миллетине йиберильген докъуз муджизеден бири оларакъ къусурсыз бем-без олып чыкъар. Олар, керчектен де ёлдан чыкъкъан бир миллеттир». 13. Аетлеримиз козьлерининъ огюне айдынъ этип еткизильгенде: «Бу ап-ачыкъ бир тылсымдыр», дедилер. 14. Гоньюллери кесен-кес къабул этсе де, зулум ве кибирликлери себебинден оларны (ает-муджизелерни) инкъар эттилер. Бозгъунджыларнынъ сонъыннынъ пасыл олгъанына бир бакъ! 15. Ант олсын ки, Давудгъа ве Сулеймангъа илим бердик. Экиси: «Бизни муъмин къулларнынъ чокъусындан устюн эткен Аллагъа шерефлер олсын!» дедилер. 16. Сулейман (пейгъамберликте ве илимде) Давудгъа мирасчы олды ве айтты: «Эй инсанлар! Бизге къуш тили огретильди ве бизге (башкъа пейгъамберлерге берильген) эр шейден болджа берильди. Догърусы, бу ап-ачыкъ бир лутуф мерһаметтир», деди. 17. Сулейманнынъ джинлерден, инсанлардан ве къушларда тешкиль олгъан ордусы топланды. Эписи топлы суретте кетмекте эдилер. 18. Къырмакъчалар олгъан вадийге еткенде, бир къырмакъча: «Эй къырмакъчалар! Юваларынъызгъа кирилиз, Сулейманнынъ ордусы фаркъына бармайш сизни эзмесин», деди. 19. Сулейман онынъ сёзине енгильден кульди ве: «Раббим! Манъа ве ана-бабама берген ниметинъ шукюр этювге ве Озинъ хошнут оладжагъынъ яхшы амеллерни япмагъа мувафакъ эт. Раһметинънен, мени яхшы къулларнынъ сырасына къой», деди. 20-21. Сулейман, къушларнъ козьден кечирсрек: «Удуд къушны нечюн корьмейим? Екъса (мечидеи изинсиз) кеттими? Манъа ап-ачыкъ бир делиль кетирмелидир. Акс алда оны я шиддетли бир азапкъа огъратырым я соярым», — деди. 22-26. Чокъкъа бармай

Удуд келип Сулеймангъа: «Сенинъ хаберинъ олмагъан бир шейни билип кельдим. Санъа Себеһден' догъру бир хабер кетирдим. О еринъ халкъына укуом эткен, эр шейден озине болджа берильген ве буюк бир тахткъа саип олгъан бир къадынны' корьдим.

И з а а т. Сулейман алейһи-с-селям заманларында (миладий эсаптап эвель, тахминен онынъджы асырда) Емен мемлекетининъ Себеһ шеэринде Билькыйс адлы къадын укуомранлыкъ якъаны тарихта да малюм.

Онынъ ве миллетининъ Алланы быракъып Кунешке седжде эткенлерини корьдим. Коклерде ве ерде гизли ве ашкяр олгъан шейлеринъизни бильген Аллагъа седжде этмесинлер деп, шайтан оларгъа бу якъан шейлерини гузель этип косътерген ве оларны һакъ ёлдан четлендирген.

И з а а т. Бу ает де седжде аети олып, оны окъугъангъа да, динълегенге де бир кере седжде этмек ваджиптир.

Шунынъ ичюн олар догъру ёлны тапамазлар. Чокъ буюк аршнынъ саиби Алла екянедир, Ондан башкъа танъры ёкътыр. 27. Сулейман шойле деди: «Догъру сёйлейсинъми, ёкъса яланджылардан олдынъмы, корсермиз. 28. Мына шу мектюпни алып кетип оларгъа теслим эт ве бир кенаргъа чекилип козет, насыл джевап къайтарыр экенлер». 29-32. (Удуд Сулейманнынъ мектюбининъ къыраличе Билькыйсининъ огюне ташлагъанынен) Себеһ къыраличеси шойле деди: «Эй адамлар! Манъа мерһаметли Алланынъ адынен башлангъан, сакъын манъа къаршы чыкъманъыз ве теслим олып келинъиз, деген Сулеймандан дегерли мектюп ташланды. Эй джемиетимизнинъ илери кельген адамлары! Береджек эмрим акъкъында манъа фикир айтъыгъыз. Сиз меним янымда олмайынъджа ич бир иш акъкъында кесен-кес укуом бермем», деди. 33. «Биз кучъ-къувет ве джесарет саиби адамлармыз, акимет сенде, укуом этмек сенинъ элинъде», — дедилер олар. 34-35. Къыраличе: «Догърусы, укуомдарлар бир шеэрге бастырып кирселер, о ерни бозарлар, залисини хорларлар. Олар ойле япалар. Мен оларгъа бир эдис ёллап бакъайым да, эльчилерим насыл хабернен къайтып келирлер, бакъайыкъ», деди.

И з а а т. Билькыйс акъыллы къыраличе экен. О бахышы-эдие ёллап, Сулейман алейһи-с-селям акъикъий пейгъамберми ёкъса аддий бир баскъынъджы падишамы деп, сынап коре. Къыраличенинъ фикри шойле эди: «О эгер аддий падиша олса, эдиени деръал къабул этер, демек онъа къаршы уджюм азырламакъ да мумкюн. Эгер де о Алла-тааланынъ пейгъамбери олып, бу юртларгъа келювден

макъсады мал-девелет арттырып, эалиге тюрлю меджбурьетлер юклеп дегиль де, Алланынъ динине давет этюв олса, эдиени къабул этмез. О вакъытта онъа бойсынмакъ лязим олыр».

36-37. (Билькыййсиниъ эльчиси) Сулеймангъа кельгенде: «Манъа малнен ярдым этмек истейсизми? Манъа Алланынъ бергени (пейгъамберлик ве инам) сизге бергенинден даа яхшыдыр. Бельки сиз эдиелеринъизнен хурсанд олырсыз (лякин меним бунъа ихтияджым ёкъ). Сен къайтып бар! Биз исе олар къаршы туралмайджакъ бир ордунен келип оларны о ерден алчалтылган алда чыкъарырмаыз», деди онъа. 38. Сулейман: «Эй джемаат! Олар манъа бойсунып кельмез эвель, къайсынъыз о къыраличенинъ тахтыны яныма кетире билир?» деди. 39. Джинлерден бир ифрит: «Сен еринъден турып этиштирмез эвель оны санъа кетиририм. Эбет, мен бунъа къадирим ве ишанчлым», деди. 40. Китапнынъ бильгисине саип бир зат: «Козинъни ачып юмгъандже мен оны санъа кетиририм», деди. Сулейман, тахтынънъ энди озъ янында тургъаныны коръгенде: «Бу, Раббининъ мени шукюр этерми ёкъса итаатсызлыкъ этерми, деп сынамакъ ичюн япкъан мерхаметиндендир. Шукюр эткен анджакъ ози ичюн шукюр этер, итаатсызлыкъ эткен исе бильсин ки, Раббим бир шейге мухтадж дегиль ве Ози джумертлик саибидир», деди. 41. Сулейман (келеяткъан къыраличени сынамакъ ичюн): «Онынъ тахтыны танылмайджакъ дереджеде девъиштиринъиз, оны танып олырым ёкъса танып оламайджакъмы», деди. 42. Кыраличе кельгенде: «Сенинъ тахтынъ бойле эдимми? — денильди. О (айретте къалып): «Бу онынъ тыпкыы ози де! Даа эвель бизге бильги берильген ве биз теслим олгъан эдик», деди. 43. Кыраличени о замангъа къадар юзъ чевирткен онынъ Алладан башкъа табынгъан шейлери эди. Чюнки ози инкярджы бир миллеттен эди. 44. Онъа: «Сарайгъа кир», — денильди. Сарайгъа киргенде, оны терен сув беллеп, аякъкапларыны чыкъарды. Сулейман: «Догърусы, бу джамдан япылгъан ялтыравукъ сарайдыр», деди. Кыраличе: «Раббим! Шубхесиз, мен озиме языкъ эттим. Сулейманнен берабер алемлернинъ Рабби олгъан Аллагъа теслим олдым», деди. 45. Ант олсын ки, Семуд миллетине къардашлары Салихни: «Аллагъа ибадет этинъиз!» десин деп йибердик. Шу арада олар бири-биринеп тартышкъан эки болюкке болюндицер. 46. Салих: «Эй миллетим! Не ичюн яхшылыкътан эвель ашыккып яманлыкъ истейсиз? Мерхамет этильмеси ичюн Алладан багъышлав сорасанъыз олмаймы?» деди. 47. «Сенинъ ве сеннен берабер олгъанларнынъ себебинден огъурсызлы-

кыкъа огърадыкъ», дедилер. Салих: «Огъурсызлыгъынъыз Алла тарафындандыр. Бельги сынавдан кечирилеяткъан бир миллетсиздир?» деди. 48. О шеэрде ер юзинде бозгъунджылыкъ япып юрген' ве озълерини тюзетмеге ынтылмагъан докъуз киши бар эди. 49. Олар бир-бирине Алла адына емин этип: «Биз гедже оны ве аилесини эляк этермиз, сонъ онынъ тарафыны туткъанларгъа, оларнынъ эляк этильгенине асыл шаат дегильмиз, шубъесиз, биз догъру сёйлеймиз, деп айтармыз», дедилер. 50. Олар бир ийлекарлыкъ тюшюнип таптылар. Лякин биз дуйдырмадан ийлекарлыкъларыны боздыкъ. 51. Айнеджиликлерининъ сонъы не олгъанына бир бакъ! Биз оларны ве миллетининъ эписини ернен ексан эттик. 52. Иште, акъсызлыкълары себебинден чёккен эвлери! Бунда, анълагъан бир миллет ичюн, шубъесиз, ибрет-дерс бардыр. 53. Инанып, Алладан къоркъкъанларны къуртардыкъ. 54. Лутны да йибердик... миллетине шойле деди: «Коре туруп аясызлыкъ япарсызмы?» 55. Къадынларны быракъып шехветле эркеклерге якъынлашаджакъсызмы? Эбет, сиз джайиль бир миллетсинъиз».

Йигирминджи джуз.

56. Миллетининъ джевабы факъат: «Лутнынъ аилесини къасабанъыздан къувып чыкъарынъыз! Гуя олар пек «темиз» олмакъ истейлер», демек олды. 57. Сонъ биз оны аилесини къуртардыкъ, ялынъыз онынъ къадышыны кериде къалгъанлардан олмасыны ляйыкъ таныдыкъ. 58. Кериде къалгъанларнынъ узерине исе бир ягъмур (яни таш) ягъдырдыкъ. Тенбие этилип, ёлгъа кельмегенлернинъ ягъмуры не яман эди! 59. Эй Мухаммед! Айт ки: «Шан-шереф Аллагъа ляйыкътыр. Онынъ Ози (пейгъамберлик ичюн) сечип алгъан къуллаарына аманлыкъ олсын». Алла яхшымы яки оларнынъ (Мекке мушриклерининъ) Онъа тенъдеш эткен шейлерими? 60. Ёкъса, коклерни ве ерни яраткъан, коктен сизге сув эндирип онен багъчалар осьтиргени? Сиз исе бир терек биле осьтирмеге къадир дегильсиз. Ёкъса янында башкъа бир танърымы? Ёкъ, олар Аллагъа тенъдеш туткъан бир миллеттир. 61. Ёкъса, ерни, бутюнджанлы алем ичюн яшамагъа уйгъун эткен ве араларында озенлер-голлер мейдангъа кетирген, ер юзинде къавий дагълар ерлештирген, эки денъиз арасына сед чеккенми? Ёкъса, Алланынъ янында бацкъа бир танърымы? Ёкъ,

оларнын чокъусы бильмейлер. 62. Ёкъса, тарлыкъкъа къалгъан адам дуа этип ялваргъанда, дуасыны къабул этип онынъ мушкюлини енгиллештирген ве сизни ер юзюнинъ саиплери⁴ япкъанмы? Ёкъса, Алланынъ янынъда башкъа бир танърымы? Пек аз ибрет алмакътасынъыз. 63. Ёкъса, къаранынъ ве денъизнинъ къаранлыкъларында сизге ёл косьтерген раһмети-ягъмурындан эвель рузгярны хош хабер этип ёллагъан затмы? Ёкъса, Алланынъ янынъда башкъа бир танърымы? Алла оларнынъ къошкъан тенъ-дешлеринден юксектир. 64. Ёкъса, илькиде ози яратып, сонъындан (ахретте) текрар яратаджакъ эм де сизге коктен ве ерден рызыкъ берген затмы? Ёкъса, Алланынъ янынъда башкъа бир танърымы? (Эй Муһаммед, кяфирлерге) айт ки: «Эгер догъру сёзлилерден исенъиз ачыкъ делилинъизни кетиринъиз!» 65. Айт ки: «Коклерде ве ердеки гъайбны (гизли сырларны) Алладан башкъа бильген ёкътыр». Олар не вакъыт тирильтиледжеклерини де бильмеслер. 66. Бельки ахрет акъкъында бильгилери пишип еткендир (ве шунынъчюн ахрет акъкъында сораидырлар). Ёкъ, олар шубһеленмектелер! Олар бу акъта кёрлар! 67-68. Ишкяр эткенлер: «Бизлер ве бабаларымыз топракъкъа чеврильген сонъ (гъайрыдан тирилип) чыкъарыладжакъмызмы? Ант олсын ки, бу бизге де, даа эвель баба-деделеримизге де ваде этильген эди. Бу эвелькилерининъ масалларындан башкъа бир шей дегильдир», дедилер. 69. Айт ки: «Ер юзинде юрип, гунаһлыларнынъ сонъынынъ насыл олгъанына бакъышыз! 70. Эй Муһаммед! Олар ичюн кедерленме ве япаяткъан ийлекярлыкъларына да сыкъылма. 71. Олар: «Эгер догъру сёйлер исенъиз, айтчынъыз, шу ваде (эткен азабынъыз) не вакъыт оладжакъ?» дерлер. 72. Айт ки: «Шу ашыкътыргъан шейинъизнинъ (азапнынъ) бир къысмы башынъызгъа бельки тезден келир. 73. Догърусы, Рабинъ, инсанларгъа нисбетен мерһамет саибидир. Лякин оларнынъ чокъусы шукюр этмеслер. 74. Шубһесиз, Рабинъ оларнынъ гонъюллеринде гизлеген шейни де, ашкяр эткен шейни де билер. 75. Кокте ве ердеки эр бир гизли сыр ёкътыр ки, о ачыкъ Китаб-ы мубинде олмасын. 76. Эльбетте, бу Къуръан Исраил огъулларына иддалашмакъта олгъан шейлерининъ чокъусыны анълатмакътадыр. 77. Догърусы, Къуръан, инангъанлар ичюн догърулыкъ реһбери ве раһметтир.

И з а а т. Бани Исраил къавми яни еһудийлер озъ-ара иддалаштыкълары Иса пейгъамбер акъкъында ве башкъа пек чокъ меселелер акъкъында Къуръан-ы Керимде ачыкъ анълатувар белн этильген-

дир. Бу эки аетте Къуръаннынъ онъа инангъан кишилер ичюн Алланынъ рахметине ириштириджи бир рехбер-ёлбашчы экени къайд этиле.

78. Раббинъ, шубхесиз, адамлар арасында озъ укмюнен (адалетнен) укюм этеджектир. О кучлидир, билиджидир. 79. Эй Мухаммед! Аллагъа ишан, шубхесиз, сен ап-ачыкъ акъыкъат узериндесинъ. 80. Сен,эльбетте, (озъ чагъырувынъны) Олюлерге эшиттиралмазсынъ, юзь чевирип кеткен сагъырларгъа да эшиттиралмазсынъ. 81. Сокъурларны да сен адашувларыны тюзетип догъру ёлгъа етеклеп оламазсынъ. Сен факъат бизим аетлеримизге инангъан кишилерге сездире билесинъ. Иште олар мусульманлардыр. 82. Оларнынъ (къафирлернинъ башларына сёз-азап тюшкен вакъытта къыямет куни якъыылагъанда) Биз олар ичюн ерден бир айван чыкътарымыз ки, о оларгъа инсанларнынъ Бизим аетлеримизге инанмагъанларыны сёйлер.

И з а т. Хадис-и Шерифте айтылгъанына коре, ахыр заманда ер тюбюнден мисли корильмеген бир айван чыкъып, Алла-тааланынъ аетлерине инанмагъанларны лянетлерге шу адиседен сонъ къыямет башланаджагъы билине.

83. Биз о кунъ эр умметтен аетлеримизни ялан эткенлерни топлармыз ве олар эсап ерине джонетилирлер. 84. Олар (шу ерге) кельгенде Алла: «Аетлеримни анъламай тура ялан эттинъизми? Я олмаса, (дюнья һаятында) не яптынъыз?» дер. 85. Якъан акъсызлыкъларындан себеп,айтылгъан сёз — азап башларына келир. Энди бир сёз де айтып оламазлар. 86. Бизим олар раатлансынлар деп, геджени къаранлыкъ асыл эткенimizни, кунъдюзи де чалышсынлар деп, ярыкъ эткенimizни коръмедилерми? До-гърусы, мында инангъан миллет ичюн ибрет-дерс бардыр. 87. Сур чалынгъан кунъде Алланынъ истегенинден башкъа Коклерде олгъанлар да, ерде олгъанлар да къоркъу дешетнис тюшип, Аллагъа боюнлары букюльген алда келирлер. 88. Дагъларны еринде къатып къалгъан деп ойларсынъ. Албуки олар да гуя булутлар юргендай юерерлер. Бу, эр шейни мукеммель якъан Алланынъ унеридир. До-гърусы, о якъанларынгъыздан хабердардыр.

И з а т. Бу ает Еринъ о токътамай озъ кочери трафында айланып турувына Танъры-таала тарафындан назиль олынгъан делильдир.

89. Ким де бир яхшылыкънен кельсе, онъа шу яхшылыкъындан да яхшы эджир-мукафат берилир. Олар шу кунниш къоркъусындан хафсыздырлар. 90. Яманлыкънен кельгенлер исе юзюкююн алда атешке атылырлар. «Я сиз якъанларынгъыздан башкъа шейнен джезаландырыладжакъсызмы?» денилir оларгъа. 91-92. Айт ки: «Мен ялынъыз эр шейнинъ саиби — бу ясакъ шеэрнинъ Раббинге

ибадет этмеге эмир олынгандырым. Мен мусульманлардан олмага ве Къуръан окъумагъа эмир олынгандырым». Ким догъру елда юрьсе тек ози ичюн юрер, ким адашса исе озине эткен олыр. Айт: « Мен ялынъыз (ёлдан тайгъан кимселерни Алланынъ азабыдан) тенбиелейиджим». 93. Айт ки: «Шан-шериф Аллагъа ляйикътыр. Якъында О сизге Озь ает-муджизелерини косътереджек, сиз оларны билирсинъиз». Раббинъ япкъан амеллеринъизден хаберсиз дегильдир.

Къасас суреси

28.

Мекке девринде энген бу суре 88 аеттен ибарет олып, озь манасы ве мундсериджеси джестинден «Шуара» ве «Немл» сурелерининъ девамыдыр.

Мезкур суредэ инсанлар ибрет алмасы ичюн эки залым кишининъ япкъан феналыкълары ве тапкъан акъибет-джезалары акъкъында икье этиле. Олардан бири элиндеки укюм-салтанат себебинден озининъ къарарыны джойып, атта озини Алла деп илян эткенге къадар баргъан залым падиша Фыравун олса, экинджи си тапкъан мал-мулькине саргъуш олып, дини-иманыны унуткъан Харундыр. Къуръан олардан бирини сув, экинджисини ер юткъаны акъкъында хабер бере.

Бусуредэ Алла-тааланынъ севимли пейгъамберлеринден Муса алейхи-с-селямнынъ догъгъанындан башлап, насыл этип пейгъамбер олгъаны ве корип-кечирген ибретли маджералары тафсилатлы тасвир этильгени ичюн о «Къасас» яни «Къысса» деп адландырылгъан.¹

Бисмилляһи'р-Раһмани'р-Раһим

Та. Син. Мин. 2. Булар ачыкъ Китапнынъ аетлеридир. 3. Эй Мухаммед! Инангъан бир миллет ичюн санъа Муса ве Фыравун акъкъында олгъаны киби икье этеджекмиз. 4. Фыравун (Мысыр) мемлкетининъ башына кечти ве онынъ халкъыны болюк-болюк этип айырды. Олардан бир топулыкъны (Бани Исраил къавмининъ) хорлап, оларнынъ огъуллаарыны сояр, къадынларыны сагъ къалдырыр эди. Эльбетте о бозгъунджынынъ бири эди. 5-6. Биз, мемлекетте кучъсиз сайылгъанларгъа мерһамет этмек, оларны факъырлыкътан къуртарып, етекчилер этмек, оларны (Фыравун мулькининъ) мирасчысы япмакъ истей эдик. Ве оларны

бу ерде ерлештирип, Фыравун ве (онынъ везири) Хамангъа ве экисининъ аскерлерине озьлерининъ къоркъан шейини (яни мал-мульклери къолдан кетип, бутюн укъом Бани Исраил къавмининъ элине кечовини) косътермек истей эдик. 7. Биз Мусанынъ анасына (Мусаны догъурып, оны Фыравуннынъ адамлары келип ольдиреджеклеринден къорктын тургъан вакъытта) шойле вахий эттик: «Оны эмизип тур. Башына келеджек шейден (келип ольдиреджеклеринден) къоркъсанъ, оны денъизге ташла ве къоркъма да, къайгъырма да. Биз шубхесиз, оны санъа къайтараджакъмыз ве оны пейгъамбер япаджакъмыз.» 8. Оны Фыравуннынъ адамлары, осип сонъ озьлерине душман, бея олсын деп (сувдан тутып) алдылар. Амма Фыравун, Хаман ве оларнынъ аскерлери янълышлыкъ яптылар. 9. Фыравуннынъ къадыны (онъа): «Бу бала мен ичюн де, сен ичюн де козь къуванчыдыр. Оны ольдирменъиз. Бельки бизге файда кетирир я да оны огъул этип алырмыз», деди. Олар (башларында бутюн келеджек онынъ къолында экенини) асыл бильмедилер. 10. Мусанынъ анасы — гонълю бом-бош олып къалды. Алланынъ сёзине къавий инанмасы ичюн къальбини пекитмеген олса эдик, юрегини ачып (сарайгъа алынган баланынъ озюнинъки олгъанынъ айтыш) къояр эди. 11. (Анасы) Мусанынъ аптесине: «Онынъ артындан изле», деди. О да кимсеге дуйдырмадан, Мусаны узакътан козетти. 12. Биз эвельден ясакъ эткенимиз ичюн (сарайдаки) бала ич бир ананы эммеди. (Шу вакъыт) Мусанынъ аптеси: «Сизге, оны сиз ичюн бакъып, тербис эте биледжек ишанчлы бир айлени косътерсейимми?» деди. 13. Бойле этип, анасынынъ кози айдын олсын, гъам-кедер чекмеси ве Алланынъ берген сёзининъ керчек олгъаныны бильсин деп, озине къайтардыкъ. Амма кокъусы буны (Алланынъ сёзи хакъ экенини) бильмейлер. 14. Муса пиш-кинлик чагъына етип къамиллешкенде, онъа һикмет ве илим бердик. Яхшы амель эткенлерни иште бойле мукъяфатлаймыз. 15. (Кунълерининъ биринде) Муса, халкъынынъ хабери олмадан, шеэрге кирди. Мында, бири озь адамларындан ве дигери душман олган эки кишининъ къавгъа эткенине раст кельди. Озь тарафындан олган киши душманына къаршы ондан ярдым сорады. Муса онынъ душманына бир юмрукъ урды ве онынъ олюмини себеп олды. (Сонъ япкъан ишине пешман олып): «Бу шайтаннынъ ишидир. Элъбетте, о ёлдан аздырыджы ачыкъ душмандыр». 16. (Сонъ Аллагъа ялварыш) шойле деди: «Раббим! Мен акъикъатен озиме языкъ эттим, мени багъышла!» Алла да оны багъышлады. О, шубхесиз, багъышлайдыдыр,

мерһаметлидир. 17. Муса: «Раббим! Манъа берген ниметинъ ичюн асыл сучлыларгъа ярдымджы олмайджакъым», деди. 18. О, саба эрте шеэрде къоркъа-къоркъа этрафына бакъынып кететкъанда, бирден тюневин ондан ярдым сорагъан озъ къавмининъ кишиси кене бирисинен (бир къытбийнен) къавгъа эткенини ве о кене ондан ярдым сорай. Муса онъа: «Сен ачыкъ-ачыкъкъа ёлдан азгъан-сынъ!» деди. 19. Муса экисине де душман олгъан кимсеини (къытбийни) урмагъа азырлангъанда (озъ къавмининъ кишиси Муса мени ураджакъ беллеп): «Эй Муса! Сен тюневин бир джанны къыйгъанынъ киби, бугунъ мени ольдиреджек оласынъмы?! Сен эйилик япмакъ дегиль, анджакъ ер юзинде бир зулумджы олмакъ истейсинъми?» деди.

И з а т. Айтылгъанына коре, Муса алейһи-с-селям ортагъа кирип, Къытбийнен Израил огълуны айырып экен, тюневин ольдирилген къабиледашынынъ къатили Муса экенини билип алгъан бу Къытбий барып Фыравунгъа ве онынъ адамларына буны айта. Шу вакъыт Фыравун Муса алейһи-с-селямнынъ ольдирилмесине эмир берип, оны тапып кетирмек ичюн озъ адамларыны бере. Лякин къытбийлер арасындан намуслы бир киши келип бу акъта Мусаны тенбилей.

20. Шеэрнинъ о тарафындан бир адам чапып келип: «Эй Муса! Илери кельгенлер сени ольдирмек ичюн анълашмакъталар. Деръал (шеэрден) чыккып кет. Догърусы, мен санъа огют бергенлерденим», деди.² 21. О, къоркъугъа тюшип, артына бакъа-бакъа (шеэрден) чыккып кетти. «Раббим! Мени залым миллеттен къуртар!» деди о. 22. Медиенге' догъру кетер экен: «Раббим манъа догъру ёл косътерип эльбет», деди. 23. Медиеннинъ сувына — къуюсына кельгенде, о ерде бир топ адам къойларыны сувараяткъаныны коръди ве олардан эвель къойларыны сувгъа йибермей тургъан эки къадынгъа раст кельди. Оларгъа: «Дердинъиз недир? (яни неге къойларынынъизны сувармай турасыз?)» деп сорады. Олар: «Биз та чобанлар (къойларыны айдап) кетмегендже (о ерге якъын барып) суваралмаймыз. Бабамыз исе къарт (келалмай), — дедилер. 24. Муса оларгъа (къойларыны) суварып берди. Сонъ бир талдагъа барып отурып: «Раббим! Мен, Озинъ мен ичюн насыл яхшылыкъ (рызыкъ) эндирсенъ, шунгъа мухтадждырым», деди.

И з а т. Муфессирлернинъ язгъанына коре, Азрет-и Муса алейһи-с-селям Фыравун къавминден янъгъыз, бичаре, ач ве деһшетке тюшкен алда къачып чыккында: «Раббим! Мен янъгъызман, хастаман, бичареман!» деп ялваргъан. Шу вакъыт онъа шойле джевап олгъан: «Эй Муса! Мендай досты олмагъан киши

янгъыздыр. Мендай табаба олмагъан киши хастадыр. Меннен алякъасыны узъген киши бичаредир!» Акъикъатен, Алла-таала озь достларыны янгъыз эт.мейджеси акъкъында ашагъыдаки аетлерде икье этиле. Муса алейхи-с-селям къойларны суварып берген банаки эки къыз Шуайб пейгъамбер оларнынъ эр кунъдекинден эрте къайтып кельгенлерине айран къалып, бунынъ себебини соргъанда, олар озьлерине таныш олмагъан бир йигит къойларыны сувармагъа ярдым эткенини айталар. Шу вакъыт о зат къызларындан бирини Мусаны чагъырып кель деп йибере.

25. Олардан бири утана-утана келип: «Бабам сени (къойларымызны) суваргъанынъ акъкъыны телемек ичюн чагъыра», деди. Муса анда (Шуайбнинъ узурьна) келип, башына тюшкен вакъиаларны сейледи. (Шуайб) «Къоркъма, артыкъ залым миллеттен къуртулдынъ», деди. 26. Къызлардан бири «Бабачыгъым! Оны хызметчи этип тут, о сенинъ тутаджакъ кишилеринъден энъ яхшысы ве ишанчлысыдыр», деди. 27. Къызларнынъ бабасы: «Манъа секиз йыл чалышсанъ, бунынъ акъкъына шу эки къызымнынъ бирини никяхлап беририм. Амма он йылгъа толдырсанъ, бу сенден бир эйиликтир. Лякин санъа агъырлыкъ бермек истемейим. Иншалла, сен меним яхшы кишилерден экенимни билерсинъ», деди. 28. Муса: «Бу сеннен меним арамдадыр. Бу эки муддетнинъ къайсы бирини толдырсам да (бу меним ишим), манъа джан агъырылмасын. Айткъанларымызгъа Алла векильдир», деди. 29. Муса (янгълашылгъан) муддетни эда этип, аилсинен берабер (Мысыр тарафкъа) ёлгъа тюшип кеткенде, Тур дагъы бетте бир атеш корьди. О озь аилсине: «Бу ерде турынъыз, мен бир атеш корип къалдым. Бельки сизге бир хабер я да джылынмакъ ичюн сизге янгъан одун-чала алып келирим», — деди. 30. О ерге баргъанда, о мубарек вадийнинъ сагъ тарафындаки терек янындан: «Эй Муса! Шубхесиз, Мен алемлернинъ Рабби олгъан Алламан!» деген сес кельди. 31. «Таягъынъны ташла!» Муса, таягъынынъ (ерде) йыландай къыбырдагъаныны корьгенинен, артына бакъмай къачты. «Эй Муса! Қъайтып кель, къоркъма. Сен затен хавфсыз олгъанлардансынъ», денильди. 32. «Къольнынъны къойнынъа сокъ, о ич бир лекесиз, зарарсыз, бем-беяз олып чыкъар. Къанатынынъны (къольнынъны) къоркъудан (яни бу муджизеден къоркъып кетсень) къолтыгъынъа къыс (о хене озь алына къайтар). Мына шу экиси (таякъ иле къол) Фыравун ве онынъ адамларына къаршы Раббинъ тарафындан эки делильдир. Догърусы, олар ёлдан чыкъкъан бир миллеттир», денильди. 33-34. Муса: «Раббим! Догърусы, мен олардан бир джанны ольдирдим. Мени ольдирирлер деп

кѡркѡам. Кѡардашым Харуннынъ тили менимкинден даа тюзгюндир. Оны да менимнен берабер меним (пейгѡамбер-лигимни) тасдыкълагъан ярдымджы этип йибер. Олар мени яланджы этерлер деп кѡркѡам», деди. 35. Алла: «Сени кѡардашыънен кѡуветлештирермиз. Экинъизге бир кѡудрет-салтанат береджекмиз ки, олар сизге кѡол узаталмайджакълардыр. Бизим ает-муджизелеримизнен сизинъ экинъиз ве экинъизге уйгъанлар устюн келеджек-тирлер», деди. 36. Муса оларгъа Бизим ап-ачыкъ муджизелеримизнен кельгенде, олар: «Бу саде уйдурма бир тылсымдыр. Баба-деделеримиз заманында да бойле шей олгъаныны эшиткен эдик», дедилер. 37. Муса: «Раббим озинден бир догърулыкъ реѡберини ким кетиргенини, дюньянынъ сонъы киминъ файдасына оладжагъыны яхшы билир. Догърусы, залымлар кѡуртулыш тапмазлар», деди. 38. Фыравун: «Эй илери кельгенлер!» Сизинъ менден башкъа бир танърынъыз олгъаныны бильмсийм. Эй Хаман! Топракъ устюне атеш якъып, ондан тола азырлап манъа бир кѡулле кѡур. Анда чыкып бельки Мусанынъ танърысыны корерим. Догърусы, оны яланджылардан саям, — деди. 39. О да, аскерлери де (инанмаюварынен) мемлекетте акъсыз ерде буюклик-менлик япыш, озълерини керчектен де бизге кайтыш кельмейджеклер деп сандылар. 40. Биз де, оны ве аскерлерини якъалап сувгъа аттыкъ. Эй Муѡаммед! Залымларнынъ насыл олгъаныны бир коръ! 41. Оларны атешке чагъыргъан етекчилер яптыкъ. Кы-ямет кунни оларгъа ярдым косътерильмез. 42. Биз бу дюньяда да оларнынъ артына лянетлер такътыкъ. Олар кыямет кунинде де (Бизим раѡметимизден) иракъ этильген игренч кимселерден оладжакълардыр. 43. Ант олсын ки, эвельки несиллерни ёкъ эткен сонъ Биз Мусагъа инсанлар ичюн ачыкъ аетлерден ибарет, догърулыкъ реѡбери ве раѡмет олгъан Китапны бердик. 44. Эй Муѡаммед! Мусагъа укъюмизни бильдирген вакъытта сен (Тур дагъынынъ) гъарп тарафында дегиль эдинъ ве оны корьгенлер арасында да ёкъ эдинъ». 45. Амма Биз (Муса заманыдан сонъ) нидже несиллер пейда эттик, устьлеринден омюр-девирлер кечти (ве олар — адамлар Мусагъа йиберильген укъюмлерини унуттылар. Шунынъчон Биз укъюм-ферманларымызны оларгъа олгъаны кибин догъру еткизмек ичюн сени пейгѡамбер этип йибердик). Эй Муѡаммед! Сен Медиен халкы арасында булунгъанлардан олмадынъ, оларгъа Бизим аетлеримизни окъугъанлардан да олмадынъ. О хаберлерни санъа ёллагъан Биз эдик. 46. Биз Мусагъа хитап эткен вакъытта сен Турнынъ янында дегиль эдинъ. Сенден

эвель тенбилейджи кельмеген бир миллетни танбиелемек ичюн Раббинъден бир раһмет оларакъ сен йиберильдинъ. Бельки олар анълар-ибрет алырлар. 47. Якъанларындан толайы, башларына бир мусибет-беля кельгенде: «Раб-бимиз! Бизге бир пейгъамбер йиберсенъ де, сенинъ ае-тлеринъе уйып, муъминлерден олсакъ олмаз эдимиз?» де-меген олсалар (Биз сени оларгъа пейгъамбер этип йи-бермез эдик). 48. Амма оларгъа къатымыздан акъикъат (накъ пейгъамбер) кельгенде: «Онъа (Муһаммедге) де Мусагъа берильген муджизелер берильген олса эди (биз онъа уяр эдик)», дедилер. Амма олар эвельде Мусагъа берильген муджизелерни инкяр этмеген эдилерми?! Олар: («Теврат ве Къуръан) бир-бирине ярдымлашкъан эки тылсымдыр», дедилер ве: «Бирисине инанмаймыз», де-дилер. 49. Айт ки: «Эгер догъру сёзли исенъиз, Алланынъ къатындан, шу экисинден даа догъру бир Китап ке-тиринъиз, мен онъа уяйым». 50. Эгер, эй Муһаммед! Санъа джевап бералмасалар, билъ ки, олар факъат озъ истек-нефислерине уялар. Алла тарафындан бир ёл ко-сътериджи олмадан, озъ нефсине уйгъандан даа зияде адашкъан ким бардыр?! Алла залым миллетни, шубһесиз, догъру ёлгъа ириштирмез. 51. Ант олсын ки, Биз ибрет алмалары ичюн оларгъа сёзни — Къуръанны етиштирдик. 52. Биз эвельден Китап (Теврат, Инджиль) берген ада-мларымыз (схудийлер ве нафакыйлер арасындаки муъ-минлер) бунъа (Къуръангъа) да инанырлар. 53. Оларгъа (муъминлерге) Къуръан окъулгъанда: «Онъа инандыкъ, догърусы о Раббимизден кельген акъикъаттыр. Биз, шу-бъесиз, даа эвельден мусульман олгъан Алланынъ екяне олгъанына инангъан кимселермиз», дерлер. 54. Иште оларгъа сабыр эткенлери ичюн эджир-мукъяфатлары эки дефа берилир. Олар яхшылыкънен яманлыкъны деф эте-рлер ве Бизим рызыкъ этип берген шейлеримизден хайыр-садакъагъа сарф этерлер. 55. Олар, файдасыз бош сёзлерни эшитселер, ондан юзь чевирирлер. «Бизим яп-къанымыз озимиз ичюн, сизинъ якъанынъыз да озинъиз ичюнди. Аман олынъыз, биз джаилъ кимселернен су-бетдеш олмакъ истемеймиз, дерлер. 56. Эй Муһаммед! Сен озинъ севген (истеген) кишинъни догъру ёлгъа ири-штиралмазсынъ, амма Алла Ози истеген кишисини догъру ёлгъа ириштирир. Догъру ёлгъа иришеджек кимселерни О яхшы билир.

И з а а т. Бу аст пейгъамбер алейһи-с-селямнынъ эмджеси Абу-Талып акъкъында назиль олгъандыр. Малюм ки, Абу-Талып

Муһаммед алейһи-с-селямгъа балалыкъ чагъындан башлап имаеджи олып кельсе де, ози ислямгъа кирмеген эди. Абу-Талып пейгъамберимизни озъ огълудай корер ве башкъа мушриклернинъ уджюмлеринден къорчалар эди. Шунунъ ичюн де онъа олжум саати якъынлагъанда, пейгъамбер алейһи-с-селям онунъ имансыз алда ольгенини истемей: «Эй эмдже, ля иляһи иллялла, де, мен къыямет кунни сени муъмин алда вефат этти, деп шаатлыкъ этерим», дегенде, о: «Мен сенинъ ёлынъ һакъ экенини билемен, амма адамлар, Абу-Талып олжумден къоркъып иман кетирди, дегенлерини истемеймен, деп джевап берген. Шу вакъыт озининъ севибли эмджеси дюнъядан имансыз козь юмаяткъанындан сонъсыз гъам-кедерге толгъан пейгъамберине Алла-таала юкъарыдаки аетни эндирген.

57. Олар (Курейи къяфирлери): «Эгер биз сеннен берабер Доғру ёлгъа кетсек, юртымыздан айрылырмыз, дедилер. Оларгъа къатымыздан бир рызыкъ оларакъ, эр шейнинъ берекетининъ топландыгъы ишанчлы ве хавфсыз бир ерни — Харамны (Кябени) мекян этмедикми? Амма чокъусы буны билмейлер. 58. Биз, ниметке ве барлыкъкъа берилювде адден ашкъан нидже къасабаларны элак эттик. Мыша оларнынъ ерлери! Озьлеринден сонъ пек аз киши яшап олгъандыр. О ерлерге Биз варис олдыкъ. 59. Раббинъ, къасабаларнынъ халкъына, оларгъа аетлеримизни окъуйджакъ бир пейгъамбер йибермей тура, оларны ёкъ этиджи дегильдир. Асылында Биз ялыныыз халкъы залым олгъан къасабаларны ёкъ эткенмиздир. 60. Сизге берильген эр анги шей, дюнъя һаятынынъ бир кереги ве зийнетидир. Алланынъ эджир-мукъяфаты исе даа яхшы ве девамлыдыр. Акъыл ишлетмейсизми? 61. Бизим ваде эттигимиз гузелъ бир ниметке (джениетке) къавушкъан кимсе, дюнъя һаятында барлыкътан азгъана файдаландырылып, сонъра къыямет кунни азап ичюн кетирилген кимсеге ошармы?» 62. Алла, о кунни оларгъа сесленир: «Сизлер манъа тенъдеш эткен «аркъадашларым» къайда къалдылар? — дер. 63. Укмюнъ устьлеринде тюшмеси һакъ олгъан кимселер: «Раббимиз! Иште бу кимселерни де биз озимиз ёлдан азгъан киби ёлдан аздыргъанмыздыр (яни эшимиз озъ ихтиярымызнен адашкъанмыздыр). Олардан узакълашып Санъа кельдик, затен асылында бизге табынмагъандырлар», — дерлер. 64. «Кошкъан тенъдешлерингизни чагъырыныыз», — денилир. Олар да чагъырырлар, амма (путлары) джевап бералмазлар. Джеһеннем азабыны корьгенде, доғру ёлда олмагъанларына янарлар. 65. О кунни Алла оларгъа сесленир: «Пейгъамберлерге не деп джевап берген эдингиз?» — дер. 66. О кунни оларгъа хаберлер (оларны акълайджакъ себеплер) коринмей къалыр ве (деһшет, къор-

кьугъа тюшип) бир-бирлеринден де сорап олмазлар. 67. Факъат тевбе этип, инанып, яхшы амеллер эткен киши кьуртулыш тапа билир. 68. Раббинъ истегенини яратыр ве сечер. Олар ичюн сечюв укьукъы ёкътыр. Алла оларнынъ кьошкъан тенъдешлеринден пактир, юксектир. 69. Раббинъ, оларнынъ ичлеринде гизлеген шейлерини де, ашкъар эткен шейлерини де билир. 70. О екане Алладыр. Ондан башкъа танъры ёкътыр. Шан-шерев дюньяда да, ахретте де Онынъ ичюндир. Укуом де Онынъдыр. Ве ялынъыз Онъа кьайтарыладжакъсынъыз. 71. Эй Мухаммед! Айт ки: «Сиз ойланасынъызмы, эгер Алла устинъизге геджени кыямет кунинедже узатса, Алладан башкъа кьайсы танъры сизге ярыкъ кетире билир? Динълемейсинъизми? 72. Айт ки: «Сёйленъиз, эгер Алла устинъизге Кунъдюзни кыяметке кьадар узатса, ичинде раатлыкъ аладжакъынъыз геджени сизге Алладан башкъа кьайсы танъры кетире биледжек? Коръмейсинъизми? 73. Алла сизге раатланманъыз ичюн геджени ве рызыкъ арап Онъа тилек этменъиз ичюн кунъдюзни мейдангъа кетиргендир. Булар Онынъ рахметиндендир. Бельки энди шукюр этерсинъиз. 74. О куни Алла Оларгъа сесленир: «Сизинъ Манъа аркъадаш эткен тенъдешлеринъиз кьайда кьалдылар?» дер. 75. Эр умметтен бир шаат (пейгъамбер) чыкъарып, (Алла яныгъыз дегиль, деп кетирген тенъдешлеринъиз бакъ олса) делиль-весикъалар кетиринъиз», — дедик. О вакъытта, акъикъатнынъ Аллагъа айт олгъаныны, уйдыргъан шейлери исе оларны ташлап кьачкъанларны анъларлар. 76-77. Харун, Мусанынъ миллетинден эди, амма оларгъа кьаршы буюкликъ япты. Биз онъа о кьадар хазине бердик ки, анахтарлары кучъли бир топлулыкъкъа биле агъырлыкъ эте эди. Миллети онъа: «Буюкленме, Алла буюкликъни севмез. Алланынъ санъа берген шейлеринде ахретни де козьде тут, дюньядаки пайынъны да (Алланынъ кьуллерына береджек хайыр-садакъаныны да) унутма. Алланынъ санъа эйиликъ япкъаны киби, сен де эйиликъ яп. Ер юзинде бозгъунджылыкъ истеме. Догърусы, Алла бозгъунджыларны севмез», дегенде. 78. Харун: «Бу мал-мульк манъа анджакъ озимдеки бильги себебинден берильгендир (оны менден ич ким тутып алалмаз)», деди. Я о, Алла эвеллери ондан даа кучъли ве топлагъан малы даа зияде олгъан нидже несиллерни ёкъ эткенини бильмезми? Гунахъкарларнынъ гунахы акъкъында озьлеринден соралмаз (бельки олар соравсыз-суальсиз джееннемге ташланырлар). 79. Харун сонъра халкънынъ огюне кьушанып-ясанып чыкъты. Дюнья наятны истегенлер: «Эх, Харунгъа

берильген барлыкъ бизде де олса эди. О, акъикъатен буюк бир барлыкънынъ санбидир», дедилер. 80. Озьлерине илим берильген кимселер исе: «Сизге языкълар олсын. Инанып, яхшы амеллер якъанлар ичюн Алланынъ эджир-мукафаты даа яхшыдыр. Онъа да (о савапкъа) тек сабырлы, къанаатлы кишилер ирише билир», дедилер. 81. Сонъын-дан Биз оны (Харуни) да сарайыны да ерге юттырдыкъ. Аллагъа къаршы онъа ярдым эте биледжек кимсе ёкъ эди. О, озини къуртара биледжек кимселерден де дегиль эди. 82. Даа тюневин онынъ еринде олмакъ истегенлер: «Демек, Алла къулларындан истегенининъ рызкъыны кенишлетти, бир ольчюнен берир экен де. Эгер Алла бизге мерхамет этмеген олса, бизни де ер тюбине сокъар эди. Демек, инкяр эткенлер къуртулыш тапмаз экенлер», демеge башладылар. 83. Бу ахрест юртыны дженнетни ер юзинде акъайлыкъ сатмагъа, бозгъунджылыкъ япмагъа истемеген кимселерге берирмиз. Акъибет, Аллагъа итаат эткенлернинъдир. 84. Ким де бир яхшылыкъ кетирсе, онъа даа яхшысы берилир. Ким де бир ямашлыкъ кетирир исе, шу яманлыкъны якъанлар, анджакъ якъанлары къадар джеза корерлер. 85. Эй Мухаммед! Къуръангъа уймакъны (оны тешвикъат этмекни) санъа фарз эткен (вазифе эткен). Алла сени, къайтыш бараджакъ еринъе (Меккеге) къайтараджакътыр. Айт ки: «Кимнинъ догърулыкънен кельгенини, кимнинъ исе ап-ачыкъ адашкъаныны энъ яхшы бильген Раббинмдир».

И з а а т. Муфессирлернинъ язгъанына коре, бу ает пейгъамбер алейһи-с-селлям Меккеден Мединеге хиджрет этеяткъанда, ёлда Джухва деген ерде къонып, ози ташилап кетеяткъан ве вакътыны — Меккени сагъынгъан вакъытта назиль олгъан экен.

86. Сен, санъа бу Китап — Къуръан эндириледжегини нч умуот этмез эдинъ. О анджакъ Раббинънинъ бир рахметидир. Ойле экен, сакъын инкярджыларгъа ярдымджы олма! 87. Алланынъ астлери санъа эндирилген сонъ, сакъын сени олардан (о аетлере риает этиюден) четлетмесинлер! Сен (адамларны) Раббинъе (итаат этмеge) чагъыр, сакъын путперестлерден олма! 88. Алланен бирге башкъа бир тагърыгъа табынма! Ондан башкъа Танъры ёкътыр. Онынъ Озинден башкъа эр шей ёкъ оладжакътыр. Укюм Онынъдыр ве эпинъиз Онъа къайтарыладжакъсынъыз.

КЪОШМА АНЪЛАТУВЛАР

24-джи суре

1. Суренинъ ады Алланынъ Ер ве Кокнинъ нуры сыфатында характеризленгенинен багълыдыр (35-джи ает). Суренинъ ози исе IV Медине деврининъ башларына я да III Медине деврининъ сонъына аиттир. Эр алда, о 627 сенеси окъулгъандыр.

2. Фаишлик ве зийна ичюн мында бельгиленген юз къамчы джезасы сонъындан шериатта пейгъамбернинъ хадислери эсасында даа къатты джезанен-ташкъа тутувнен денъиштирильди.

3. Къадынны акъсыз ерде фаишликте къабаатлав ичюн джезалав (сексен къамчы) пейгъамбернинъ къадыны Айшенинъ устине атылгъан ифтиранен багълыдыр.

4. 10-26-джы аетлер ботен ерде ифтиранен къабаатлангъан Айшени акълавгъа багъышлана. Бу ал пейгъамбернинъ 626 сенесининъ сонъында Мусталыкъ хаммамына сефер япкъан ве шу вакъытта олгъан вакъианен багълыдыр. Бу сеферге Мухаммед алейһи-с-селям озинен берабер биринджи кере къадынларындан Айшени ве Умма Селямны ала. Дуракълардан биринде Айше кervанда четке чыкъкъан вакъытта, онынъ герданлыгъы узилип, инджилери ерге сепиле. Оларны бирер-бирер топлагъандже кervан узакъ кетип къала. Айшени бедевийлерден бири озининъ девесине отуртып алып келе. Аджджы, яман тиллерге онынъ акъкъында ифтира таркъатмакъ ичюн бу етерли эди.

5. Мында Айше акъкъында эмиш-демишлерни деръал къакъыштырмагъан мусульманларгъа итираз бильдирилле. Бу ифтиранынъ себепчиси Мухаммед алейһи-с-селямнынъ эски ракъиби ве гизли душманы Абдулла Ибн Убайи экен. Айтылгъан эмиш-демишлер тасдыкъланмагъан сонъ Мухаммеднинъ гоньюльдешлеринден базылары Абдулла Ибн Убайгъа олжум джезасы берильмесини талап этелер. Лякин пейгъамбер мусульман джемиетининъ етекчилери озь кишилерини ольдирелер, деген лафларгъа ёл бермек истемей эди. Айны вакъытта Ибн Убайининъ озь Мухаммедге келип, асыл бойле иней айтмагъаныны сёйлей ве ансарлар да буны тасдыкълайлар.

6. 32-джи аеттен анълашылгъанына коре, муъмин къуларнынъ эвлendirмек оларнынъ саибининъ вазифеси экен.

7. «...ичлеринде адынынъ анъылмасына изин берильген

эвлерде» — мында, бу вакъытта энди Мединеде джами япылгъаны ве анда Алланы шерефлеп ибадет этильгени, Къуръан окъулгъаны козьде тутула.

8. «Зийнетлерини косьтермемек шартынен», демек тегинини дикъъат джелъп эткен ерлерини косьтермемек манасындадыр.

9. 62-63-джи аетлерде мусульманлар ичюн пейгъамберге мураджаат этюв тертиби бельгилене, юкъарыдаки аетлерде онынъ эвине изинсиз кирмеге олмай, деген тертип бельгиленген эди. Меселе шунда ки, Мединеде Мухаммеднинъ эви де джами де ян-янаша къурулгъан олып, андаки мусульманлар пейгъамберге нисбетен, озьлерини бутюнлей сербест тута эдилер, яни оларнынъ эр бири бир де-бир суальнен, истеген вакътында онынъ эвине кире биле эди.

25-джи суре

1. Суре II-Мекке деврининъ сонъында, Мухаммед Йа Таиф сеферинден кельген сонъ окъулгъан. «Фуркъан» (Айырды этюв) — яни эйиликни ямандан, инамны инамызлыкътан айырды этюв манасында. Бунен бирге Къуръангъа да, ондан эвель эндирильген Китапларгъа да айны шу манада, «Фуркъан» денильген.

2. Меккелилер Мухаммеднинъ пейгъамберлигини «О эр кес киби ашай, базарларда юре», деп инкяр этелер.

3. «ар-Расс» деген ернинъ адамлары Къуръанда эки кере анъылалар (бундан башкъа 50-джи суред де анъылалар). Булар хусусында бир къач ривает бар. Энь чокъ айтылгъан риваетке коре «ар-Расс» бир къую ки, онынъ этрафында Медиенлернинъ Шуайб пейгъамберден айрылгъан къысмыны тешкиль эткен бир къабиле яшамакъта экен. «ар-Расс» адамларыны, оларнынъ гунаһлары себебинден ер юткъан эмиш, къую исе бутюнлей бозулгъан.

4. Мында беля ягъмурынен (яни атеш ягъмурынен) джезалангъан Лут халкънынъ мескенлери козьде тутула. Тафсирджиленрини айткъанларына коре меккелилер Шамгъа кеткенде шу къасабанынъ йыккынтылары янындан кечкенлер ве олар буны корьмек керек эдилер.

26-дҗы суре

1. Суре II Мекке деврининъ башларына (618 сенесиинъ сонъы ве 619 сенесининъ башына), бир къач тавабашынъ арагъа кирюви нетиджесинде, меккелилернен мусульманлар арасында душманлыкънынъ зайыфлагъан деврине анттир.

2. 3-дҗи астнинъ мундериджесинден меккелилер Мухаммед пейгъамбернинъ ваазларышы ред эткенлери ичюн онынъ агъыр, чыктымсыз вазиятте олгъаны сезиле.

3. Анълатылгъанына коре, Ибраһим алейһи-с-селям Алла бельки онынъ бабасыны мусульманлар сырасына къошар умютинен Онъа риджада булуна. Амма Къуръандаки башкъа аетлерде айтылгъанына коре, онынъ бу тилеги къабул олунмай ве Ибраһим пейгъамбер де бунъа коне.

4. «Динълемектен четлетильгенлердир», яни олар вахийни «динълемек, эшитмек къабилиетинден марум этильгенлер» манасында.

5. Алимлернинъ тедкъикъатынджа, «шаир» сёзю о вакъытта шимдикисине коре башкъаджа мана ташый эди. Яни тылсымлы шиирлер уйдыргъан ашагъы табакъа рахиблерге шаир дер экенлер.

27-дҗи суре

Бу II Мекке девринде окъулгъан сонъки сурелерден биридир (619 сенесининъ сонъунда окъулса керек).

2. Гъает бильгили Сулейман пейгъамбер къушлар ве айванларнынъ да тиллеринден анълай экен.

3. Къыраличе Билькийсининъ акъикъатен олгъаныны тарихий джезттен тасдыкъламакъ зор. Лякин Себеп девлетинде, та эрамыздан эвель эки бинъинджи йылларда, озъ хусусий язы усулы иджат этильгени ве бу язынынъ эрамыздан эвельки II асырдан эрамызнынъ III асырына къадарки девирге ант 700-ден зияде таш язы нумюнелери сакълангъандыр.

4. Къуръанда онынъ ады айтылмай, лякин Ислям аныанесинде о Билькийс деп адландырыла.

5. Бозгъунджылыкъ япып юрген докъуз киши, аныанеге коре, докъуз урувнынъ башлары, деп анълатыла.

6. Алла кишилерни ер юзине озининъ халифлери этип къоя манасында.

1. Бу суре III Мекке деврининъ орталарында (тахминен 620-джи йылнынъ сонъында я да 621-джи йылнынъ башында) окъулгъандыр. Мында Фыравун ве Муса пейгъамбер акъкъында олдыкъча тафсилятлы тариф этиле.

2. Мусанынъ япкъаны Фыравунгъа малюм ола ве о Мусаны джеллят этмеге укум чыкъара. Муса Мысырдан къачмагъа меджбур ола.

3. Араплар о девирде Синай ярым адасынынъ кунъ-догъыш тарафына Медиен дей эдилер. Тевратта о ерге «Мадиям топрагъы» дениле.

4. Муфессирлернинъ анылаткъанына коре, бу ерде Тур дагъынынъ гъарп тарафында, Мусагъа Теврат эндирильген вакъытта, Мухаммед пейгъамбернинъ даа дюньяда ёкъ экени айтыла.

5. Муса пейгъамбер Медиен халкъы арасында вааз окъугъан вакъытта да Мухаммед алейһи-с-селям даа ёкъ эди.

6. 61-66-джы аетлерде ислямны терк этип, путларгъа табырмакъны девам эткенлер акъкъында сёз кете.

7. Алланынъ Мухаммед пейгъамберге япкъан бу мураджааты, Мединеге хиджрет этмезден даа бир бучукъ йыл эвель, Мухаммед ичюн ве Мекке мусульманлары ичюн анда вазиятнинъ не дередже мурекксп экенини косьтере.

Девамы келеджек санда.

ТИЛЬКИ ВЕ КЪОЯН

Тильки эви къардан, буздан турушы,
Къоян эви бир терекнинъ къувушы.
Баарь кельди тильки эви мырады,
Шашкъанындан тап башыны тырнады.

Тутып алды тильки къоян эвчигин,
Къоян агълай, бильмий эм нишлейджегин...
Къоян деди: «Джаным, къашкъыр, ярдым эт,

Бир тилькичик этти эвим алекет!»
 Къоян, къашкъыр етеклешип кеттилер;
 «Тез чыкъ тильки бу къобадан!» — дедилер.
 Тильки бирден яман-яман джекирди,
 Къашкъыр къачты, къоян тавгъа секирди...

«Не агълайсынъ?» — деди аюв къоянгъа, —
 «Кель экимиз тез барайкъ къобанъа!»
 Кельген бою аюв деди: «Эй, тильки,
 Къоян эви насыл олды сениньки?!»

Аюв къоркъып тилькичикнинъ сесинден,
 Къачып кетти, къоян тышты пешинден...
 Къоян кене агъламагъа башлады,
 Бойле этип чокъ вакъытлар яшады.

Бир кирпичик расткельди бу къоянгъа:
 Деди: «Не ичюн сен агълайсынъ? Айтсана!»
 Къоян айтты эп башына кельгенин,
 Насыл эвин тилькичикке бергенин.

Кирпи деди: «Корьсет манъа тилькини,
Шимди барып чангытайым тюкюни».
Баргъан бою къобачыкъкъа кирпичик,
Шай джекирди: «Тез, ярамаз, мындан чыкъ!
Кескин уджлу инелернен санчарман,
Бу эвчикни парлап, бозыл ачарман!»

Тилькичикнинъ къоркъудан къан, тер тюшти козюне,
Чыкъкъан бою сапланды кирпичикнинъ устюне.
Къачып кетти тавларгъа, аякълары бутюн къен,
Бойле этип къуртулды бу белядан шу къоян.

Энди къоян эвчигинде шень яшай,
Кирпичикни корьген сайын алгъышлай.

Ибраим
Бахшыш

КЪУВАНЧЛЫ КУНЬЛЕРИМИЗГЕ

МЕН ДЕ БАРЫМ

Дегиль озен,
Учан сувлар
чагълагъандай,
Кучьлю акъа
Бизим тавлы омюримиз.
Бойле бир кучь —
Демир чёкюч
йылларынен
Кече бизим
бугунимиз.
Джоша гонъюль,
Куле юзюм —
Миллионларнен,
Котериле дуйгъуларым,
Чюнки бугунъ
Бу иш,
куреш дерьясында,
Къалемимнен
мен де барым,

Мени охшай
эглендире,
Дегиль бульбуль,
Удар ишлер —
хош йырлары.
Йырларыма ильхам
бере,
эм кучь бере,
Янъы «Дизель»,
«Сталинец»
моторлары.
Йыллар дегиль —
кунюмизнинъ
Бар пек терен
Сялинмейджек
тамгъалары.
Айтайыммы?
— Ёкъ.
Душманлар да
Инкяр этмей оларны,

Куле юзюм,
куле бугунь,
Байрам сезе,
кьуванч сезе
дуйгьуларым.

Чюнки достлар,
Ватанымнынъ
снъишинде
бугунь мен де,
мен де барым.

Акъмесджит, 1935 с., майыс.

АЛУПКА

Астында мавы сув,
Устюнде акъ кбая.
Кьутудай эвлери
Байыргъа янтая.

Огюнде тиз чёккен
Кьокъулы кень багъча.
Янында багълары,
Чамлыгъы иракъча.

Бильмей ич раатлыкъ
Сырдашы шень денъиз.
Кечкенни токътата
Дей:

— Мени динъленъиз:
Чокъ вакъытлар
Сакъладым мен
Бу юванынь сырыны.
Йырадым эм
Онынъле мен,
Къара куньлер йырыны.

О вакъытлар
Бу кошеле
Сефа сюрди «агъалар».
Бу зенгинлик,
Гузелликтен
Файдаланды тек олар.
Иште,
Бакъынъ!
Корюнген о
Воронцовнынъ багъчасы.
Ортасында котерильген

Буюк «дженнет» дачасы.
Онынъ чильтер диварлары
Кок тюз таштан орюльген.
«Ер керек» — деп,
Кой факъыры
Байырларгъа сюрюльген...
Айпетр тёпеден
Денъизни токътата.
О да шай озюнинъ
Бильгенин айта:
— Алчакътан корюльмез,
Чыкъ менден бакъынъыз,
Алупка юзюне
Бакъ да, зевкъ алынъыз.
Санки бир гуль багъча
Кьокъуй эр кошеси,
Куньлери пек зевкълы,
Ярыкътыр геджеси.
Сувлары чокъ салкъын,
Фышкыра деренден.
Корюльмей эвлери,
Ешиллик тёрюнден.
Ёкъ шимди бу ерде
Не зенгин,
Не байлар,
Эмекдар койлюлер
Чокъ раат яшайлар.
Бал юзюм, инджирли
Багъча эм багълары,
«Октябрь» адында
Колхозгъа багъланды.
Хош йырнеп уянгъан
Тарласы ой да шень.
Тарлалар...

Эм къартлар
Къыз, яшлар мында шенъ.
Бу коше зийнети
Эм де гуль, багъчалар.
«Дом отдых» адлангъан
Кок тюсю дачалар.
Язлары оларда
Чокъ бинълер кезине.
Чокъ шахтёр бу ерде
Кучъ топлай озюне.

Чокъ оджа бу ерде
Раатлай башыны.
Чокъ къартлар арттыра
Мында озъ яшыны.
Чокъ хаста
Тек мында
Тапа озъ
Дердине дерманны.
Къайта о эвине
Салынтып герданны.

.....»

Алушка, 1936 с.

УНУТМАМ

Къаранлыкъ геджелер ал танъы аткъандже
Янымдан айрылмай аскъымны динълеген.
Мусибет хасталыкъ яныгъы савгъандже
Танъларнынъ чокъ татлы юкъусын бильмеген:

Къыйметли, урьметли
Эй, ана ве бабам,
Сизни мен бир вакъыт,
Бир вакъыт унутмам.

Дакъикъа, кунъ, афта, ай дегиль, йылларджа
Эр тюрлю агъырлыкъ, беляма къатлангъан,
Къуванчлы яхудда кедерли экенде
Менимле къуванып, менимле агълагъан:

Къыйметли, урьметли
Эй, ана ве бабам,
Сизни мен бир вакъыт,
Бир вакъыт унутмам.

Яшым там секизни толдурды дегенде,
Мектепке ёллавны озюне бордж эткен.
«Ярамай ёлларгъа кетмесин», — деп, мени,
Тембилеп, озъ омюр орьнегин огреткен:

Къыйметли, урьметли
Эй, ана ве бабам,
Сизни мен бир вакъыт,
Бир вакъыт унутмам.

Ильк кунъден: «Бу япы бизлерге тувгъан», — деп,
Колхознынъ коллектив ишине алышкъан.
Бахт, къуванч Ватаны баллары — бизлерге
Бизлернен, урь яшав къурмакъчюн чалышкъан:

Къыйметтен къыйметли
Эй, ана не бабам,
Сизни мен бир вакъыт,
Бир вакъыт унутмам.

Акъмесджит, 1935 с.

ТОКЪУМАДЖЫЛАР

(Генрих Гейнеден)

Яныкълы эм кескин, яшсыздыр козьлери.
Чалыша тезьяда къайрайлар тишлерни.
«Германия, биз сенинъ кефининъ токъуймыз,
Учь тюсю кайманен лянетлер окъуймыз», —
Токъуймыз, токъуймыз!

Лянетлер олсын о, бакъмай биз ачлыккъа —
Дуалар окъугъан «сайгъылы» аллагъа.
Нафиле ишандыкъ, отти эп кунюмиз,
Алдады, о, бизни, багъланды козюмиз.
Токъуймыз, токъуймыз!

Лянетлер олсын о хаин залымгъа —
Сесимиз озюне етмеген кыралгъа.
Сувурды о бизден энъ сонъки акъчаны,
Айвандай богъазгъа тиретти пычакъны.
Токъуймыз, токъуймыз!

Лянетлер олсын о яланджы ватангъа,
Онда бир алчакълыкъ, айыплыкъ там бахтта,
Онда эр яш чечек эртеден тапталды,
Онда эр яш фидан сазлыккъа ипранды.
Токъуймыз, токъуймыз!

Шыкырдай тезьялар, сайталар ёлы туз
«Токъуймыз токътамай гедже ве кунъдюз.
Эй, къарт Германия, кефининъ токъуймыз,
Кайманен учь къатлы лянетлер окъуймыз».
Токъуймыз, токъуймыз!

КУНЮМИЗНИНЪ БАХТЛЫ БАЛАЛАРЫНА

ЛАГЕРЬГЕ

Кельди хош яз, битти окъув,
Бугунъ байрам этемиз.
Сагълыкънен къал, гузель мектеп,
Кетемиз биз, кетемиз.

Кетемиз биз куле-куле,
Бир дегиль, чокъ куньлерге.
Вуджутларны пекитювчюн
Акъ чадырлы лагерьге.

Кетемиз биз, эбет, кулип,
Бугунъ бизде байрам бар.
Дерслеримиз эп «Отлично»
Юреклерде къуванч бар.

Кетемиз биз, кетемиз биз,
Узакъ, гузель срлерге.
Кетемиз биз, темиз ава,
Кунешли шенъ лагерьге.

Кельди хош яз, битти окъув,
Бугунъ байрам этемиз,
Сагълыкънен къал, гузель мектеп,
Кетемиз биз, кетемиз.

ОХ, НЕ ГУЗЕЛЬ

Яз йыры

Ох, не гузель!
Къызды джошып
Яз кельген сонъ авалар.
Кийди ешилъ костюмини
Багъ, багъча эм
тарлалар.

Ох, не гузель!
Гузель шимди
Багъчаларда кезинмек.
Сыгъырчыкълар,
чочамийлер
Шенъ йырыны
динълемек.

Ох, не гузель!
Гузель къокъуй
Ешилъ багъыр чименлер.
Къарт тогъайлар
макъатына
Орьнек олгъан чечеклер.

Икяелер окъумакъ.
Ох, не гузель!
Гузель къонакъ
Язда бизге багъчалар.
Багъчалар эм ялыларда
Тизильген акъ чадырлар.

Ох не гузель!
Гузель ола
Иштен сонъра токътамакъ.
Гурь тереклер
салкъышында

Ох, не гузель!
Не де гузель
Кече бизим кунюмиз.
Бизлер ичюн къуванч толу
Яз сабысы — омрюмиз.

САГЪЛЫКЪНЕН КЪАЛ, ГУЗЕЛЬ ЯЗ!

Эсти джошып, серин еллер,
Чалынды шай кене саз.
Кельди артыкъ сары бет кузь,
Сагълыкънен къал, гузель яз.

Орьтюнген сонъ алтын чаршаф,
Багъча, багълар олды таз.
Келип етти ягъмурлы кузь,
Сагълыкънен къал, сыджакъ яз.

Учты бизден къарылгъачлар,
Къалды ялынъыз торгъай-таз.
Кельди къайтып кене де кузь,
Сагълыкънен къал, шеньли яз.

Къайттыкъ энди биз лагерьден
Эльде китап

— Окъу, яз!

Мектепте биз ой да шеньмиз,
Сагълыкънен къал —

Къал сен яз.

Эсти джошып серин еллер.
Чалынды шай кене саз.
Кельди артыкъ сары бет кузь,
Сагълыкънен къал, гузель яз.

КЪЫШ

Буландырды кирли булут
Кокнинъ мавы дерьясын.
Узакълашты бизден кунеш,
Эксильтти озъ зиясын.

Орьтюнди кенъ памукъ ёргъан,
Чайыр, багъ эм багъчалар.
Санки дерсинъ, чечек ачты,
Къаргъа чомгъан агъачлар.

Тышта сувукъ, ушюй къулакъ,
Чокъ даянмай къоллар да,
Лякин кене Фатма, Мемет
Отурмайлар одада.

Кийген олар пальто, къолчакъ,
Къалмай дерске баралар.
Уйледен сонъ акъшамгъадже
Къырда чана таялар.

КЪОЗУЧЫКЪ

Ме... ме... ме...
Багъыра бир къозучыкъ,
Юньлери бар къувурчыкъ.
Кумюш киби парылдай,
Нечюн бильмем о агълай.

Ме... ме... ме...
Алданыш о достларгъа,
Татлы чечек, отларгъа,
Айырылгъан сырадан,
Эм сеvimли анадан.

Ме... ме... ме...
Ешилъ макъат тогъайны,
Атлар гузель къорайны,
Долана о багъырыш,
Анасыны чагъырып.

Ме... ме... ме...
Келе бир сес узакътан,
Куле кьозу кьуванчтан.
Бойлап кьойлар сырасын,
Барып тапа анасын.

Ме... ме... ме...
Анасынен корюше,
Кьокълаша эм опюше.
Аджджы сеслер савуша,
Истегине кьавуша.

Акьмесджит, 1936 с., март.

КЪРЫМ—АНА

Сабрие Эреджепованынъ догъгъанына 80 йыл олды

Сабрие Эреджепованы бильмеген, онынънен гъурурланмагъан кърымтатар олмаса керек. О та яшлыкъ чагъындан бизим мисльсиз йыр меденнетимизинъ темсилине чсвирилъген эди. Эр шейден марум олгъан кърымтатарнынъ йырлары озюнен къалды, чюнки халкъ бу йырларны озюнен берабер иджретке, къувгъынлыкъкъа, лагерьлерге алып кетти, чюнки оларны чекип алмакъ ве ёкъ этмек мумкюн дегиль эди. Кене яхшы Алла нисангъа биревнинъ юрегиндекисини де тартып алмакъ укъукъыны бермеген. Кърымтатар халкъы сюрдюнликте козюнде козьяшларынен, юрек аджджысынен, ах чекип йырлады, амма, эписи бир йырлады. Мисильсиз чалгъыджыларымыз сюрдюнликте де чалдылар. Феръад этип, фигъан къонарып чалдылар. Озь топрагъымызда догъгъан ве халкъымызнынъ къаны-джанына сипъип къалгъан догъмуш нагъмелер ве йырлар халкъны иджретте бирлештирди, онъа озьлюгини, даа текмиль гъайып олмагъаны-

ны аңлатты. Халкъ озь дердини айтып йырлады. «Келир кунь, биз кьайтырмыз. Сиз кетерсиз Уралнынъ дагына», деди. «Бизни бу алгъа кьойгъаннынъ мезары янсын», деди. Халкъымыз кьайнап, кьаргъап йырлады. Амма, эписи бир, йырлады. Тувгъан нагъмелер сынъырсыз Урал дагъларында, Орта Асиянынъ чёллеринде, эр ерде янгъырады ве хор халкъымызнынъ кьанлы юрегине тесселли багъышлады.

Бизим халкъымызда йырджы чокъ, амма Сабрие Эреджепова бир дане. Сабрие Эреджепова бутюн халкъ адындан йырлай эди. О йырлагъанда, дерсинъ, Кърым деген эфсаневий улькенинъ кыяфети денъише ве Сабрие Эреджепованынъ образында муджесемлене, о озюнинъ кьудретли, даветкяр сесинен эр бир кърымтатарына айры-айры мураджаат эте. Бу сесининъ укюм кучю ана-баба сесинден де юксек, онъа келири ёкъ, бу Ватан сеси, Ватан давети. Бу сесни эшиткенде вуджудынъ рухкъа чевириле ве узакъ-узакъларгъа учуп кете, кимсе баралмагъан, кимсеге бармакъ ичюн изин берильмеген Эдем багъларыле сарувлы денъиз бойларына, ем-ешиль занларда ашлыкълар далгъаланып тургъан тюземликлерге бир аныда барып чыкъасынъ. Мына о, дефаларджа тюшонъде корьген, акылындыан бир заман чыкъмагъан ана-топракъ, баба-топракъ. Энди о сенинъ топрагынъ, истегенинъ кьадар бахтлы ол... Бу муджизени сюргюнликте хорланып яшагъан заваллы халкъ ичюн Сабрие Эреджепова догъура эди. Эреджепованынъ йырларыны динълеген эр бир адамнынъ хаялы Кърымда ола эди. Узун ве мешакъатлы йыллар девамында Сабрие Эреджепова озь санъатынен тувгъан халкънынъ башыны сыйпады, дердине мельэм олды. Бойле йырларымыз ве бойле йырджыларымыз бар экен, кьоркъмагъа аджет ёкъ, деп тюшонди халкъымыз. Эреджепова исе токътамай йырлады, Онынъ йырларындан даима Ватан сеси келип турды. Бу муджизе саиб омюрининъ сонъундаже санадан тюшмеди ве озь халкъыны бойледже кьайгыырды, айбетледди, джоштырды.

Мен, чокъ йыллар девамында кърымтатар газетасында чалышувыма бакъмадан, Сабрие Эреджепованен шахсен таныш дегиль эдим. 1977 сенесининъ эрте бааринде агъыр хасталанып хастаханеде ята эдим. Бир маальде кьалы ачылып, Сабрие апте кирип кельди. Киргенинен: «Айдер Османов дегенлери сен оласынымъ?» — деп сорады. Мен яткъан еримде башымны кыбырдатып: «Меним», — дедим. Сабрие апте чалт-чалт юрип яныма кельди, кроватнынъ четине отурды ве манъа тикилип бакъты. Устюнде хастахане халаты, аякъларында папучлер. Меним урбасына дикъбат эткениминъ сездди гъалиба:

— Мен де мында ятам, — деп ташлады. — Тюневин-кельдим. Бир кърымтатар йигити экинджи кере инфаркт олгъан, мында ята, дедилер, ады-фамилиясыны айттылар... Сен экенсинъ де.

Сабрие аптенен корюшмекни ве кьонушмакыны пек истей эдим. Дюнъя сени, корюштик. Хастаханеде. Мен исе еримден туруп оламайым. Тап агълайджагъым кельди. Сабрие апте деръал лаф этип башлады.

— Зарары ёкъ, сен тезден тюзелирсинъ, Черчилль сскиз кере

инфаркт олгъан, кене яшагъан, бизлер къримтатарларымыз, биз мытлакъ яшамакъ керскмиз... Мына мен шимди санъа бир салат ялып кетирейим, ашагъанынънен тюзелирсинъ. Сен омюрингъде бойле салат ашамагъандырсынъ.

Сабрие апте меним итиразларыма бакъмадан, чыкъып кетти ве бираздан балабан чанакънен салат кетирди. Итиразларынынъ файдасы ёкъ эди. Мен о кетирген шейни ашайджакъ ве тюзеледжегим, vessелям. Башкъа тюрлю олмасы мумкюн дегиль. Сабрие апте дегенини яптырды. Мен, бир къач афтадан берли тек сорпалар ичип яткъан адам, энди салат ашап башладым. Онынъ ичинде эт парчалары да бар эди. Помидор, хияр ве пышкен эт кесечиклери. «Манъа мумкюн дегиль...» «Мен берген шейни аша ве чокъ сёйлесимс. Мына корерсинъ, ашагъанынънен тюзелип башларсынъ».

Сабрие апте бир шейге бакъмайып, кескин арекетлернен ашатып башлады. Зар-зорнен къашыкъны элинден алдым ве озюм ашап башладым, о исе янымда бакъып отура ве мераметли сеснен эп аша-аша дей. Кърым-ана, меним анам янымда отура, оплай, огютлей ве эп аша дей. Насыл этер де ашамазсынъ? Насыл этер де, онъа сёз къайтарысынъ?

Мен чанакътаки салатны бир тамам ашап битиргендже, Сабрие апте янымда отурды, сонъра гуръ сеснен:

— Апперим! Акъикый йигит экенсинъ, энди мытлакъ тюзелирсинъ, — деди.

Мен хош бир эеджан ичинде эдим. Шакъамы я, Сабрие аптенинъ элинден аш ашадым, энди тюзеледжегим. О шойле деди, демек, шойле оладжакъ.

Бундан сонъ меним эеджанлы кунълерим башланды. Сабрие апте кунъде бир къач кере кирип-чыкъа, кимерде саатлернен отурып чешит вакъялар, риваетлер айта, башына келип-кечкенлерни хатырлай, базы йырларынынъ тарихны анылата, дерсинъ, мени чокътан биле, мен де оны чокътан билем. Затен, Сабрие Эреджепова эр бир къримтатарына тувгъаны киби бакъа эди. О кимсенен танышып отурмай, онынъ ичюн таныш олмагъан къримтатар ёкъ эди.

Сабрие апте пейда олгъан сонъ, мен акъикъатен де тез тюзелип башладым. Десене, онынъ манъа берген смеклери бир мельэм эди. Бир къач кунъден сонъ аякъкъа турдым, даа бир къач кунъден сонъ исе, хастахане азбарындаки скемледен отурып лакъырды этемиз. Сабрие апте озюнинъ хасталыгъы акъкында бир сёз биле айтмай. Эп тарихтан, ксчиштен сёйлей. Онынънен лакъырды эткенде дефаларджа Багъчасарайгъа, Акъмесджитке барып-келсинъ, бутюн Кърымны доланасынъ. Онда бойле муджизевий кучъ бар эди.

Бир кере мен онъа тюш коръгенимни айттым.

— Айтса, айтса, — деди Сабрие апте.

— Яшлыкъта окъугъан сыныф одасында, озюмнинъ ралемде отура экеним. Одада кимсе ёкъ. Къапы ачылып, ичери Сталин кирип кельди, селямлашты, сонъра яныма отурды: «Сен дюльбер яза экенсинъ, манъа дюльбер язмакъны огретсе», — деди. Мен

онъа: «Сиз рус тылини пек яхшы биле экесинъиз, манъа рус тылини огретсенъиз», — дедим. О разы олды ве мен мешгъулиетни башладым. Мен темиз кягъыт устюне «Р» арифини яздым ве уяндым.

— Пек яхшы, пек яхшы, — деп севинди Сабрие апте. — «Р» демек, реабилитация демектир, сен онынъ биринджи арифини язгъансынъ, ишшалла, демек, бир эйилик оладжакъ, бизлерни къайтараджакълар.

Сабрие апте — Кърым-ана айткъан сонъ шойле олмакъ керек. Онынъ севинчи манъа да кечти. Мен о кунъден берли халкъымыз ичюн эйилик беклеп яшайым. Шимдилек, биз беклеген о сёзиниъ биринджи арифинден сонъ дигер арифлерни язылмады. Сабрие аптенинъ айткъаны мытлакъл олур. Мытлакъл.

Сабрие апте дженктен эвельки девирдеки аятны, дженк девир ве ондан сонъки къарсамбалы йылларны, лагерьлерде отургъаныны, анда насыл этип джан сакълагъаныны сыкъ-сыкъ хатырлай эди.

— Анда да, иште, мени сесим къуртарды, — деди о тюшкюн дауушпен. — Йырджы олсанъ, йырла дедилер ве мен йырладым. Русча йырла дедилер, русча йырладым. Сонъра манъа лагерь авескарлар ансамблини тешкиль этмекни авале эттилер. Мен ансамбль тешкиль эттим. Ойле гузель сесли украин, рус къызлары бар эди... Иште, шу йырлав, бу йырлавнен джан сакъладым.

Сабрие апте хатырлавлар язгъаныны айтты. «Арап элифбесинен яздым, — деди. — Шимдики элифбе манъа агъырлыкъл эте. Оны Ферагъа берип бастырттым, энди не япаджагъымны бильмейим».

Мен аман джоштым. Тюзелип чыкъкъан сонъ о хатырлавны неширге азырламакъны бойнума аладжагъымны айттым.

— Эй, меним язгъан шейимни булар басарлармы? — деп элини саллады Сабрие апте. — Манъа шимди де ишанмайлар. Омюр бою йырламакътан башкъа иш япмадым, амма, эписи бир, менимнен огъраша берелер, дерсинъ, мен бир шпиноным. Алла боюнларыны урсун.

Мен эписи бир бу хатырлавнынъ къыйметли экенини, Сабрие апте киби гурьдели аят кечирген адам мытлакъл хатырлав язмакъ кереклиги акъкъында чокъл айттым. Сабрие апте лякъайдлыкълнен динъледи. Хаяллары башкъа ерлерде доланса керек, ара-сыра «менден не истейлер, бильмейим?» деп ташлай.

Сабрие аптенинъ хатырлавлары акъкъында чокъл лакъырды эттик. Тюрьмеде отургъан беш йылыны хатырлавларына къошмагъан. Кимлердир онъа: «о девирни язма», дегенлер, ойле де япкъан. Узун лакъырдыдан сонъ мен оны лагерь девирини мытлакъл язмакъ керек экенине къандыргъан киби олдым. Сабрие апте «эгер тюзельсем, бельки язарым», деди. Сеси сёник эди. Мен бирден онынъ хасталыгъыны хатырладым. Корюнишинден сагълам киби, даима аякъ устюнде.

— Сиз не хасталыкънен бу ерге тюштинъиз я? — деп сорадым.

Сабрие аптенинъ чырайы бираз дснъишти, терси кокюс кечирди.

— Цирроз. Джигерим ойле хаста экен, башкъаджа этип айткъанда рак экен, — деди.

Эр шей денъишти. Ер курреси озь кочери этрафында даа тез айланып башлады. Бу насыл адалетсизлик! Сабрие апте — Кърым-ана бойле дертке огърагъан. Алла раббим, сен къаякъ-къа бакъасын!

Сабрие апте сѣзлеришинъ тесирини дуйды, гъалиба, бираз йымшатып: «Шимди башлангъыч девири экен, тешкерелер, бельки башкъа хасталыкъ олып чыкъар», — деп ташлады.

Бу къоркъунчлы хаберден сонъ баштаки шенълик джоюлыр, деп тюшондим мен, амма янъылгъаным. Сабрие апте экинджи куню кене шенъ-шерамет эди. Сеси кене ойле гуръ ве эшкълы. Чешит ошлы лафларны тапып айта, акъырындан йырлай.

Бир майыс байрамыны хастаханеде къаршыладыкъ. Уйле емегинден сонъ ашханеде байрам концерти оладжагъыны айттылар. Хасталар ашларыны ашап битирген арада хасталардан бири пианино башына кечип отурды ве яваштан чалып башлады. Бир кереден Сабрие аптенинъ сеси янъгырады. Мен сескендим. Ашхане кошесиндеки пианино артында тургъан Сабрие аптени эслемегеним. О «Хаста гонълюм» тюркюсини йырламакъта эди. Сабрие аптенинъ йырыны динълегенде, данма меним агълайджагъым келе эди, озь халкъымнынъ бакъсызлыгъыны бу саниелерде даа кескин ве кучълю ис этем. Шимди де ойле олды. Сабрие апте шенъ тюркюлер йырлап башлагъанына бакъмадан, козьлеримден ийип кельген козьяшны къайда гизлейджегини билъмедим.

Хастаханеде бир ай къадар берабер олдыкъ. Сабрие апте озь субетлеринде пек чокъ кърымтатарларны анъды. Оларнынъ базыларыны мен билем, базыларыны билъмейим. Пек чокъ адларны анъуына бакъмадан, кимсе акъкъында фена сѣз айтмады. «Мен кърымтатарны пек севем, — деп фысылдады бир кере, дерсинъ, о манъа озь юрегининъ энъ тѣрюнде сакълы сырны айтмакъта эди. — Пек аджайип халкъ. Бойле халкъ дюньяда ёкъ. Бу къадар хорлукълар язгъан Алла, ишшалла, саадетли кунълер де ёллар... Мен кърымтатарны, анги тильде лакъырды этсе-этсин, деръал сесинден таныйым. Бир кере, лагерде экенде, бир къадыннынъ окъурип агълагъаныны эшиттим, аман янына чалып барып: «Не олды, тувгъаным?» — деп сорадым. О манъа сарылып даа пек агълады, озь тилимизде «анавы манъа къылына» деди ве къоркъа-пыса къаба юзьлю сарышын къадынны косътерди... Анда, кимерде ойле ола, къадынлар къадынларгъа къылыналар. Мен о сарышын къадынгъа бир иш кестим... сонъуиуида мени корьгенде къачып кете эди... — о йылмайды, юзю аджыныкълы эди. — Кърымтатар дигер такъдирге, дегерге ляйыкъ эди, иште, язымыз ойле экен, хорлукънынъ исе сонъу корюнемей». Сабрие апте азбарда булунгъанда, тосат-тосат азбар къапы бетке бакъып ала, сингильден кокюс кечире эди. Ком-позиторымыз Къабул Сситвелнев оны сыкъ-сыкъ зиярет эте эди. Онынъ аркадашлары Бесире апте, Меръем апте кельгенде пек къувангъан эди. Зияретке кельгенлернинъ биринде, языджи Риза

Фазылда фотоаппарат бар экен. Ресим чыкьарттыкъ. Бу ресим Сабрие аптенинъ сонъки ресими олса керек.

Сабрие Эреджепова 1912 сенеси июль 12-де, Багъчасарай шеэринде догъа. Бабасы Керим Джемишев оджа, анасы Сайде апте эв бикеси эди. Сайде апте йырламагъа севе, чокъ халкъ йырларыны биле, тойларгъа-джыйыпларгъа баргъанда къадынлар одасында йырлай, кимерде ширлер яза эди. Сабриенинъ биринджи йыр оджасы анасы олды. О Симферополь шеэриндеки нумионе мектебинде окъуды ве эп йырлады. Талебелик чагында Кърым драма театрининъ пьесаларында иштирак этти, намлы артистлер, режиссёрлар, йырджылар, языджыларнен таныш олды. Мектепни битирген сонъ, белли бир муддет оджалыкъ япты, сонъра къоджагъа барды, огълу Марлен догъды. Онынъ санагъа, санагъа къайтывында музыка оджасы Варвара Петровна Ханбекова ве композитор Яя Шерфединов муим роль ойнадылар. Сабрие Эреджепова 1932 сенеси Кърым радиокомитетине йырджы оларакъ ишке къабул олуна.

Сабрие Эреджепова биринджи керс санагъа чыкькъанынен адъсиз-эсапсыз алгъышлар къазанды ве бу алгъышларнен омюрининъ сонъуадже тувгъан халкъына хызмет этти. Халкъымызнынъ энъ бахтлы кунълеринде де, энъ мушкулъ кунълеринде де онынъ бульбули — мисильсиз Сабриеси онынънен берабер эди. О озюнинъ бир заман сёимеген оптимизминен, эр анги тутушувда миллетини къорчаламагъа азыр турувынен, букюльмез ирадесинен, тюкенмез гъайретшес хызмет этти. 1940 сенеси онъа Кърым АССРде нам къазангъан артист унваны бериле. «Бизлер дюньянынъ энъ бахтияр адамлары олып, ана топрагъымызда санагъымызны энъ юксек дереджеге котермек, оны бутюн мемлекетке танытмакъ имкяны догъгъан бир девирде къан ичиджи вахший фашист джеллятлары улу Ватанымызгъа эль узаттылар... Эльвида, бахт кунълери», — деп яза Сабрие Эреджепова озъ хатырлавларында.

Сюртюнлик йылларында Эреджепованынъ Кърымдаки хызметлерини, унваныны анъмакъ мумкюн дегиль эди. Буны ясакъ эткен тешиклятлар ве адамлар бар эдилер. Сабрие аптенинъ бирден-бир «къабааты» дженк вакъытында Кърымдан кетип оламагъаны ве душман оккупациясы алтында инълеген халкъына озъ санагъы иле хызметини девам эттиргени экен. Онынъ артистлеримизнен берабер дженк мейданларында, окоплар ичинде, душман бомбалары ве снарядларынынъ патлавлары алтында берген концертлери, аскер дуракъларында, казармаларда, арбий къысылларда ве госпиталлердеки хызметлери — эписи, эписи, унутылды. Бойле концертлерден бирини Сабрие апте шойле хатырлай: «Мен йырнынъ сонъки бейитини башлагъанда, кокте душман самолёты пейда олды. Лякин даа тревога башламай, мына-мына: «Ерге ятынь!» эмири бериледжек. Мен кокке бир козь этип алдым, самолёт эп якъынлай, лякин йырымнынъ сонъки сёзлерини айтмагъа вакъыт бар... бир къач санис... Меним янымда кеманеджи Пинхусович тура, о бичаренинъ аягъы да зайыф, шимди самолёт якъынласа, къайда ве насыл чападжагъы-

ны тюшонсе керек ки, меним узун сана антеримнинъ этегини тартып, «битирсе шуны, Эреджепова, энди ашагъы эимекте» деди. Мен сонъки сёзюмни, яни «Врагам отомститъ за него» дедим де, «Ерге ятынъ!» командасы эшитилъди... Биз ятып етиштирмедик, янымызгъа буюк бомба тюшти. Ер-кок титреди, орталыкъ топракъ думанына толды, кимсе бири-бирини корьмей».

Узбекистанда догъмуш медениетимизнинъ гъайрыдан жанланувы Сабрие Эреджепованынъ ады ве фааллиетинен сыкъы багълыдыр. «Къайтарма» ансамбли догъгъан сонъ севимли санъаткар кене халкъы огюне чыкъты, ят иллерде сюрдюен халкъына къавушты ве омюрининъ сонъунадже ондан айырылмады.

Хастаханеден чыкъгъан сонъ бир къач кере Сабрие аптенинъ эвине бардым. Озюнинъ истидатынен бутюн кърымтатарнынъ къальбине кирген къудретли инсан кунъ-кунъден азмакъта, кучю-кешмекте эди. Тек сеси эвелькиси киби гуръ, козьлери эвелькиси киби эшкълы бакъалар. «Эх, бир кунъ ола сизлер Кърымгъа къайтырсынъыз, мен исе мында къалырым», — деди бир кере ве агълап йиберди. «Сиз не айтасынъыз, Сабрие апте, эпимиз берабер къайтырмыз», — дедим мен. Буюк инсан, кърымтатар халкъынынъ анасы агъламакъта эди.

1977 сенесининъ сыджакъ яз кунълеринден биринде Кърым-ананынъ юреги урувдан токътады. Ташкент шёэрининъ Волгоградская сокъагъында кунеш парылдай, амма озюнинъ мисильсиз санъаты ве эмегинен кърымтатарына энъ агъыр кунълерде теселли берген джошкъун инсан энди ёкъ эди. Бутюн кърымтатар халкъы бир кeredен оксюз къалгъан киби олды. Бу къайгъылы хабер о кунълерде бутюн халкъымызны агълатты. Энди Сабрие апте халкъ юрегинде озюнинъ ольмез йырларынен яшамакъта ве яшайджакъ. Даа чокъ несиллер онынъ йырларыны динълеп гъурурланыр, чокълар тувгъан халкъыны сынъырсыз садакъатнен, мераметнен севмекни ондан огренир.

Сабрие аптенинъ олтоминден чокъ йыллар сонъ, 1982-1983 сенелери «Йылдыз» журналында онынъ язып къалдыргъан хатырлавлары басылды. Хатырлавнынъ биринджи къысымы басылгъан сонъ баягъы муреккепликлер догъды, цензура тарафындан токътатылды ве бир йылдан сонъ девамы басылды. 1991 сенеси бу хатырлавлар «Янъы дюнья» газетасында да басылды. Бойледже халкъымыз севимли йырджысынынъ омюр ёлунен таныш олды. Сабрие апте шимди сагъ олгъан олса, 80 яшындаки шыръныкълы къартыйчик олур ве озъ халкъынынъ Ватанына къайтаяткъаныны корип къуваныр эди. Айгиди сени, дюнья.

Айдер Османов.

Хайырлаймыз!

УЗЮЛЬГЕН ЙИПНИНЪ БАГЪЛАНУВЫ

Шамиль
Алядиннигъ
80 йыллыгына

Белли язиджымыз Шамиль Алядин сексен яшында. Буны эшиткенимнен тюшпюнджеге далдым. Асылында бу хабер бизлер — эдебият алеминдекилер ичюн янъылыкъ дегиль. Шамиль агъанынъ не вакъыт дюньягъа кельгенини яхшы билемиз. Лякин инсан кунъделик вакъиалар ичине ойле чомып, къарышып кете ки, нетиджеде бойле хаберни эшиткенде, къаршындаки адамгъа тааджипленген алда бакъа къаласынъ.

Кыйметли эдиппен мен бу сенсинъ башларында, Ватанымызгъа къайтаджакъ кунълерде, корюшкен эдим. О, озюнинъ эвинде меним сесимни эшиткени киби иш кабинетинден джиддий алда чыкты. Къаршыма келип токътаркен, манъа таркъакъ фикирли назарлар быракъты. Озю язы масасы башындан турса да, тюшюнджелери язаяткъан эсеринден къуртулып оламагъаны корюнип тура эди. Бираздан ёргъун козьлеринде тебессюм, чересинде эджанланув аляметлери пейда олды. Кевде агъырлыгыны де сагъ, де сол аягына авуштырды. Элиндеки таякъкъа, сен де таянч олгъансынъ, деген манада бакъты. Оны кенаргъа савурып атмакъ истегенини бильдириджи бир арекет япты. Дженик асабалыгъы — аягындаки яралар оны даима раатсызлап тура эди. О, озюни эльге алмагъа тырышты, дудакълары кыбырдандылар.

— Ватангъа кетейткъанынъызны эшиттим. Огъурлы ёллар олсун. Бу бахтлы арекетлер ичинде мен булунып оламасам да, эр алда, оны корьмектем. Бельки, анда барып чыкъмакъ биз ихтияр кишилерге де кысмсет олур. Шимдилик мында исем де, фикирим, тюшюнджелерим, юрегим анда — Ватанда яшаяткъан, бугунъки зорлукълар ичинде чекишеяткъан халкъым иле берабер, — деди окюнчли сесени.

Козьлеримнинъ огюнде таягына таянып, манъа маһзун бакъып тургъан эди дегиль де, кесментик вуджудыны яшлыкъ эпкинлиги ве такъат терк этмеген, эмен киби сагълам ве теи-

дирист, кырджыман киши пейда олды. Эдебий топлашувларда, яшларнен кызгын субетлерде Шамиль агъа дженктен эвельки кырымтатар эдебияты акъкында джошкъунлыкънен сёйлср, халкъымыз бир кунь ола ана-Ватангъа къайтаджатгына, кырымтатар эдебияты озь мекаянында гурьдели оседжегине, Айдер Осман, Рустем Алиев, Эмиль Амит, Эрвин Умеров киби яшлар, о заман акыкбатен де даа яш эдилер, озь-укъукъы ичюн курушиджи халкъымыз акъкында терен мундериджели, юксек бедний севнели эсерлер яратаджакълары акъкында эминлик бильдире эди. Халкъымыз буюк зорлукъларнен олса да, Ватангъа къайтмакъта. Эдининъ арзу-умютлери акыкбаткъа чевирильмекте. Озю исе шимди меним кяршымда таякъкъа таянган алда турмакъта. Лякин ирадеси кучьлю, юрегинде буюк истек, атеш олган адам ичюн о бир шей дегилъ. Мен эминим ки, эдип юкъарыда адлары аңылган аызджыларнен кене корюшир, оларнен Ватанда эдебиятымыз акъкында джошкъун ве кызгын субетлерде булуныр.

Адамгъа муим вакъяларнынъ эписи яшлыкъта олып кечкен киби корюне. Эм олар инсаанда терен дуйгу къозгъай, зейинне, юрегине эбедий синъип къала. Бельки, асылында ойле де дегилъдир.

Бир де-бир муим вакъна, я да эдиплеримизнинъ фаалиети акъкында сёз кеткен киби олса, мен, не ичюндир, деръал алтмышынджи йылларны хатырлайым. Эм о йылларны ялынъыз мен дегилъ де, менимле берабер «Ленин байрагы» газетасынынъ редакциясына 1965 сенеси ишке кельген Айдер Осман, Эрвин Умеров, Эмиль Амит, Билял Мамбет, Рустем Али, Сафтер Нагаев ве дигерлери сыкъ-сыкъ аңалар. О заман редакцияда чалышкан эдиплерден Юсуф Болат, Абдулла Дерменджи, Раим Тыңчеров ве редактор муавини вазифесине тапш олунган Шамиль Алядинъ озь ана тилини гъает сай бильген яшларгъа кырымтатар тилини бутюн инджеликлеринен ашлай, оджалыкъ япа эдилер.

Мектепте, институтта озь аызджы ве шаирлеримиз акъкында бир сёз биле эшитмегенимиз ичюн бизлер асылында оджаларымызнынъ ким олгъаныны яхшы бильмей эдик. Лякин Шамиль Алядинъ мен гъяний оларакъ яхшы таный эдим. Редакциягъа кельмезден эвель онынъ «Эгер севсенъ» романыны, кырымтатар тилини огренмек ичюн, бир къач керелер текрар-текрар окъугъан эдим. Эдип мевзунынъ ве мундеридженинъ хусусиетлеринден асыл олган вазифелерни гъаевий ве бедний джесттен юксек севиеде чезмекте эди. Мен эсерни окъуп чыкъар экшим, оны ястыгъымнынъ тюбине къоя, озюмнинъ гъает зейгин хазинесинъ къапысы огюнде турган ве онынъ ичине омюрлик кирип оламайджакъ киби ис эте эдим.

Яратыджылыкъта бойле усталыкъкъа малик эдиплернен ян-янаша туруп чалышмакъ бизлер ичюн къолай иш дегилъ эди. Бунъа бакъмадан, чалышмагъа ве оларда олган имкяналардан семерели файдаланып, кырымтатар эдебиятыннъ теренлигине далмагъа тырыша эдик.

Аля даа акылымда, баарь куньлерининь биринде Шамиль Алядин идаредеки яшларнын эписини озюнинь кабинетине давет этти ве бизлерге айры-айры вазифелер берди. Мен меркездеки бир де-бир модалар ательесининь нешэли баарь куньлеринде халкькьа дюльбер ве уйгьун, ярашыкьлы урбалар тикмек ичюн, не киби ишлер япкьаныны косьтермек керек эдим. Ярашыкьлы баарь куньлеринде дюльбер тикильген урбалар акькьында фикир юрсетмек, аньлагьаныма коре, кьолай вазифе дегиль. Эдип эки-учь сёзнен маньа нелер акькьында айтмакь керек олгьаныны билдирди. Кьыскьасы, кичкене бир макьалечик язмакь ичюн адамнынь кьияфети ве урбасы акькьында баягьы материаллар окьумагьа керек олды.

Чокь чекишповлерден соньра макьале азыр олды. Онда урба, базан инсанинынь бедениндеки хусурны тегизлей, гизлей, лякин эстетик дюньясындаки эксикликни даа да кьабартып косьтере, деген гьаени эсасландырмагьа тырыштым. Макьалени язаяткьанда, не ичюндир, козьлеримининь огюнде даима «Эгер севсенъ» романынынь баш кьараманы Ираде булунды. Бунунь себеби бар. Эльбет, муэллиф Ираденинъ иштеки федакьярлыгьы, лексисиз севгиси акькьында сёз юрсетир экен, онынъ тыш корюнишини, кийген урбасыны да дикькьаттан кьачырмай эди.

Бойлеликле, азыр макьалени, Шамиль агьанынъ огюне кьойдым. «Ишлер фена дегиль», — деди муаррир оны окьуп чыкькьан сонь. О бу сёзлерни гьает самимийликнен, козьлеринде хошнутлыкь дуйгьулары ойнагьан алда айтты. Мен пек юреклендим, затен бу «фена олмагьан» макьаленинъ кьалем тиймеген сёзю кьалмагьан эди. Кимер джумлелери бутюшлей силинген, чокьу сына янъы — терен маналы сёзлер кьошулгьан. Занымджа, муаррирге оны бойле тюзетмектен коре, янъыдан азып чыкьмакь кьолай олур эди. Эдиплеримиз о заман бу гьает агьыр, джан сыкьыджы ишлерни буюк сабырнен япа тургьанлар. Демек олар, кьысмет олса, бу яшларнынъ кьрымтатар эдебиятында хызмет косьтереджеклерине ишана эдилер.

Ваकьытынъ ксчмисинен Шамиль агьанынъ «Узюльген ипининъ багьланувы», «Теселли», «Сиз окюнменъиз, Саният», «Фуртуна тынгьан сонь», «Чауш огьлу», «Эльмаз», «Ешилъ япынджалы кьыз», «Иблисининъ зияфетине давет» киби повестлерини ве ннает, «Рузгьардан саллангьан фенерлер» адында романыны окьумагьа наиль олдыкь.

Прозанынъ буюк ве кучюк жанрларында усталыкьнен чалышып кельген эдипнинъ эр бир эсери маньа дюнья кьадар кьуванч ве эйи теэссуратлар багьышлай эди. Оларда аят материалы теренден талиль олуна, вакьияаларнынъ синтези буюк меракьнен бериле.

«Рузгьардан саллангьан фенерлер» романы кичкене шахтёрлар ишэрининъ аятыны акс эте. Онынъ меркезинде яш, теджирбеси аз, кьальби темиз, озь ишине гьает федакьяр инжснер Данияр Каланов тура. Романдаки бутюн вакьияалар Даниярнынъ аяты, куреши, эмеги этрафында топлангьан, булар онынъ ич дюньясыны толу ачмагьа хызмет этелер. Муим ишлернен бера-

бер Даниярнынъ огюнде севги сынавлары да турмакъта. О разрезде башлыкъ, омюр аркъадашы, гузель Ферузе — хирург. Оларнынъ экисини бири-бирине корюномез йиплернен багълап турган огъланчыкълары бар. Эсернинъ башында бу аджайип анленинъ, эки яшнынъ севгисине, муаббетлигине, къоранта яшайышына сукъланасынъ. Эдип бу эки яшнынъ айле яшайышыны, бахтыны, бутюн назик тарафларыны усталыкънен косътере. Лякин тезссюф ки, сонъундан айле яшайышы да тегиз олмагъаны корюне. Данияр Ферузени джан-юректен севе. Я Ферузе? Сонъундан анълашылгъанына коре, бу дюльбер къадынынъ юрегинде башкъа киши яшай...

Бу романнынъ русча терджимесини мен хастаханеде яткъанда окъудым. Меним теъсисменен палатадаки хасталарнынъ эписи, хирургия боллюгинде яткъан бутюн къадындлар окъудылар. Китапны бир кере мен операциягъа алып кетилген хастанынъ тумбочкасы устюнде, ачыкъ алында коръдим. Онынъ ичинде, «китапны ким де алса, мен реанимациядан къайтып келген сонъ мытлакъа къайтарып кетирсин» — деген мектюпчик бар эди. Гузель эсер, инсангъа аятны севдире, онъа умуят багъышлай, дегенлери будыр даа.

Янаша палатадаки бир къадын китапны къайтарып береяткъанда, «Данияр Калановнынъ гузель Ферузеге олгъан мунасебети мени чокъ къандырып оламады. Догърусыны айткъанда, къоджам шеэр сокъакъларында мени ябанджы кишишен къолтукълашып кеткенде коръген олса, «сени алла яратты» демез, яхшы дегер эди», — деди.

— Демек сенинъ къоджанъ бир де-бир эсерге баш къарамам оламайджахъ, — деп кинаенен кулюмсиреди одакилерден бири.

— Муэллиф аяткъа юксек идеаллар нокътаий-назардан янаша. Бугунъки куннинъ мазмуныны бизлер драматик вазияте коремиз. Инсанлыкъ, алидженаплыкъ Данияр ичюн аятнынъ мукъаддес ольчосидир. Аятта севги коте́кнен къазанылмайджагъыны билъмек чокъ зор меселе дегиль. Лякин юректе акъикый севгиге ер тапмакъ ве оны яшатмакъ ичюн инсандан баягъы шейлер талап олуна. Энъ эсасы, достум, бедний эдебият джемиет азаларыны тербиелевде муим къуветке санп экенини унутма, — деди Эмма адлы яш къадын, терен кокус кечирген алда.

1979 сенеси Шамиль Алядин бизлерге халкъ сеадети огърунда олган гъасвий куреште эляк олган буюк эдибимиз Усеин Шамиль Токътаргъазы ве онынъ замандашлары акъкъындаки «Иблиснинъ зияфетине давет» адлы весикъалы повестини такъдим этти. Бу эсерни окъуркенмиз, озюмизни Шамиль Токътаргъазынынъ заманында яшагъан киби ис этемиз. Энъ муими Шамиль агъа энъ агъыр дургъунлыкъ йылларында гъает буюк фентке малик цензуранынъ тазыйыкъларына къоркъмады. Бу эсерде атта адларыны анъмакъ ясакъ олунган Гаспринский, Медиев киби адамларымыз акъкъында айтты, халкъымызнынъ бахты, сеадети огърунда оларнынъ якъан алидженап ишлерини акс эткен левхалар берди.

Бутюн тарихий аятындан, кечмиш эдебий, медений варлы-

гъындан айырылгъан халкъкъа оны хатырламагъа имжия берди — узюльген йипчикни багъламагъа нашь олды. Эдебият хазинемизге буюк эдие такъдим этти.

Шамиль агъа озюнинъ етмиш йыллыгъында «Бутунъ мен етмиш яшыны толдырдым. О къадар вакъыт яшап олурым деп тюшонмеген эдим. Етмиш йыл. Бу чокъмы, азмы? Шимдики заман адамлары чокъ яшайлар. Лякни етмиш яшына кельген адамгъа истикъбалден мерамет беклемек кыйыйн», — деген эди.

Чокъ шукюрлер олсун ки, бизлерге ондан сонъра Шамиль агъанынъ «Чорачыкълар» адлы джыйынтыгъындан чешит йылларда яратылгъан эски ве янъы эсерлерини окъумагъа кысмет олды. 1983 сенеси эдипнинъ озю иле бир сафта ярым асырдан зияде ишлеген къалемдаш достларынынъ яратыджылыгъы акъкъындаки фикир юрсеткен «Юксек хызмет» адлы бедний икяелер шекилинде язылгъан макъалелер джыйынтыгъы дердж олунды.

Якъынларда чыкъкъан «Ер делиджилер» китабы гъалиба даа окъуйджыларнынъ элине барып тюшмеди. Андан муэллифининъ янъы эсерлеринен бир сырада омюрининъ чешит йылларында яратылгъан энъ гузель назм эсерлеринден нумюнеслер ер алдылар.

Шимди эдип аякълары зайыф олгъаны ичюн, бизлернен берабер Ватангъа келалмай, тюшкюнликке огърагъан иссе де, вуджуды дедиль, юреги къайтув эшкъы иле урмакъта. Урьметли Шамиль агъагъа Ватангъа къайтмакъ кысмет олур. Бизлер ве кенши окъуйджылар кутълеси кыйметли эдибимизнинъ догъмуш топракъта бинъ бир зорлукъларнен къайтааткъан, темеллешеяткъан, чокъ сюрюнесе де, бир вакъыт йыкълмагъан, атеште янмагъан, сувгъа батмагъан халкъымызнынъ муреккеп омюрини акс этиджи роман ве повестлерини окъурмыз, деп умют этемиз. Озюнинъ салмакълы эсерлеринен эдебият, хазинемизге буюк иссе къошкъан ве къошаяткъан эдибимизге сагълыкъ-селяметлик ве бахт тилеймиз.

Урне Эдемова.

ДЖЕНК ВЕ БАЛА ТАКЪДИРИ

Джевдет Аметов 75 яшында

Кърымтатар язджыларынынъ эксеристи эдебиятка оджалыктан кельдилер. Джевдет Аметов да бундан мустесна дегиль. Оныа кърымтатар балаларына ана тилинден ве тувгъан эдебиятан дерс бермеге сыра кельмеди. О 1941 сенеси Акъмесджит девлет педагогика институтынынъ татар тили ве эдебияты факультетини битиреяткъан вакъытта дженк башланды. Институтны шу сене битиргенлер мектеплерге дегиль де джебелерге кеттилер. Дженк биткен сонъ исе джебеджилер Ватанларына дегиль, къоранталары сюргюн олунгъан ерлерге къайттылар.

Джевдет Аметов дженктен сонъ Андижан шеэринде маариф системасында чалышты. Ана тилимизде газета чыкъа башлагъанынен онынъ саифелеринде озюнинъ шиирлери, макъалелери, очерклеринен корюнип башлады. Сонъки он беш йылда Джевдет Аметов Узбекистан республикасы радиосынынъ кърымтатар тилиндеки эшиттирювлер болюгинде чалышмакъта.

Ташкенттеки Гъафур Гъулам адына эдебият ве санъат нешриятинда Джевдет Аметовнынъ «Атеш башында», «Топлар сукъан сонъ», «Эрылгъанлар ачкъанда», «Абдул Тевфыкъ» (Э. Арифовнен бирликте), «Къуршуннен токътатылгъан йыр» киби повесть ве икяелер джыйынтыкълары басылды.

Джевдет Аметовнынъ эдебиятта озь ери бар. О, бу ерни озюне махсус яратыджылыгынен къазанды. Эгер дженк олмагъан олса, бу иджат чокъ йыллар эвель башланыр ве озюнинъ семсерсинен том-том эсерлер яраткъан олур эди. О кырджыман элине къалем ерине тюфек тутты, эдебиятта озюнинъ шегиртлик девирини окоплар ве атешлер ичинде кечирди. Дженк йылларынынъ агъыр теэссуратлары артыкъ башкъа тюшонджелерни сыкъып чыкъардылар. Дженктен сонъ да о, чокъ йыллар девамында, бу теэссурат алтында булунды ве ниает, татар тилинде газета чыкъып башлагъан сонъ, артыкъ тыныкълашкъан бу теэссуратларыны шиирлер ве икяелерде беян этип башлады.

Онынъ икяелерини окъутъан адам бу авторны эдебиятка дос-догъру дженк атешлери ичинден чыкъып кельген киби зан этер. Эм керчектен де оиле. Онынъ эсерлеринде дженк ве дженк акъибетлери мевзусы эсас ерни тута. Бу мевзунынъ языджи иджадында бу къадар терен тамыр аткъаны тевеккель дегиле. Джевдет Аметов дженкнинъ башындан сонъунадже иштирак этти. Дженкнинъ не киби феякетлер кетиргенни коръди, не этти ве озюнинъ юрегинден текрар кечиререк, бедий эсерлер шкилинде язып башлады. Онынъ «Топлар сускъан сонъ» деген джыйынтыгында «Атеш башында» деген джыйынтыгындан фаркълы оларакъ, данна къуршун атылмай, снарядлар, бомбалар патламай, аскерлер околларындан чыкъып, окъ ягъмуры астында уджюмге кетмейлер. Бу джыйынтыкътаки икяелернинъ аман-аман эписи ичюн дженк ве дженкчилернинъ ихтираслары ятышкъан сонъ, адамларнынъ козьлери огюнде дешетли манзара ачыла: дженк инсандарнынъ бир къысымыны озюнен берабер алып кеткен, ана баласыз, баба огъулсыз, бир чокъ балалар оксюз къалгъанлар. Даа бир чокълары бири-бирини джойгъан, ше-эр-шеэрден, кой-койден къыдырып, сораштырып юрелер. Дженк яралары къолайлыкънен савулмай. Топларнынъ гудюрдили сеслери ерине энди адамларнынъ нидалары, феръядлары, асретлик яныкълары эшитиле.

Дженк фаджисасы миллионларнен адамларнынъ талийине токъунды. Дженкте снъмекнен иш битмеген экен, энди онынъ акъибетлериши снъмек, юреклерде къалдыргъан яраларыны деваламакъ керек эди. Бунынъ ичюн дженктеки киби себатлыкънен, федакарлыкънен курешмек керек ве адамлар курешелер. Мына бу къыйынлыкъларгъа къаршы куреште Джевдет Аметовнынъ къараманлары корюнмез йиплернен бири-бирлерине багъланалар. Мына бу багъланыш, талийлердеки умумийлик дженк акъибетлериши снъмеге, бири-бирлерини аныламагъа ярдым эте. Джевдет Аметов яраткъан эсерлерининъ къараманлары тынч омюр бою адымлаяркакъ эп огге-истикъбалъге догъру кетелер.

Джевдет Аметов язгъан бир чокъ эсерлерининъ сюжетиниш ана-бабасыз къалгъан балаларнынъ талийлери тешкиль эте. Бала дженкке къаршы куреше ве снъе. Бу бизим омюримизнинъ снъишидир. Затен, балалыкънынъ вакъытсыз битмемеси ичюн, аналарнынъ балалардан, балаларнынъ бабалардан айырылма-масы ичюн куреш бир заман токътамамакъ керек. Бу — барышыкъ эшкъына курештир. Сабыкъ джебэджи, истидатлы языджи Джевдет Аметов да бу курешке озь къалеминнен дегерли иссе къошмакъта.

Джевдет Аметовнынъ икяелери пек адий сёзлернен языла, лякин мына шу адий сёзлернинъ астындан окъуйджынынъ юрегини тепрендириджи эсджан келип чыкъа. Адам оны бир кереден дуймай. Икяе биткен сонъ, онынъ ичинде реаль омюр акъынтысынынъ бир парчасы, эм энъ характерли ве меракълы парчасы токътатылгъаны ве рессам фырчынен сызгъаны киби чызып косътерильгени анылашыла.

Языджынынъ эр бир икяеси аят акъыкъатыны терен акс

эттирювишен окъуйуджыны мефтун эте. Бу икяелериниң эр бири биз яшап кечирген девириниң узвий кысымыдыр. Оларда дженк девирини балаларынынъ-бугуныкы ана-балаларнынъ талийлерини ачыкъ корьмек мумкюн. Затен, онынъ бутюн иджады дженкке къаршы нефрет дуйгъусынен ашлангъандыр. Онынъ китаплары да, дерсинъ, бири-бирини девам эттирелер. Языджынынъ «Эрылгъанлар ачкъанда» китабына кирген икяелериниң базылары кене шу мевзуда азылгъанлар.

Улу Ватан джешкинде осьмюрлер де иштирак эттилер. Оларнынъ эскерieti, яшы етишмегеннен себеп, дженкнинъ башында джебзге алынмагъан, сонъундан исс фашистлер тарафындан Германиягъа айдап алынып кетилген яшлар эдилер. Олар лагерьерде бирлештилер, бири-бирлеринс ярдым эттилер. Къачтылар, умумий душмангъа къаршы дженклерде батырларджа уруштылар. Языджынынъ «Фиданлар» икяесиниң баш къараманы Усеин Асанов душман лагеринде чекишкен ве джебзлерде пшкышлешкен бойле яшларнынъ биридир.

Джевдет Аметовнынъ Энвер Арифовнен бирликте Советлер Бирлигиниң Къараманы Абдул Тевфыкынынъ аяты ве дженкявер къараманлыкълары акъкында язгъан повести чокътан озь окъуйуджыларыны булды ве эдебий тенкыднинъ эйи фикирини къазанды. Онынъ «Къуршуннен токътатылгъан йыр» повести яш композитор Абибулла Къаврининъ дженкявер куреши ве фаджиалы элякети реалистик шекильде тасвирленген весикъалы эсердир. Муэллиф омюрини ве хусусан арбий омюрини яхшы биле. Эсерлерини темиз ве тегиз тильнен яза. Онынъ шиирлери де, икяелери де, повестьлери де даима мераклы ве оюнакълы оалар. Онынъ эсерлеринде акъылда къаладжакъ аджайип ошатувлар, ибарелер сыкъ-сыкъ расткеле: «О бирден тизи устуне тюшип, тюбюнден кесилген терек киби ерге серильди», «О башыны котерип, шие джамыны анъдыргъан козьлеринен манъа бакъты», «Юрегим эскирген саатнинъ маятниги киби де токътап, де чапкъалай».

Джевдет Аметовнынъ эсерлерини эджансыз окъумакъ мумкюн дегиль. Оларда эм буюклериниң, эм кучюклериниң талийинде девир рухы, дженк фаджиасы типиклештирилген алда косътериле, онынъ эсерлери келеджек адамыны тербиелев ишине хызмет эте, энъ муим, онынъ эр бир эсери нишангъа ура. Языджы дженктен сонъки девириниң кыйынлыкъларыны косътермекнен къалмайып, шу кыйынлыкъларны енъов огърундаки куреш процессинде адамларнынъ характерлерини, оларнынъ психологиясында олып кечкен денъишювлерни косътере.

Джевдет Аметов бизим эдебиятымызгъа дженк ве бала мевзусыны алып кирди ве бунынънен эдебиятымызда корюнип башлагъан бошлукъны толдырмакъта. Гъайрыдан къурув девирини азыджынынъ яратыджылыгына янъы силътем берди. Онынъ «Сенген оджакълар», «Дагъкесерлер», «Эски достлар душман олды» киби повестьлеринде кърымтатар халкынынъ фаджиасы нисбетен ачыкъ корюнди. Хусусан, «Сенген оджакълар» повести бизим эдебиятымызда да джанланув башлангъанындан

бир деялет эте. «Эски достлар душман олды» повести де халкымызнынъ сонъки ярым асырлыкъ аяты ичюн чокъ джеэтен характерлидир. Партия ве укюметке садкылыкъта къарарыны къачыргъанлар озьлери къазгъан чукъурларгъа озьлери тюшелер. «Дагъкесиджилер» — миллети кърымтатар олгъаны ичюн узакъ Сибирьде дагъ кесмеге макюм этильген йигитлеримизнинъ пек чокъу анда джан берди. Олар аятларынынъ сонъки дакънкъаларында ана халкына аманлыкъ истедилер.

Джевдет Аметовнынъ икяелери, повестьлери бир бакъышта аджыныкълы олып корюне билелер. Лякин, терендже бакъылса, оларнынъ эр бири юксек оптимизм рухунен ашлангъаныны, аят фаджисасы астындан келеджекке олгъан къавий ишанч фиилисленип башлагъаныны корьмек мумкюн. Умют этемиз ки, о илериде де озюнинъ мевзусына садкы къалыр ве дженк къараманлары, о девирнинъ балалары акъкында даа чокъ яны эсерлер яратыр.

Къыйметли Джевдет Аметов, Сизни 75 яшынгъызнен джан-юректен хайырлай, Сизге сагълыкъ-селяметлик, бахт-седет, яны иджадий мувафакъиетлер истеймиз.

ШАИРНИ ХАЛКЪ ДОГЪУРА

Шакир Селим 50 яшьыда

Шакир Селим кырымтатар эдебиятына бир кереден кирип кельди ве эр кеснинъ дикъкъатыны джелъп этти. Адтмышындыжы сенелернинъ орталары эди. «Ленин байрагъы» газетасы гурюльдей, кырымтатар миллий арекетининъ зияде кенишлеген вакъыты, яшлар-къартлар, къадышлар-къызлар, атта балалар биле бу арекетинъ чекиджи къуветишен сарылып алынганлар. Языджыларымыз, шаирлеримиз амельде Ватан ичюн ольмеге азыр олсалар да, эдебиятта Ватан, Ватангъа къайтув акъкъында дикъкъаткъа ляйыкъ эсерлер догъмай эди. Бунынъ биринджи себеби-цензуранынъ ве дигер незарет тешкилятларынынъ ачыкъкозьликнен кырымтатарлар тарафкъа чевирилъгени олса, дигер тарафтан эдиплеримизнинъ джесаретсизлиги ве умумен бедний мааретнинъ стишмеюви, оларнынъ, хусусан яшларнынъ тиль джеэтинден замет чекюви эди. Кырымтатар тилинде окъумайып, онынъ тарихыны ве шимдики кунюни бильмейип, бу тильде язмакъ гъает мушкъюль эди. Бизлер, яшлар, ода-одадан сёз къыдырып юрген вакъытта эдебият боллогинде шаир Энвер Селяметнинъ эеджанлы сеси эшитильди: «Бизде янъы шаир догъды, аркъадашлар! Эм насыл шаир я! Бойле этип шиир язмакъ ичюн пишкин шаир олмакъ керек. Шакир Селим иссе даа яш бала экен. Бармакъ, тапмакъ, лакъырды этмек керек...» Энвер агъа Шакир ве эдебият, истидат ве талант акъкъында даа чокъ айтып, Шакирнинъ шиирлерини эзберден окъуды. Давушы гуръ ве гъурурлы эди. Онынъ фикирине башкъалар да къошулдылар.

Совет девлети халкъымызны ойле тонады ки, бир кереден оны эм Ватанындан, эм тарихындан, бутюн эдебий вариетинден марум этти. Халкъымыз ана-юртны терк этерек, тек мийинде, зенинде, юрегинде сакълы олгъан къыйметлерни озюнен алып кетти. Козьнен корип, къолнен тутмакъ мумкюн олгъан шейлернинъ эписини явурлар чекип алдылар. Янъы ерлердеки хорлукълар, ёкъсуллыкълар, акъсымлавлар халкъымызнынъ аман-аман

ярысыны алып кетти. Кеткенлер озь эшлеринде олган бильгилерни озьлеринен алып кетгилер. Къалгъанлар исе чокъ йылларгъадже эдебият акъкъында тюшюнип оламадылар. 1957 сенеси «Ленин байрагъы» газетасы чыктып башлагъанда орталыкъ там-такъыр олгъаны анылашылды. Газетада бир къач къарт язиджы чалыша. Огуз еди сенесининъ дешетлерини корьген, дженк къарсамбалары ичинден бир чаре этип кечкен бу журналистлер ве язиджылар пек эзгеленген, сынгъан, рухтан тюшкен, пенсия вакъыты кельмесини беклеп чалыша эдилер. Эдебиятта узюлш оладжагъы ачыкъ корюнип тургъан бир вакъытта, Шакир Селим киби истидатнынъ пейда олувы эр кесни шашырды, атта шашмалатты. Самаркъандкъа командировка алгъанлар чокълашты. Эр кес янғы шаир Шакир Селимнен корюшмеге ашыкъа. Барып-кельгенлер онынъ акъкъында озь тезссуратларынен болшошелер. Ахыр-сонъу мен де Самаркъандкъа кеттим. Эгер янълмасам, Самаркъанд шеэрининъ юбилейи якъынлай эди. Буны маначыкъ этип кеттим ве Шакирнен корюштим. Орта бойлу, индже кевдели огълацчыкънынъ эсмери юзюндеки къаверенки козьлери самимнет ве саф меракънен бакъалар. Озюмини таныштырдым. «Олян! — деди Шакир. — Бу сен экенсинъ де!» Бир даа селямлашты. Къуванды, аман эвине теклиф этти. Узакъ девам эткен субеттен, фикир алышып-беришювден сонъ мен шойле къараргъа кельдим: бу дереджеде самимий ве ачыкъ адам бир заман ялан айтмаз, бир заман айнеджилик япмаз. Онынъ ачувы да, къуванчы да, къайгысы да айретлениледжек дереджеде самимий. Ве арадан кечкен йыллар девамында мен озь фикиримни деныштирмедим. Шакир эдебияткъа кирди ве анда къавий ер ишгъаль этти. Токътамай араштырды, чалышты. «Ленин байрагъы» ве тек-тюк басылгъан китаплар онынъ ичюн бир къуллазма олдылар.

Шакир Селимнинъ энъ буюк тенкьидчысы, энъ буюк незаретчиси онынъ озю олды, озь яратыджылыгъына даима тенкьидий козынен бакъты. Бойле япкъаны яхшы олды, чюнки оны кимсе тенкьид этмей эди. Онынъ шиирлери бизим эдебиятымызнынъ шимдики севнесинден бир баш юксек олгъаны ичюн не язса, насыл язса — ойле де басыла эди. Шакир озь эдебий мааретини тек озю арттыра биле эди. Эм ойле де япты. Токътамай окъуды, эм тек кърымтатар тилинде дегил, рус ве узбек тиллеринде де окъуды. Окъугъанларындан озюне дерс алмагъа, классиклерден огренмеге бильди. Бойледже, Шакирнинъ эр бир янғы эсери дургъунлыкъ девирининъ эки къатлы цензурасы алтында ишлеген, тынчыктып яшагъан «Ленин байрагъы» газетасына, гъайрыдан догъып башлагъан кърымтатар эдебиятына тазе рух берди, адий инсаний къасеветлер ве къуванчлар эсасында язылгъан сатырлар фонында сиясеттен гъайры башкъа къасеветлер, тюшюнджелер бар экенини косьтерди. Онынъ поэзиясы, дерсинъ, халкъымызнынъ юрегинден къайнап чыкъкъан чокъракъ киби эди. Заваллы халкъымыз чаресизлик ичинде чырпынып тургъан бир вакъытта онынъ айтып оламагъан дертлерини Шакир киби джесаретли ве истидатлы яшлар яваш-яваш айтып башладылар.

Шакир Селим поэзиясынын бегенилип окъулувынын эсас себеплеринден бири де бундадыр. О шиир язмак ичюн шиир язмай. Онын эр бир шири насылдыр бир фикирге, насылдыр проблемагъа эаслана ве мытлак терен фельсефий, публицистик рухнен ашлана, бедий шекильге орала ве сапъат эсери дераджесине котериле. Шакир эр бир ширинен эдебият имтианы кечип кельмекте ве даа чокъ имтианлардан кечеджек. Затен, актыкый шаир ичюн эр бир янъы эсер — сынавдыр. Бугунъ де-бугунъ Шакир бу сынавлардан мувафакъиетнен кечкен, озъ устюнде токътамай чалышкъан, эдебиятымыз асабалыгъындаки эсерлерини яхшы билъген, чокъ окъугъан, даима меракъ зевкъы иле янып тургъан пишкин эдиплеримизден биридыр. О сёз инджилерини бирер-бирер топлай. Онынъ янъы догъгъан эр бир ширинден бедий мааретининъ эп арткъаны корюне.

1971 сенесинден Шакир Селим «Ленин байрагъы» газетасынын Самаркъанд областы боюнджа мухбири олып чалыша башлады ве о девирде кърымтатар эдебиятынынъ эсас меркези олгъан скяне газета коллективининъ эркянына къошулды. Бу къошулув Шакириниш матбуат ве эдебият саасындаки гъайретини даа да арттырды. О шаирликнен берабер озъ фикери ве бакъышы, озъ мунасебети ве мавкъени бар олгъан эмексевер журналист, джошкъын публицист оларакъ да танылды. Айны заманда Самаркъанд область радиосында кърымтатар тилиндеки эшиттировлер боллогини тешиль этти ве чокъ йыллар девамында бу болюкке де ёлбашчылыкъ япты.

«Ленин байрагъы» газетасынын хадимлери Шакириниш материалларыны, ширлерини сабырсызлыкънен беклей ве кельгиннен держ эте эдилер. Чюнки бу материалларда девириниш рухы, халкъымызнынъ нефеси сезилип тура эди. Шакир кърымтатар халкъынынъ юрек дердини озюнинъ эр бир материалына, эр бир ширине о, я да бу шекильде синъдирмеге биле эди. О вакъытларда бу иш къолай дегиль эди. Буны япмакъ ичюн языджыдан джесарет ве юксек бедий маарет талап олуна. Затен, тек дертнен, къасеветнен, эеджаннен язылгъан эсер меракълы, окъунакълы ола ве эдебиятта яшамагъа акъылдыр.

Шакир озю язгъан эсерлерге де, башкъаларнынъ язгъанларына да къыймет кесмеге биле. Бу къыймет, адетте, принципаль, кескин, кимерде исе амансыз ола. О, озюнинъ ширлеринде, эдебий-публицистик макъалелеринде башкъаларны тенкъид эткенде озюни де тенкъид этмекни унутмай. Бу тек эдеп, ырыз ичюн япылмай. Бойле тенкъиднинъ астында даима терен, аджджы аят акъыкбаты ята. Бойле макъалелеринде о эдебиятымыздаки вазиятке, бир тарафлылыкъкъа, сафсатаджылыкъкъа даянып оламай, исьян котере. Эр кес бирден элеслене, озю язгъан ве язджакъ шейлер акъкъында бир даа -дшюнмеге меджбур ола. 1989 сенесининъ яз айларында, гъайрыдан къурув рухы бизим эдебиятымызгъа да жынылашып башлагъан вакъытта, «Ленин байрагъы» газетасында Шакир Селимнинъ эдебиятымызнынъ бугунъки вазияти, анда олгъан баштакълыкълар, незаретсизлик акъкъында кескин макъалеси басылды. Муэллиф эдебиятымыз-

дан тюшип кыалаткыан аджайип языджыларымыз, классиклеримиз акъыгында айрыджа бир языкъсынувнен язды. О макъале биревлерге токъунды, биревлерни кытыкылады, биревлернинъ исе джаныны агърытты. Лякин иш бунынънен битмеди, базылар Шакирининъ огюне ультиматум кыойдылар: сен бизим эдебиятымыздаки миллетчилернинъ, халкъ душманларынынъ, антисоветчилернинъ эсерлери шимди басылмагъанына языкъсынасынъмы? Мына санъа!

Мукъайгъ адамлар, совет девлетининъ социалистик къазанчларыны мен къорчаламасам даа ким къорчалайджакъ, деп тюшюнген ве омюр бою бу ишнен огърашаракъ, бир чокъ дегерли, истидатлы адамларгъа чукъур къазып кельген ачыкъкозъ ве гъаддар адамлар укюм этер киби шекильде макъалелер, мектюплер язып башладылар. «Ленин байрагъы» газетасы оларнынъ ич бирини басмады ве пек догъру иш япты. Амма анавы ачыкъкозъ адамлар пек чокъ чапкъаладылар. Оларнынъ бири манъа келип, «Ленин байрагъы» газетасы онынъ Шакир Селимининъ макъалесине джевабыны басмакъ истемегенини ачувнен, гъадапшен анълатты. «Мен бу макъалени бастырмагъа ер тапарым ве Шакирге дюньянынъ къач буджакъ олгъаныны косътеририм, — деди ве меним бурным астында, кырмызы мерекепнен язылы саифелерини саллады. — Мен буны бастырмагъа ер тапарым. Мына корерсинъыз...»

О, мен кыгъгларны алып, окъуп бакъмамны истеди, гъалиба. Лякин мен оларны элиме алмадым. Иште, сорадым: «О макъалеге не киби итиразынъыз бар?»

Эсли адам, ачувындан кып-кырмызы олды. «Не, сен о макъалени окъумадынъмы?» — деп кычырды. «Окъудым, амма сизинъ не ичюн бу къадар теляшлангъанынъизнынъ себебини анъламайым». Белли языджы бирден когерди. «Бизде эдебият ёкъмы, бизде акыкытай языджы ёкъмы? — деп джекирди. — О мында бир такъым халкъ душманларынынъ адларыны кетире ве оларнынъ эсерлери басылмасыны талап эте... Мына, меселя, Алтайлы. Сен онынъ ким олгъаныны билесинъми?»

Мен Алтайлы деген языджынынъ адыны эшиткен эдим. Оны Раим Тынчеров сыкъ-сыкъ анъа тургъан эди, амма ич бир эсерини бильмей эдим. Онынъ ичюн «Ёкъ, бильмейим», — деп кестирдим.

Эсли адам ачувындан титреп башлады. Джакълары шакъырдайлар, тили келимеге кельмей. «Демек, фена иш олгъан, деп тюшюндим мен, Алтайлы бир джиристчи олса керек ки, Шакир озъ макъалесинде бильмейип онынъ адыны анъган. Энди ихтираслар къайнар, бойле алельхусус джикает акъкында мектюплер джайрар». Шаирни адждыдым. Лякин иш иштен кечкен, макъале энди басылып чыккъан.

Белли языджы, инает, джакъларынынъ шакъырдысыны токътатты ве анълатып башлады: «Алтайлы, онынъ эдебий лагъабы, аслы ады Аблякин Ильмий, Челеби Джихан укюметининъ азасы эди. Фелян сенеси он бинъ кырымтатар аскерини алып Чонгъаргъа чыкъа ве кызылларгъа къаршы дженк эте... Э, сизлер яшсынъыз, бойле шейлерни къайдан биледжексинъыз...» Ихтияр

Дигер эдебиятларда гъайрыдан къурув девире башлангъан вакъытта, кърымтатар эдебиятында янъы девир эсери догъып оламай эди. Ниае, Шакир Селимнинъ «Бар кучънен» деген публицистик поэмасындан сонъ ягъылыкъ рухы бизим эдебиятымызга да токъунгъаны анълашылды.

1990 сенесин Шакир Селим Ватангъа къайтты ве янъы догъгъан «Достлукъ» газетасында чалышып башлады. Кърымгъа къайтып кельген кърымтатарнынъ алы белли: ятакъханеде бир кровать ве бир де участка. Истегенинъ киби чевириль. Кимседен имдат ёкъ, кимсенинъ сенинънен иши де ёкъ. Ватангъа къайткъан базы языджыларымыз бойле чыкъымсыз алда къалып тюшкюнлешти, зарланды, амма тек Шакир Селим дегиле. Кърымгъа кельген сонъ онынъ яратыджылыгъы даа да гурыленди, къалемиде даа да кескинлешти. Мында шаирнинъ тек шиирлери дегиле, онынъ ирадеси де сынавдан кечти. Шакир Кърымгъа къайткъан сонъ тувгъан эдебиятымызнынъ бир къысымы Ватанымызгъа къайткъан киби олды. Кърымда аман-аман ярым асырдан сонъ, гъайрыдан догъып башлагъан тувгъан эдебиятымызнынъ шекилленюв ве темеллешюв процесси гъайретли, эшкълы шаиримиз Шакир Селимнинъ адынен багълыдыр. О, «Достлукъ» газетасында фааль чалышаракъ, Кърымгъа кочип кельген языджыларны бирлештирип, кърымтатар эдебияты советини тешкиль этти ве онъа ёлбашчылыкъ япмакъта.

Мен бундан чокъ йыллар эвель Шакирге: «Эшреф Шемий-заденинъ эдебиятта ташыгъан юкю, вакъты иле, сенинъ омузларынга тюшер», — деген эдим. Шакир эеджанланып: «Ё-окъ, ойле шей айтма. Эшреф Шемий-заде къайда да, бизлер къайдамыз?» — деген эди. Арадан кечкен йыллар дсвамында меним бу фикирим пекинди. Эбет, о юкни кимдир омузлары устюне алмакъ ве огге догъру кетмек керек. Шаирни халкъ догъура, лякин о юкнинъ тюбюне шаир озю кире. Шимдигедже Шакир Селим эдебият юкюннинъ энъ агъыр ерлерини котерип кельди, илерде де котерип кетер. Бунъа эмин олмакъ мумкюн.

Шакир Селим Ватангъа къайтув ёлуны ачкъан биринджи эдиплеримиздендир. Миннетдар окъуйыджылар, халкъ шаирнинъ фedaий хызметлерини бир заман унутмаз, затен, шаир ичюн тувгъан халкъына хызмет этмектен де юксек мукафат, буюк бахт ола бильмез. Шакир Селим гъурурнен: «Халкъым киби яшадым, халкъымнен берабер яндым ве халкъымнен берабер тирильдим», деп айтмагъа акълыдыр.

Шакир Селим кърымтатар эдебиятында 30 йылдан берли хызмет этмекте, табиятына хас олгъан гъайретнен, талапчанлыкънен, озюни аджымайып, бар кучюнен чалышмакъта. Бойле чалышувнынъ нетиджеси оларакъ, бизлер онынъ даа чокъ ве аджайип эсерлерини окъурмыз.

Элли яшынъ хайырлы олсун, къыйметли Шакир дост. Санъа сагълыкъ-селяметлик, яратыджылыгъынъда даа буюк мувафакънетлер истеймиз.

А. Осман.

Окзуйыджыларнынъ истегине бинаэн

Кечкен сене журналымызнынъ сонъки къапынынъ ич тарафында «Нина Жабанынъ ресимлери» серлевасы алтында озь яратыджылыкъ фаалиетининъ муим къысмыны Кърымгъа ве кърымтатар халкъынынъ аятына багъышлагъан белли рессам Нина Жабанынъ бир къач ресимлерини баскъан эдик. Бу аджайип ресимлерге сукълангъан бир сыра окзуйыджылар Нина Жабанынъ ким олгъаны ве умумен онынъ яратыджылыгъы акъкъында малюмат бермемизни сорап яздылар. Ашагъыда биз белли джесемаат эрбабы, шаир Идрис Асаниннинъ бу буюк рессам акъкъында къыска очеркини дердж этемиз.

Идрис Асанин

НИНА ЖАБАНЫНЪ ЯРАТЫДЖЫЛЫГЪЫ

Адети узьре бир чокъ сеятчы ве географлар, тарихчы ве языджылар, алимлер ве медениет эрбаплары къоджаман мемлекетнинъ чешит кошелерине сеятлар япып, чокъ йыллар анда яшап, шу ерлер акъкъында озь яратыджылыгъында чокъ меракълы малюматлар къалдыралар. Та къадимий заманлардан бизим девирге кельгендже бойле эдиплернинъ сайысы пек чокътыр.

XIX асырдан башлап Кърымнынъ табиаат шараити ве мындаки адамларнынъ, ерли халкънынъ аяты, турмушы, урф-адетлери ве медениетинен меракълангъан ве бу акъта гъает къыйметли малюматлар къалдыргъан бир чокъ муэллифлерге раст келемиз. Олардан Пушкин, Мицкевич, Коцюбинский, Короленко, Маркевич, Марков, Симиренко, Горький, Волошин, Грин ве дигерлери эппейи вакъыт кърымтатар халкъы арасында яшап, бу халкъ иле

Нина Жаба

эр тюрлю муамеледе булунып, озь эсерлеринде халкъымызнын саделлигини, ишкирлигини, мусафирченлигини, саф виджданлыгыны, ахлякъ ве омюр макъсатларынын темизлигини акс эттирген чокътан-чокъ эсерлер язып къалдыргъандырлар.

Бойле эрбаплар джумлесинден Петербург рессамлар Академиясында мешур франсыз рессамлары Рубодан ве Матэден дерс алгъан ве бундан 43 йыл эвель Ленинград блокадасынын къурбаны олгъан истидатлы рус рессамы Нина Константиновна Жабаны айрыджа къайд этмек лязим. Онынъ халкъ аятыны акс эттирген аджайип ресимлер мирасы бунъа толу акъ бере.

Петербургда рессамлар Академиясыны битирген Нина Жаба, 1906 сенеси, йигирми дёрт яшында экенде, Багъчасарайгъа кочип келе. Энди ильки ресимлери «Рус акварельджилери джемиети»нинъ Лондонда отъкерильген сергисинде мувафакъиет къазангъан сонъ, белли рессамлар сырасына кечкен Нинанынъ Петербургны ташлап кетюви, оны бильгенлерден пек чокъуны айретте къалдырды.

О, кърымтатар халкъынынъ Багъчасарайда ве онынъ дживарындаки чокътан-чокъ къадимий медениет ве мимарджылыкъ абиделеринен таныш ола, оларнынъ тарихыны огрене ве озюне хас усталыкънен ресимге алып башлай. Адий татарларнынъ аятыны, медениетини, урф-адетлерини, кийим ве эшъяларыны огренген сонъ Нина Жаба кърымтатар миллий колоритини акс эттирген аджайип левһалар ярата.

Нинанынъ бойле левһаларындан чокъусы, 1912 сенеси Петербург шеэринде тешкиль этильген сергиде буюк мувафакъиет къазанды ве бир чокъ музей джемиетлери тарафындан сатып алынып, музейлерге ерлештирильди.

Нина Жаба ерли халкънынъ хор аятына задекянлар киби кибирли бакъмай, аксине, саф гонъюлли муамелесинен адий халкъкъа эр тюрлю ярдымда булунмагъа тырыша. Озюнинъ досту ве сырдашы Татьяна Андреевна Егоровагъа язгъан бир мектюбинде Нина Петербургда къалгъан алидженап танышларындан бирине, джевап оларакъ, омюр аркадашы, багъчасарайлы Макъсуд акъкъында сёз юрютип (о, багъчасарайлы истидатлы бир музыкант яшкъа эрге чыкъкъан эди), шойле яза: «Петербурглы достлар мени акъсыз ерде опыкелейлер, мен Макъсудда акъикъий инсанны ве чин севгимни таптым, о озюнинъ халкъындай эдепли ве саф юрекли олып, намус ве догърулыкъны севе. Мен Шаркъны ве Макъсудны сынъырсыз севем».

Нина Жаба кунюни ве саатини аямадан, бу ульксиниъ бай тарихыны, му, жизели икълимини, ондан да зияде халкъныиъ къараман кечмишини эр тарафлы огрене ве миллий медениет абиделерининиъ озь шырыгыны джоймай балкъылдап тургъан парчаларыны тапып ресимге ала.

Нина Жаба чокъ йыллар чар Русиесининиъ Тюркиеде эльчиси олгъан, озь сынфына ве акимдарына садыкъ дипломат Константин Жабаныиъ эвляды олса да, Петербургда тербие аларакъ о, черносотенлер, реакцион генераллар укюм сюрген чар ве распутинлерден гъайры, Герцен ве Чернышевскийлерниниъ гъаелерине садыкъ, озь истикъбали ичюн эр тюрлю сынавларгъа азыр олгъан акъикъий Русие де бар экенини ве бу чокъ миллетли къоджаман мемлекет насылдыр бир денъишмелер арфесинде олгъаныны сезмей къалмай эди.

1917 сенеси, Октябрь инкъилябындан учъ бучукъ ай эвель, агъасы Альфредге ёллагъан бир мектубинде Нина шойле яза: «Мен энди анълап башладым (!), биз къарардан ашкъанмыз, мен озь фикримде къалам, ич олмаса левхаларымда бу джесюр, ишкир, чыдамлы халкъныиъ аятыны косътерейим ве иляхри».

Инкъиляп кунълеринде Нина Жаба Багъчасарайда эди. Чокъкъа бармадан, Нинаныиъ эри Макъсуд Ленининиъ «...керексиз къан тёкувни токътатув акъкъында Декрети» боюнджа Закавказьедеки Сары-Къамыш джебэсинден къайтып кельди.

Лякин къуванч чокъкъа бармай. Инкъиляп къуветлерининиъ тазыйкъындан чекилип, Кърымда ерлешкен акъгвардияджылар, генерал Слащевниниъ команданлыгында, кой ве шеэрлерде, хусусан ерли халкъ арасында большевик тарафдарларыны къыдырув манасынен, адамларны аса-кесе, хырсызлыкъ эте, намускъа кече ве эр тюрлю джебирнен огъраша эдилер. Иште бу эснада шуларныиъ козюне илинген Макъсудны учъ атлы солдат Салачыкъ бою кеткенде токътата ве большевиклерни сорап, Макъсудныиъ джевабына къанаатленмейип оны джанаварджа сюнгюнен ольдирелер.

Такъдирниниъ бойле акъсызлыгына огърагъан Нина Совет акимиети тикленип, янъы девир къуруджылыгыны да коръди ве Багъчасарайда яшады. О къримтатар медениетининиъ чечекленмесине озь иссесини къошты. Онынъ Багъчасарай левхалары, ерли халкъныиъ миллий колоритини акс эттирген «Сары дюльбер», «Эски дюрбе», «Диляра бикеч», «Сырлы чешме», «Ненкеджан», «Тёпе-Кермен», «Бия-Сада», «Зынджырлы медресе»,

Дерске азырлана

Нина Жабанынь ресими.

«Татар кызлары», «Чалгъыджылар», «Татар оюны», «Къоранта» ве дигерлери киби эки юзден зияде рессimleri мемлекетнинъ чешит кошелеринде энъ итибарлы сергилерде косътерильди ве буюк мувафакъиет къазандылар.

Языкъ ки, бу аджайип, саф юрекли адам, интернационалист, озъ унерининъ мисильсиз устасы Нина Жаба 1941 сенеси, Улу Ватан дженки башлагъан сонъ, Ленинградда яшамакъта олгъан тувгъанларыны ёкълап кетсе ве блокадада къалып, фашист бомбалары астында эляк ола.

Онынъ левхаларындан аджайип бир къысмы «Почтовая открытка» тарзында мемлекет боюнджа даркъагъандыр.

Медениетимизге муим иссе къошкъан буюк рессам Нина Жабанынъ шанлы хатрасы халкънынъ юрегинде даима яшар ве онынъ эсерлери миннетдар несиллерге даа чокъ медений ве рухий хызмет этер.

На крымскотатарском языке «Йылдыз» № 3 («Звезда» № 3)
Союз писателей Крымской АССР

Корректор З. Э р е д ж е п о в а.

Бир матбаа табагъы колеминден эксик эльязмалар муэллифине къайтарылмай. Буюк колемли эсерлернинъ къыскъартылгъан, журнал варианты къабул олуна: несир эсерлер 150 саифеден, назм эсерлер 700 сатырдан ашмамакъ кереклер.

Басылувгъа 20.05.92 с. берильди. Басылувгъа 10.07.92 с. рухсет этильди. Формат 84 × 138½. Офсет усулында басылды. Шартлы матбаа табагъы 12,6 Нешрият=жан табагъы 13,5 Сымарыш 59. Тиражы 4222. Фляты 1 кумюш 30 капик. Сатылыш фляты 3 кумюш.

Джедвельге алынгъаны акъгъындаки шевдетнамсе: Км № 0113.

Адресимиз: 333007. Симферополь шээри, Лесков сокъагъы, 35. «Йылдыз» журнал редакциясы.

«Таврида» нешриятынынъ басмаханеси, 333700, Акъмесджит шээри, ген. Васильев сокъагъы, 44.

Нина Жабанынъ ресимлери.

Джиддий субет.

Тютюн тизелер.

Абуне фияты 1 кумюш 30 капик.

Сатылыш фияты 3 кумюш.

Индекс 75298.

2011/11/18